

75 AASTAT

EESTI ÜLIKOO LI
T A R T U S

XXIX

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI

XXIX

75 AASTAT EESTI ÜLIKOOLI TARTUS

Õpetajate ja tudengite
kirjanduslik ülevõtte

**TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS**

Toimetuskolleegium:
Helmut Piirimäe, Eduard Vääri, Ken Kalling

Kaane kujundanud:
Peeter Paasmäe

TARTU ÜLIKOOL:
RAAMATUKOGU

© Tartu Ülikool, 1997

ISSN 0206-2798

ISBN 9985-56-285-2

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda
Tiigi 78, EE2400 Tartu
Tellimus nr. 353.

SAATESÕNA

Käesolevas kogumikus on avaldatud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo-osakonna ja Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi poolt 1994. aastal korraldatud teaduskonverentsi "75 aastat eesti ülikooli Tartus" ettekannete tekstid. Toimetuse vastutusel on kogumikku võetud ka konverentsil mitte ettekantud töid — leiame, et ülikooli ajaloo kajastamise seisukohast on see õigustatud.

SISUKORD

Peeter Tulviste. Tartu ülikool ja tema minevik	11
Tatjana Šor. Ülikooli arhiiv aastail 1918–1944	15
Lauri Lindström, Toomas Hiio. Statistilisi andmeid kommentaari- ridega Tartu ülikooli 1919–1944 immatrikuleeritud üliõpilaste kohta <i>Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944</i> andmekogu põhjal	27
Mare Viiralt. Esimene Eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress ning selle osa rahvusülikooli kujunemisel	62
Sirje Tamul. <i>Landesuniversität Tartus</i> 1918. aastal	67
Sulev Vahre. Johan Kõpp Eesti kultuuriloos	80
Valve-Liivi Kingisepp. Eesti keele professuuri algusaastad Tartu ülikoolis	86
Peeter Järvelaid. Tartu ülikooli kasvandik, rahvusliku Läti üli- kooli õigusteaduskonna üks rajajaid Vassili Sinaiski (1876– 1949)	94
Peeter Järvelaid. Esimene eestlasest Tartu ülikooli finantsõiguse professor Juhan Vaabel (1899–1971)	109
Marju Luts. Tartu ülikooli kriminaalõiguse professor rootslane Andreas Bjerre	122
Ilmar Rebane. Ettekanne TÜ juubeliaktusel	130
Helena Sepp. Soome üliõpilased Tartu ülikoolis 1920. ja 1930. aas- tatel	137
Ülo Lumiste. Edgar Krahn (1894–1961) uurijana ja matemaatika arendajana Tartu ülikoolis (100 aastat sünnist)	148
Toivo Meikar. Metsanduslikud kursused ja Tartu ülikool	158
Peet-Henn Kingisepp. Füsioloogia õpetamisest Tartu ülikoolis ajavahemikul 1919–1940	164
Jaan Kasmel, Heinrich Erits. Prof. Aleksander Eberhardt Ucke — Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli kohtuarstiteaduse insti- tuudi esimene juhataja	173
Alar Sepp, Helena Sepp. Tartumaa tervishoiulistest oludest 1930. a. alguses (dr. Mihkel Kase väitekirja järgi)	179
Astrid Saava. Hügieeni õpetamine Tartu ülikoolis läbi aegade	187
Atko Viru. Kõrgem kehakultuuriharidus Tartu ülikoolis	196

Erich Kukk. Tartu ülikooli loodusteadlaste ekspeditsioonid aastail 1919–1994	205
Karl Siilivask. Tartu ülikooli materiaalse baasi küsimus 1960. aastatel	210
Robert Looga. Maarjamõisa meditsiinikeskuse rajamine 1960. aastail	216
Märt Saarma. Tartu ülikooli psühhiaatriakateeder 1970. aastatel ..	223
Eduard Vääri. Tartu ülikooli 1970. aastatel lõpetanud Eesti poliitikas	228
Milvi Hirvlaane. Tartu ülikooli tegevus Nõukogude Liidu kõrgharidussüsteemist eraldumiseks	236

MÄLESTUSED

Elmar Karu. Meenutusi professor Aleksander Uckest	253
--	-----

SUMMARIES

Peeter Tulviste. Tartu University and its past	255
Tatjana Šor. The University Archives from 1918 to 1944	256
Lauri Lindström, Toomas Hiio. Some statistical data with comments characterizing the students admitted to TU between 1919 and 1944	256
Mare Viiralt. The first congress of Estonian students and alumni and its role in the formation of the national university	256
Sirje Tamul. Landesuniversität in Tartu in 1918	257
Sulev Vahtre. Johan Köpp in Estonian culture	257
Valve-Liivi Kingisepp. The establishment of the chair of the Estonian language at TU	258
Peeter Järvelaid. Prof. V. Sinaiski (1876–1949) — an outstanding graduate from Tartu University	258
Peeter Järvelaid. Juhan Vaabel (1899–1971) — the first Estonian in the chair of financial law at Tartu University	259
Marju Luts. Andreas Bjerre — the first professor of criminal law at Tartu University	259
Ilmar Rebane. Presentation at the 75th Anniversary of Estonian university	260
Helena Sepp. Finnish students at Tartu University from 1920 to 1939	260

Ülo Lumiste. Edgar Krahn (1894–1961) as researcher and promoter of mathematics at Tartu University (100 years from birth)	261
Toivo Meikar. Courses in forestry at Tartu University	262
Peet-Henn Kingisepp. Teaching of physiology at Tartu University from 1919 to 1940	262
Jaan Kasmel, Heinrich Erits. Prof. Aleksander Eberhardt Ucke — the first head of the Institute of Forensic Medicine at Tartu University in the Estonian Republic	263
Alar Sepp, Helena Sepp. Public health in the Tartumaa district in 1930s (by the doctoral thesis of M. Kask)	263
Astrid Saava. Teaching of hygiene at Tartu University throughout the centuries	264
Atko Viru. The higher sport education at TU	264
Erich Kukk. Expeditions by natural scientists of Tartu University from 1919 to 1994	265
Karl Siilivask. Financial and accommodation problems of Tartu University in the 1960s	266
Robert Looga. Foundation of Maarjamõisa medical center in the 1960s	266
Märt Saarma. The Psychiatric Department of Tartu University in the nineteen seventies	267
Eduard Vääri. Tartu University graduates from the 1970s in Estonian politics	267
Milvi Hirvlaane. The actions of Tartu University to sever the links with the Soviet system of higher education	268

TARTU ÜLIKOOL JA TEMA MINEVIK

Peeter Tulviste

Viimasel poolsajandil on Tartu ülikoolis tegeldud oma ülikooli ajalooga rohkem kui paljudes sootuks vanemates ja suuremates ülikoolides. Seda ei ole tinginud mitte niivõrd tunnetuslik huvi mineviku vastu, kuivõrd muud, pragmaatilised vajadused. Mõned neist pragmaatilistest vajadustest, mille huvides minevikku või õigemini selle kohta käivaid teadmisi kasutatakse, on selgelt universaalsed, teised ühele või teisele ajastule spetsiifilised. Vist igal ajal on mistahes institutsioonid, sealhulgas ülikoolid, kergitanud oma enesehinnangut oma kõrge vanuse rõhutamisega. Olgu see näiteks ajalooteadvuse universaalsest funktsioonist. Ajastuomasest ajalooteadmiste kasutamise viisist võib tuua sellise näite: kui valitsevad ühiskondlikud olud ei rahulda, siis kasutatakse teadmist parema mineviku kohta selleks, et *status quo*'d küsimärgi alla seada.

Siinkohal küsingi, milleks ja kuidas kasutati Tartu ülikooli minevikku puudutavaid teadmisi nõukogude ajal ning milleks ja kuidas on neid kasutatud vabanemisaastatel. (Alustada võiks muidugi ka kaugemalt ja küsida näiteks seda, mil viisil kasutati ülikooli ajalugu tema taasavamisel 19. sajandi alul või eesti ülikooli avamisel 1919. aastal.)

Nõukogude ajale oli iseloomulik kahe erineva ajalookäsitluse koeksisteerimine ühiskonnas ja inimeste peades. Üks oli ametlik ajalugu, mida õpetati koolis, mida kajastas ajakirjandus, ajalooline teaduskirjandus, õpikud. Teine oli mitteametlik ajalugu, mida koolis ei õpetatud. Seda kuulsid lapsed kodus vanematelt, lugesid vanadest raamatutest jne.¹ Nende kahe ajalookäsitluse vahel käis pidev võitlus ja ülikooli ajalugu polnud ses asjas erand.

Nii ametlik ajalookirjutus kui ka mitteametlik ajalooteadvus tõstsid esile asjaolu, et Tartu ülikool kuulub vanade ülikoolide hulka. Paraku tekkis ametlikus ajalookäsitluses konflikt ülikooli vanuse ja Venemaa upitamise vahel. Esiteks oleks 1632. aastal asutatud Tartu ülikool olnud vanem Venemaa ülikoolidest ja teiseks oleks tulnud ülikooli asutajatena tunnus-

¹ P. Tulviste, "History taught at school versus history discovered at home: The case of Estonia". *European Journal of Psychology of Education*, vol. 9, nr. 1 (1994), lk. 121–126; P. Tulviste & J. V. Wertsch, "Official and unofficial histories: The case of Estonia". *Journal of Narrative and Life History*, nr. 4 (1994), lk. 311–329.

tada rootslasi, mitte venelasi. Sellepärast tuli 1950. aastatel asutamisaasta-
na kõne alla ainult 1802, mitte 1632. Eriti tigidalt võitles rootsiaegse üli-
kooli tunnustamise vastu Eduard Martinson oma venekeelsetes mono-
graafiates.² Kõik, mis Eestis head oli, Tartu ülikool sealhulgas, pidi olema
tulnud Venest, kõikide heade asjade kodumaalt. Pole kahtlust, et kui
1632. a. oleksid ülikooli asutanud venelased, siis oleksime võinud seda
asutamisaastat ka 1950. aastatel rõõmsasti tähistada.

Mitteametlik ajalookäsitlus pidas ülikooli asutamise ajaks loomulikult
aastat 1632. Kõigil oli hästi meeles ülikooli 300. aastapäeva tähistamine
1932. a. ja nõukogulik vassimine sünnitas viha ja vastuseisu. Oli ilmselge,
et ülikooli asutamise nõukogulik käsitlus pidi Eestit siduma vene kultuuri-
ja ajalooruumiga ning meid lahutama Läänest. Ülikooli tegeliku asutamis-
aasta tunnustamine mitteametlikus ajalooteadvuses sidus meid, vastupidi,
Lääne kultuuriruumiga, millest meid oli 1940. a. vägivaldselt eraldatud.
Kui Tartu ülikooli oleksid 1632. aastal asutanud venelased, siis ei oleks
sellega mitteametlikus ajalookäsitluses midagi peale hakata olnud.

Ülikooli Rootsi päritolu kõrval rõhutas mitteametlik ajalookäsitlus
rahvusülikooli kaht aastakümnet ning nende kaudu seda iseolemist,
millele võõras võim oli vägivaldselt lõpu teinud. Kui oli juttu 19. sajandi
ülikoolist, siis ei rõhutanud eesti intelligents mitte niivõrd seda, et see oli
niihästi juriidiliselt kui ka finantsiliselt imperaatorlik, teiste sõnadega
Vene ülikool, kuivõrd seda, et oma tegevuse sisu, õpetamiskeele ja töö
sidemete poolest oli see ennekõike saksa, seega Euroopa ülikool. Selles
mõttes oli toimunud huvitav muutus. Kui 1920.–1930. aastatel tõstis eesti
intelligents esile rootsi ülikooli vastukaaluks saksa ülikoolile, sest olu-
lisim etniline vastandus oli tollal “eestlased *versus* sakslased”, siis Nõu-
kogude okupatsiooni tagajärjel oli juhtivale kohale tõusnud “eestlased
versus venelased” ja sakslased olid nüüd nõ. meie ehk Euroopa poolel.
17. saj. rootsi ülikool ja 19. saj. saksakeelne ülikool vastandusid koos
Vene impeeriumi vaieldamatutele teenetele ülikooli taasavamisel.

Julgen arvata, et mitteametlikus ajalookäsitluses, mis käis käsikäes
sooviga taastada riiklik iseseisvus, püüti läbi Tartu ülikooli ajaloo *status
quo*’d suhteliseks muuta. Umbes niimoodi, et “meil on olnud paremaid
aegu, on olnud aegu, kus oleme saanud vabalt suhelda, kus meie teadus
on olnud osa maailmateadusest, millest me nüüd oleme teie poolt ära
lõigatud ja kuna niisugused ajad on olnud ja need ajad olid paremad kui
need, mis praegu valitsevad, siis on lootust, et niisugused ajad tulevad
kord jälle tagasi”. See on totalitaarsete süsteemide üldine iseärasus, et

² E. E. Martinson, *Istoricheskie svyazi Tartuskogo (b. Yuryevskogo) universiteta s russkoi naukoi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951; E. E. Martinson, *Istoria osnovania Tartuskogo (b. Derptsikogo-Yuryevskogo) universiteta*. Lenin-grad: Izd. Leningradskogo Univ., 1951.

ajalugu vaadatakse väga valikuliselt, ajalookäsitlustes püütakse välja jätta, "ära unustada" need asjaolud, mis võimaldavad *status quo*'d küsimärgi alla seada (Orwell!). Taolisel küsimärgi alla seadmisel on niisugustes riikides oluline roll.

Nii ametlikus kui ka mitteametlikus ajalookäsitluses määratleti end ja kergitati oma enesehinnangut kuulsate inimeste — oma eelkäijate kaudu. Mõnel puhul kasutati mõlemas ajalookäsitluses ühte ja sedasama persooni, näiteks Karl Ernst von Baeri. Vahe on selles, et kui tegelikult oli ta saksa teadlane, siis ametlikus ajalookäsitluses tutvustati teda vene teadlasena. Teised figuurid olid kummaski ajalookäsitluses sootuks erinevad. Vaevalt eestlane Tartu ülikoolist rääkides Nikolai Burdenko nime esile tõstis, aga ametlikus ajalookäsitluses seda tehti. Sama lugu oli Lenini noorema vennaga, kes Tartu ülikoolis õppis ja kellele siia koguni muuseum rajati.

Ka viimasel kuuel aastal, mil tunnussõnadeks on olnud vabanemine ja ülikooli reformimine, oleme tihti ajaloole poole pöördunud. Selleks on olnud mitu põhjust. Kuna ülikooli ja kogu Eesti riigikorda muudeti 1940. ja 1941. aastal ning uuesti pärast sõda vägivaldselt, siis on oluline protsess olnud taastamine ehk restitutsioon. Taastame seda, mida võõrad on vägivaldselt lõhkunud ja seda saame ju teha vaid ajaloole toetudes. Selleks, et taastada seda, mis on olnud, on tarvis teada, mis ja kuidas oli. See puudutab väga mitmeid ülikoolieliu aspekte, muu hulgas näiteks üliõpilasorganisatsioonide taastamist.

Teine ülikooli mineviku kohta käivate teadmiste kasutamise viis on olnud ajaloost eeskujude otsimine. Oleme neid otsinud peamiselt möödunud sajandi Tartu ülikoolist ja meie sajandi kahekümnendatest ning kolmekümnendatest aastatest. 19. sajand oli ülikooli hiilgeaeg, mil ta oli rahvusvahelise tähtsusega teadusülikool, Saksa ja seeläbi Euroopa ülikoolisüsteemi loomulik osa. Kuna meie tänane eesmärk on taas püüelda rahvusvaheliseks teadusülikooliks, siis on päris loomulik, et peame seda ajajärku oluliseks. 1920. ja 1930. aastatest — Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli aastatest, otsime eeskju oma riigi teenimise asjus. Ajaloost ei saa õppida, kuidas rahvus- ja teadusülikooli funktsiooni edukalt ühitada. Niisuguses riigis, mida alles üles ehitatakse, on ülikoolil teistsugused funktsioonid kui väljakujunenud, ammu funktsioneerivas riigis. Oma ajaloost meil sellist näidet võtta ei ole. Mujal Euroopas on vanu rahvusülikoole, mille funktsioonidele on viimastel aastakümnetel püütud liita euroopalikku dimensiooni.

Loomulikult on tänapäevalgi oluline ülikooli auväärse ea rõhutamine. Räägime 1632. aastast ja vahel rõhutame ka ülikooli kuninglikku päritolu. Ülikooli ajaloo abil on ka viimastel aastatel väljendatud poliitilisi sümboolseid, seda ennekõike Rootsi ja Saksamaa vastu. Esimesel juhul räägime 17. sajandi Rootsi ülikoolist, ülikooli sünnist Tartus, austame Gustav

Adolfit ja Johan Skyttet. Saksamaa puhul on kõne all 19. sajandi teadus-ülikool. Viimastel aastatel on vähe räägitud Venemaa rollist ülikooli taassünnis ja sellest, et ilma võimude vastutulelikkuseta oleks see vaevalt võimalik olnud.

Ülikooli uuem ajalugu on praegu teatava poliitilise võitluse mängumaaks. On neid, kes püüavad jätta muljet, nagu oleks ülikoolis nõukogude aastatel üksnes võideldud võõra võimu vastu ja rahvuse säilimise eest. Niisuguse eneseõigustuse funktsioon on selge, kuid ajaloolise tegelikkuse suhtes on see valiv, kui väljenduda pehmelt, või vassiv, kui väljenduda otse. Lootusetu on püüda kogu nõukogudeaegset tegevust kujutada vastupanuna. Nii see kindlasti ei olnud, palju oli ka pealekaebamist ja pügemist. Vaikset vastupanu oli eri aegadel ja erineval viisil mitmel pool: ajaloolaste, žurnalistide, bioloogide, geograafide hulgas, küllap mujalgi. Omal iseäralikul viisil oli seda 1960. aastate lõpu ja 1970. alguse komso-molitegevuses. Kuid mingil juhul ei saa kogu ülikooli ajalugu aastail 1944–1989 kirjutada vastupanuliikumise ajaloona! Luukeresid on kappides küllaga.

Lõpuks ei suuda ma hoiduda kiusatusest ennustada, missuguseid ülikooli ajaloo etappe ja aspekte me edaspidi esile tõstma hakkame. Seda-mööda, kuidas edeneb Euroopa ühtne ülikoolisüsteem, saavad tõenäoliselt uurimisobjektiks ülikoolidevahelised sidemed varasematel sajanditel, sh. akadeemiline hulkurlus. Ja loodetavasti paranevad meie suhted Venemaaga sedavõrd, et aastal 2002 saame tasakaalustatult tunnustada Venemaa osa ülikooli taasavamises 1802. aastal ja selle ülalpidamises enam kui sajandi vältel.

ÜLIKOOLI ARHIIV AASTAIL 1918–1944

Tatjana Šor

Tartu ülikooli arhiivist on omal ajal kirjutanud Õie Elango artiklis “Kodanliku perioodi allikad”.¹ Tuleb tunnistada, et käesolevaks ajaks on see töö vananenud juba nii faktiliselt kui ka analüütiliselt. See ajendab uurima Tartu ülikooli arhiivi ajavahemikus 1918–1944.

Mida tähendab termin “ülikooli arhiiv”? Olenevalt arhiivi struktuurist on võimalikud kaks vastust: 1. Selliste dokumentide kogum, kus märgitakse ülikooli või asutusi, organisatsioone ja isikuid, mis on seotud ülikooliga; 2. Selliste dokumentide kogum, mis on tekkinud ülikoolis aastail 1918–1944 administratiivse, õppe- ning kultuuritegevuse tulemusena. Kahjuks peab tunnistama, et esimese definitsiooni süsteemset analüüsi antud hetkel ei ole, mis puutub aga teise definitsiooni, siis pakume järgnevat probleemi lahendamise moodust.

Suurem osa Tartu ülikooli arhiivist aastatest 1918–1944 asub Eesti Ajalooarhiivis (osaliselt veel Eesti Riigiarhiivis haridusministeeriumi fondi osana,² Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonnas³ ja Kirjandusmuuseumis⁴). Eesti Ajalooarhiivi fond 2100 hõlmab 31 383 säilitusühikut, millest enamiku moodustavad üliõpilaste ja õppejõudude isiklikud toimikud andmetega nende haridus- ja teenistuskäigu kohta. Mis puutub selle ajavahemiku üliõpilastesse, siis nende kohta saab nüüd biograafilisi ja statistilisi andmeid mahukast tööst *Album Academicum Universitatis*

¹ Tartu ülikooli ajalugu, III. Koost. H. Palamets, K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982 (edaspidi: *Tartu ülikooli ajalugu*, III). Lk. 7–10.

² ERA. F. 1108. N. 1: Üldosakond, N. 2: Majandusosakond, N. 5: Teaduse ja kunsti osakond. Peale selle on materjalid ülikooli kohta järgmistes fondides: F. 2289: Tartu Juudi Üliõpilaskassa 1898–1928, F. 2294: Akadeemiline Juudi Ajaloo ja Kirjanduse Selts 1883–1940, üliõpilaskassade ja korporatsioonide 18 fondi aastatest 1923–1940 (EÜS, “*Fraternitas Livienensis*”, “*Fraternitas Osidia*”, “*Hasmonea*”, “*Leola*”, ÜS “*Liivika*”, “*Limuvia*”, “*Põhjala*”, “*Raimla*”, “*Rossika*”, “*Rotalia*”, “*Sakala*”, Sotsiaalfilosoofiline ÜS, “*Tehnola*”, “*Ugala*”, “*Valgma*”, “*Vironia*”, “*Väinla*”).

³ KO TÜR. F. 55 (Tartu Ülikool: N. 1: 1799–1921; N. 2: 1919–1941; N. 3: Usuteaduskond; N. 4: Keemiaosakond 19. saj. – 1940; N. 8: Tartu Farmakognosia Instituut 1891–1944), F. 40 (Eesti Teaduste Akadeemia 1938–1940), F. 46 (Eesti Rahvuslik Vaimse Koostöö Selts 1929–40), F. 4 (Tartu Ülikooli raamatukogu 1804–), F. 45 (Raamatuaasta Tartu Komitee 1935–1936).

⁴ Tartu ülikooli ajalugu, III, lk. 9.

Tartuensis 1918–1944.⁵ Kuid see on vaid üks aspekt ülikooli mitmekülgsest tegevusest. Et aru saada ülikooli arhiivi kui ajaloolise allika struktuurist ja kasutamise võimalustest, on vaja vastata vähemalt kolmele küsimusele: kuidas loodi arhiivi? mis on säilinud? kuidas leida infomassiivis vajalikke andmeid?

Pöördume arhiivi loomise ajaloo juurde. Vene ülikool Tartus lõpetas oma tegevuse Saksa okupatsioonivägede tulekuga iseseisvaks kuulutatud Eesti Vabariigi territooriumile. Saksa okupatsioonivõimud püüdsid Tartu ülikooli saksa ülikoolina uuesti tööle rakendada. Nii avas Preisi haridusminister selle 15. septembril 1918. a. 63 õppejõu ja 1006 üliõpilasega.⁶ Kuid juba 1. detsembril võtsid Eesti Ajutise Valitsuse volinikud P. Põld ja H. Luht asutuse Saksa okupatsioonivõimudelt üle. 20. septembril 1919. a. olid vastu võetud esimesed eesti üliõpilased ning 1. detsembril 1919. a. avati ametlikult *Universitas Tartuensis* eesti rahvusliku hariduse ja kultuuri vaimse baasina. 1920. a. jaanuaris andis Asutav Kogu ülikoolile ajutise korralduse eelnõu, lõplikult fikseeriti ülikooli struktuur Riigikogu poolt 18. juulil 1925. a. vastuvõetud seadusega, mis määras ülikooli õigused ja korraldused ning sätestas tema edaspidise eestikeelse asjaajamise korra ja arhiivi moodustamise. Ülikooli seadusega kaotasid maksvuse endised Vene ja Saksa okupatsioonivõimude poolt kehtestatud seadused, määrused ja korraldused. 1925. a. seaduse paragrahv 5 järgi oli ülikooli õppe- ja asjaajamise keeleks eesti keel.⁷ Erakorralistel juhtudel oli üksikutes ainetes võimalus teha õppetööd ka võõrkeeltes, seda haridusministri igakordse loaga, kusjuures luba ei antud kauemaks kui 5 aastat.⁸

Ülikooli valitsuse asjaajamise kord määrati kindlaks kodukorraga, mille kinnitas ülikooli nõukogu. Teaduskondades pidas sekretär teaduskonnakogu koosolekute protokolle ja korraldas teaduskonna asjaajamist. Sekretär valiti üheks aastaks teaduskonna liikmete hulgast. Ametisse kinnitas ta ülikooli valitsus. Ta pidi oskama (seaduse teksti järgi “mõistma”)⁹ eesti keelt. Teaduskonnakogu ise töötas välja oma asjaajamise korra, mille kinnitas ülikooli nõukogu.

Dokumentideks, mis kajastasid ülikooli struktuuriüksuste tegevust, olid valitsuse, nõukogu, teaduskondade ja valimiskogu protokollid. Valitsuse, nõukogu ja teaduskonna protokollidele kirjutasi alla koosoleku juhataja ja koosviibijad, valimiskogu protokollile juhataja ja vähemalt kolm koosoleku poolt valitud koosviibijat.

⁵ *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, I–III. Koost. L. Lindström, T. Hiio jt. Tartu, 1994.

⁶ EAA. F. 2100. N. 16. S. 1–460.

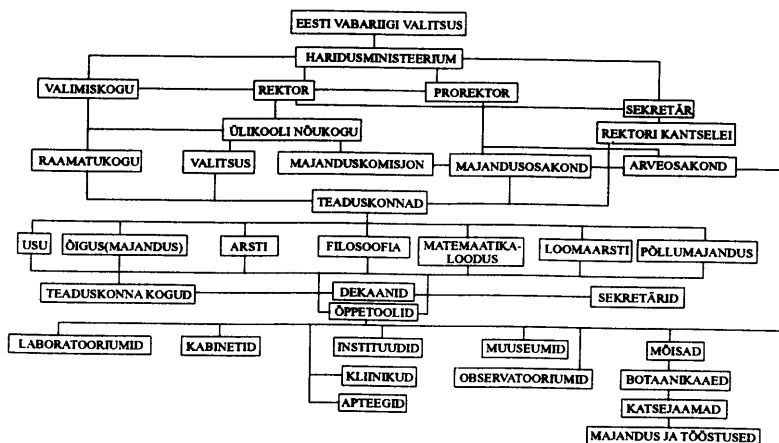
⁷ *Riigi Teataja*, nr. 122/123 (21. juuli 1925), art. 81.

⁸ *Ibid.*, lk. 841.

⁹ *Ibid.*, lk. 844.

Terve ülikooli asjaajamise eest vastutas rektori sekretär. Sekretäri juhatada oli rektori järelevalve alla kuuluv üldine kantselei, kus moodustusi kaasaegne ülikooli pearahiiv. Siin asus ka 1919. a. Venemaalt reevakueeritud ülikooli vana arhiiv, mille osi leiame veel majandusosakonna ja mõnede teaduskondade arhiiviosades.¹⁰ Teaduskondadel oli võimalus avada oma kantseleisid osakondadena ülikooli üldise kantselei juures. Ülikoolis oli väga komplitseeritud majapidamine, kuhu kuulus üle 600 isiku, üle 70 mitmesuguse asutuse, 2 mõisat, suur metskond jne. Seda juhtis alguses majanduskomisjon, kuhu kuulus peale rektori kaks nõukogu poolt valitud professorit ja majandusosakonna juhataja. Viimasele allus terve majandusosakonna ametkond. Majanduskomisjon vaatas läbi ülikooli eelarved, ehituse ja remondi kavad ning lepingud. Ta täitis ka kontrollifunktsiooni majapidamise korra üle.

Ülikooli arhiivi loomine toimus kõigis struktuuriüksustes. (Ülikooli üldist haldusjaotust 1925. a. seaduse järgi kujutab skeem 1.) Ülikool oli

Skeem 1. Ülikooli üldine haldusjaotus 1925. a.

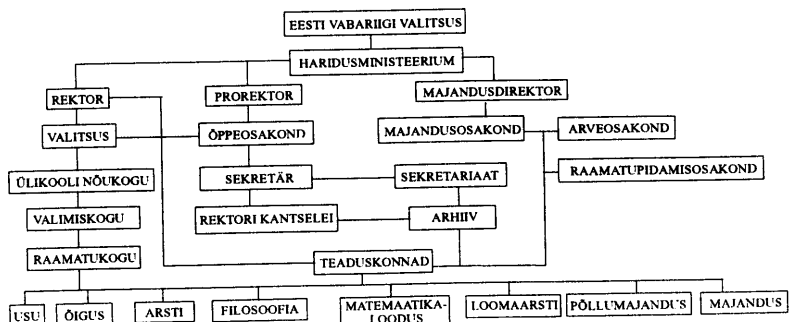
viietasandiline süsteem, kus esimene tasand — Eesti Vabariigi valitsus ja haridusministeerium — täitis ülikooli suhtes juhtivat funktsiooni. See tasand nõuab omaette uurimist, seepärast me antud artiklis seda ei käsitle. Viitame vaid sellele, et ülikooli arhiivis kajastavad haridusministeeriumi tegevust järgmised dokumendid: ringkirjad, määrused, otsused, kirjavahetus, mis puudutab rahvusvahelisi sidemeid, personali, õpetõdd jm. Nende dokumentide originaalid asuvad Eesti Riigiarhiivi hari-

¹⁰ EAA. F. 2100. N. 6. S. 317, 402; N. 9. S. 2, 145a.

dusministeeriumi fondides,¹¹ EAA ülikooli fondis on aga dubletid. Praegu on nende kahe fondi dubletsuse küsimus lahtine ning vajab ekspertiisi.

Teine tasand hõlmab ülikooli juhtivaid organeid: rektorit, prorektoreid, valimiskogu ning alalist organit — ülikooli valitsust. Selle osa dokumendid moodustavad ülikooli peaarhiivi ja nende nomenklatuur on järgmine: koosolekute protokollid, tegevuse aruanded, üliõpilaste, õppejõudude ja teenistujate isiklikud toimikud, dokumendid, mis puudutavad õppe- ja teaduslikku tööd, teaduskondasid, organisatsioone ja ühingu, mis olid registreeritud ülikooli juures.¹²

Kolmas tasand, kus kujunes iseseisev asjaajamine, hõlmab majanduslikke allüksusi. Nende üldjuhtimist teostasid majanduskomisjon (kuni 1937. a.), siis majandusosakond majandusjuhatajaga (direktoriga, prorektoriga) eesotsas, millele allusid arve- ja raamatupidamisosakond (skeem 2).

Skeem 2. Ülikooli üldine haldusjaotus 1936. a.

Kuna majanduslikud probleemid puudutasid kõiki ülikooli allüksusi, leiame teaduskondade, instituutide ja muude struktuuriüksuste säilinud arhiiviosades **korraldusi ning ringkirju. Kirjavahetuses**, mis sisaldub majandusosakonna aktides, esitatakse üksikasjalikke andmeid varalistest ning varustamise küsimustest. Võiks öelda, et majandusosakonna arhiivis on ülikooli vanimad arhivaalid, nimelt: ehitiste ja kruntide plaanid ja dokumendid (alates 1802. a.), ostu-müügi- ja rendilepingud (19. saj. – 1938. a.) jne. Huvi pakuvad ka reevakueeritud (1919. a.) ja evakueeritud (1940. a.) ülikooli

¹¹ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Lk. 8–9.

¹² EAA. F. 2100. N. 3 (1919–1937), N. 4 (Rektoraat 1918–1944, Nõukogu 1919–1939, Valitsus 1918–1919; 1922; 1926–1939); N. 6 (Nõukogu 1919–1920, Valitsus 1929–1938), N. 11 (Valitsus 1940, Rektoraat (Sekretariaat) 1885–1944), N. 13 (Rektoraat 1920–1949), N. 15 (Rektoraat, Valitsus 1941–1944), N. 16 (Valitsus 1918–1919), N. 19 (Rektoraat 1913–1944).

varade nimistud.¹³ Raamatupidamisdokumentides leiduvad ülikooli kulud ja tulud. On andmed töötasu kohta (**palgalehed ja raamatud, palgaseadus 1921–1925, palkade kõrgendamine 1936. a., palga normid, avansid, abiraha, lisapalk jne.**) 1919.–1938., 1941.–1944. aastast;¹⁴ samuti materjalid **õppemaksude, stipendiumide, erinevate fondide ja kapitalide, pangaoperatsioonide kohta** — siin esitatud nimekiri ei ole täielik, niivõrd lai oli majandusosakonna ja tema allüksuste tegevuse spekter.

Neljandat tasandit ülikooli haldusjaotuses esindavad teaduskonnad: usu-, õigus- (õigus-majandus-), arsti-, filosoofia-, matemaatika-loodus-, loomaarsti-, põllumajandus- (skeem 1, 1925. a. ülikooli seaduse järgi), tehnika- (1934–1937) ja majandusteaduskond (1937–1942) (skeem 2, 1936. a. seaduse järgi). Teaduskondade arhiivides olid **teaduskonna kogude koosolekute protokollid, õppejõudude aruanded, õppe- ja eksami-programmid, loengute kavad, teaduslike kraadide andmise küsimused, kirjavahetus** (näiteks rahvusvahelistel kongressidel osalemise kohta), **väliskomandeeringute, ekskursioonide, praktikumide jm. dokumendid.** Kõige rohkem on säilinud õigus-, filosoofia-, matemaatika-loodus- ja põllumajandusteaduskonna dokumendid. 1941. a. suvel Tartu lahingu ajal hävisid tules usu- ja arstiteaduskonna arhiivid (mõlemad dekanaadid asusid ühes hoones Põllu tn. 2), seetõttu saab nende teaduskondade tegevust antud perioodil taastada vaid ülikooli peaarhiivis, rektori kantseleis asunud materjalide abil.¹⁵

(Üldse hävis 1941. a. umbes 150 ülikooli hoonet ning ruumi (nendest täielikult ligi 30 000 ruutmeetrit), osaliselt põles Aia tn. 46 juurdeehitis, purustatud olid vana ja uus anatoomikum, I sisehaiguste kliinik, tähetorn, matemaatikainstituudi hoone, aedniku maja botaanikaaias. Kõik need purustused puudutasid 60% ülikooli hoonetest. See kurb kogemus pani edaspidi mõtlema, kuidas peaks kulgema arhiivide ja tähtsate ajaloo- ning kultuuriväärtuste evakueerimine.¹⁶)

Eraldi grupi moodustavad ülikoolile allutatud asutused: raamatukogu,¹⁷ kabinetid,¹⁸ laboratooriumid,¹⁹ instituudid,²⁰ kliinikud,²¹ apteek,²²

¹³ EAA. F. 2100. N. 12. S. 275, 414, 448, 450; N. 13. S. 126.

¹⁴ EAA. F. 2100. N. 4. S. 483; N. 5. S. 126; N. 6. S. 310, 335, 413; N. 7, 10, 92, 234–236, 438–608; N. 9. S. 2, 27, 75, 111; N. 10. S. 79, 99; N. 12. S. 9, 18, 490, 571, 574, 602, 611, 634, 639, 652, 655, 660, 661, 669, 674, 676, 677, 896; S. 15, S. 93, 94, 103, 115–122.

¹⁵ EAA. F. 2100. N. 13. S. 105. L. 127–131; S. 118. L. 1.

¹⁶ EAA. F. 2100. N. 13. S. 105. L. 16.

¹⁷ EAA. F. 2100. N. 9 (Raamatukogu 1918–1944), S. 1–145; N. 4. S. 364, 419, 421, 463, 552, 619; N. 5. S. 81, 172, 275a; N. 6. S. 17, 57, 65, 88, 331, 390, 416; N. 7. S. 45a, 243; N. 10. S. 32; N. 11. S. 93, 111, 129, 141; N. 12. S. 24, 139–142, 182, 184–194, 197, 198, 201, 202, 205, 206, 208, 211, 213, 214, 223, 246, 256–262, 292–295, 409, 414–427, 429, 431, 433–438, 440, 441,

muuseumid,²³ observatooriumid,²⁴ mõisad,²⁵ botaanikaed,²⁶ katsejaamad²⁷ ja tööstused²⁸ (skeem 1). Kõik ülalmainitud haldusüksused olid

443, 446, 452, 475, 476, 486, 505, 506, 516, 521, 522, 541, 543, 545, 547, 548, 564, 568–570, 578, 579, 582–584, 688, 591, 593–596, 635, 637, 642, 651, 657, 637, 642, 651, 657, 663, 671, 676; N. 13. S. 59; N. 16. S. 3; N. 17. S. 3.

- ¹⁸ EAA. F. 2100. N. 4 [Arheoloogia (vt. ka: N. 5, 6), Bakterioloogia, Geoloogia (N. 6), Kaubandusteaduse (N. 6), Kirurgia, Metsamajanduse, Statistika, Taimhaiguste, Taimekasvatuse (N. 6)]; N. 5 [Geograafia (N. 6, 9), Kunstiajaloo (N. 6), Matemaatikateaduskonna kabinetid, Ristiusu Arheoloogia (N. 6)]; N. 6 [Anatoomia, Ehitusõpetuse, Geodeesia ja maaparanduse, Hobusekasvatuse, Eksterjöõri ja rakendusõpetuse, Kriminallistika, Kultuurtehnika ja geodeesia, Loomaartstiteaduskonna anatoomia, Loomahistoloogia ja embrüoloogia, Loomakasvatuse, Loomatoitluse ja zoohügieeni, Metsakasvatuse, Metsakorralduse (N. 12), Mullateaduse ja agrikultuurkeemia, Operatiivkirurgia, Patoloogilise anatoomia, Piimanduse, Põllumajapidamise, Põllutõõriistade ja -masinate, Tegeliku zooloogia, Väikeloomakasvatuse]; N. 13 (Ajaloo).

- ¹⁹ EAA. F. 2100. N. 4 [Loomatervishoiu (N. 6), Masinate konstruksioonide ja tehnilise joonistamise (N. 6), Õlikivide uurimise (N. 6)]; N. 5 [Eksperimentaalse foneetika (N. 6, 11), Seerumi (N. 6)]; N. 6 [Anorgaanilise keemia (N. 12), Anorgaanilise tehnoloogia, Fütopatoloogia, Füüsikalise keemia (N. 12, 13), Mullateaduse ja agrikultuurkeemia, Piimanduse, Psühholoogia, Raadi katsejaama laborid, Rakendusmatemaatika, Taimefüsioloogia ja süsteemaatika (N. 12), Tehnoloogia, Teoreetilise ja tehnilise füüsika]; N. 12 [Mineraloogia (N. 13), Teoreetilise füüsika, Üldbioloogia].

- ²⁰ EAA. F. 2100. N. 4 [Anatoomia (N. 6), Bakterioloogia (N. 6), Eraõiguse (N. 10), Eugeneika (N. 6), Farmakognoosia, Füsioloogia (N. 6, 9), Haldusametnike (N. 10), Histoloogia (N. 6), Keemia (N. 6, 12), Kehalise kasvatuse (N. 6, 13), Lihashügieeni, Majandusajaloo, Matemaatika (N. 6, 12), Meditsiinilise radioloogia, Metsanduslik Uurimisinstituut (N. 6, 12), Pasteuri, Patoloogia (N. 6), Pedagoogika (N. 11), Prantsuse Teaduslik, Põllumajanduse riistade ja masinate (N. 6), Riigi ja Rahvusvahelise Õiguse (N. 10), Seerumi, Ungari (N. 5)]; N. 5 [Farmaatsia, Füüsika (N. 6, 9, 12, 13), Kohtuliku arstiteaduse (N. 6, 12), Kunstiajaloo]; N. 6. [Piimanduse (N. 15), Psühholoogia ja psühhotehnika (N. 13), Rakendusmatemaatika, Riigikaitseõpetuse, Tervishoiu (N. 12, 13), Zooloogia (N. 9, 11, 12)]; N. 7 [Rohuteaduse (N. 11)]; N. 11. [Geoloogia (N. 12, 13), Veterinaaria]; N. 12 [Geograafia (N. 13)]; N. 13 (Usuteaduse).

- ²¹ EAA. F. 2100. N. 4 [Hambapolikliinik (N. 6, 11), Hospitaalkliinik (N. 6), Kõrva-, nina- ja kurguhaiguste kliinik, Looma-sisehaiguste kliinik (N. 6)]; N. 6 [Haavakliinik, Hospitaal-haavakliinik, Lastekliinik (N. 7, 11), Maarjamõisa kliinikud (N. 11, 13), Nahapolikliinik, Naistekliinik (N. 7, 11), Närvikliinik, Silmakliinik (N. 7, 11), I Sisehaiguste kliinik (N. 11), II Sisehaiguste kliinik, Vaimuhaigete kliinik (N. 11), Veiste haiguste ja sünniabi kliinik]; N. 15 (Väikeloomade kliinik).

- ²² EAA. F. 2100. N. 7. S. 27; N. 12. S. 200, 203, 284, 285.

- ²³ EAA. F. 2100. N. 4 [Eesti Rahva Muuseum (N. 6, 9, 11), Kunstimuuseum (N. 6, 13), Sihtasutus "Eesti Muuseum"]; N. 5 (Ristiusu Arheoloogia Muu-

suhteliselt iseseisvad ja ajasid asju omaette, kuigi neil oli otseseid side-
meid ministeeriumi, ülikooli valitsuse, majandusosakonna ja teaduskon-
dadega ning seetõttu võib mõningaid dokumente nende tegevuse kohta
leida ka mainitud struktuuriüksuste arhiividest nii originaalidena kui ka
koopiatena. Arhiivis on säilinud andmed 56 eri aegadel tegutsenud insti-
tuudi, 35 kabineti, 17 kliiniku, 24 laboratooriumi, 9 muuseumi kohta. Pea-
arhiivis eksisteeris pearaamatukogu osa, instituutide ja teaduskondade
arhiivides on andmed eri- ja filiaalraamatukogude kohta.

Nagu juba märgitud, moodustas ülikooli arhiivi südame paararhiiv, mis
asus rektori kantselei juures (skeem 2). Seal asus ka Venemaalt reevaku-
eeritud Dorpati-Jurjevi ülikooli arhiiviosa.²⁹ 1937. a. eraldati Dorpati-Jur-
jevi ülikooli arhiiviosa Eesti perioodist, kuna sel aastal võeti vastu uus
ülikooli seadus ja arhiivi kaasaegse osa töötlemine sai omaette problee-
miks. 1938. aastast algas ülikooli vana arhiivi üleandmine Eesti Keskar-
hiivi.³⁰ Kuigi ülikooli kantselei sekretär (alatest 1938. a. sekretär-arhiivaar)
Karl Sokka³¹ sai alguses isegi selle initsiatiivi eest rektori noomituse,

seum); N. 6 [Botaanikamuuseum (N. 12), Geoloogia Muuseum (N. 12, 13),
Zooloogiamuuseum (N. 12, 13)]; N. 12 (Kuressaare Muuseum, Vilsandi Loo-
dusmuuseum); N. 13 (Kirjandusmuuseum).

²⁴ EAA. F. 2100. N. 4. S. 138, 140, 152; N. 11. S. 132.

²⁵ EAA. F. 2100. N. 4 [Pühajärve, Raadi (N. 6, 7, 11, 12, 13)]; N. 6 [Maarja-
mõisa (N. 7, 12, 16)]; N. 12 (Kuusnõmme).

²⁶ EAA. F. 2100. N. 6. S. 5, 22, 142, 752; N. 7. S. 95; N. 11. S. 131; N. 12.
S. 22, 23, 25–137, 620; N. 19. S. 40.

²⁷ EAA. F. 2100. N. 6 [Agrikultuurkeemia (N. 11, S. 132), Entomoloogia,
Loomakasvatuse, Raadi (N. 13), Taimebioloogia, Taimehaiguste, Väikeloo-
made]; N. 12 (Fütopatoloogia, Kuusiku Põllutöö Katsejaam, Metsanduslik
Katsejaam, Sahhalini Kesk-katsejaam); N. 13 (Aianduse ja Mesinduse Katse-
jaam, Ravitaimede Katsejaam).

²⁸ EAA. F. 2100. N. 6. S. 354, 355; N. 11. S. 132; N. 12. S. 409, 498, 499, 513,
592, 599, 601, 602, 649, 652, 655, 683, 771–833, 850, 851, 855, 937–967.

²⁹ EAA. F. 2100. N. 2. S. 2382. L. 21; N. 4. S. 580. L. 8.

³⁰ EAA. F. 2100. N. 2. S. 2382. L. 62 p., 69.

³¹ Karl Sokka, Johannese p., sünd. 28. märtsil 1886. a. Tartus. Lõpetas Tartu
4-klassilise Linnakooli ja sooritas Jurjevi Gümnaasiumis eksami apteekriõpi-
lase kutse saamiseks. 1922. a. kuulas keskkooliõpetajate kutseksamikomisjo-
ni juures kantseleiasjaajamise kursust eritasu eest. 1915.–1919. a. teenis maa-
konna- ja linnakomissari J. Ostrati kantseleis asjaajajana. 8. augustil 1919. a.
pöördus Sokka Tartu ülikooli hoolekandja P. Põllu poole palvega võtta ta üli-
õpilaskantseleisse sekretäri abi kohale ehk vanemaks kantseleiametnikuks. Ta
sai teise järgu ametnikuna palka 710 marka kuus. Karl Sokka oskas peale riigikeele
veel vene ja saksa keelt ja neis keeltes oli ta täiesti iseseisvalt kirjava-
hetust pidanud, lisaks inglise- ja prantsuskeelsest tekstist suutnud aru saada.
Ülikooli nõukogu koosolekul 2. augustil 1921. a. otsustati Karl Sokka üles-
andeks teha ülikooli arhiivi lõplik korraldamine. 28. veebruaril 1923. a. mää-

üleandmist ei peatunud.³² Ülikooli arhiivi küsimus kerkis ka Vene ja Saksa okupatsiooni alguses. Nõukogude võimu (1940–1941) ja sellele järgnenud Saksa okupatsiooni elas ülikooli peaarhiiv üle peahoone keldrites.³³

Pärast Teist maailmasõda hakkasid ülikooli dokumendid jõudma Eesti Ajalooarhiivi (tookord Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu filiaal, alates 1948. a. ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv). 19. jaanuaril 1945. a. Filosoofi tn. 31 jäetud arhivaalid panid aluse tänapäeva suurimale arhiivikogule.

Ülikooli arhiivi komplekteerimine ja korrastus on mõjutatud nii objektivsetest kui subjektiivsetest faktoritest: dokumendid jõudsid aastail 1945–1979 arhiivi fragmentaarselt ja neid töötlesid erinevad inimesed eri vaatenurkadest lähtudes.³⁴ Hoolimata sellest võib taastada arhiivi esialgse üldise struktuuri ja sisu nii ülikooli arhiivis kui ka Eesti Ajalooarhiivis koostatud nimistute abil. Praegu eksisteerib arhiivis 23 nimistut, neist viis literaga.³⁵ On koostatud nimistute register (vt. lisa 1) ja aineregister, mille abil on võimalik orienteeruda Tartu ülikooli 1918.–1944. a. materjalides. Tuleb lisada, et kui vajalikud andmed peaarhiivis puuduvad, võib pöörduda veel Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonna, haridusministeeriumi arhiivi, teaduslike ja üliõpilasühingute fondide³⁶ või Dorpati-Jurjevi ülikooli arhiivi poole.³⁷

rati Karl Sokka ülikooli sekretäri abi kohusetäitjaks palgaga 6200 marka kuus. Tema toimikus on säilinud huvitav töö "Lühike ülevaade (originaalis "ülevaate") Jurjevi ülikooli arhiivi korraldamise kohta, mis 1920. a. Venemaalt reevakueeriti". Alates 1. aprillist 1938. a. seati sekretäri abi asemel sisse sekretär-arhivaari amet palgaga 98 krooni kuus ja sel kohal teenis Sokka kuni 1940. aastani, mil ta sai ülikooli sekretäriks. Alates 1932. a. oli Sokka Tartu Akadeemilise Helikunsti Seltsi liige. (EAA. F. 2100. N. 2. S. 2382. L. 2, 3, 21, 47, 61–63, 70, 68, 120, 123.)

³² EAA. F. 2100. N. 2. S. 2382. L. 69.

³³ EAA. F. 2100. N. 4. S. 645; N. 13. S. 116, 118.

³⁴ Ülesandmisnimistud on koostanud Tartu ülikooli arhiivi juhataja L. Sutt (N. 4, 5, 7, 19; 1952–1954); arhivaar V. Pallav (N. 1b, 2b, 11; 1963–1964), TÜ Raamatukogu arhiivis raamatukoguhoidja H. Ratassepp (N. 9; 1953), Polütehnilise Instituudi arhiivis R. Kenkmann (N. 8; 1952). EAA-s korrastasid ja kirjeldasid ülikooli dokumendid E. Babaitšuk (N. 10; 1963), V. Naaber (N. 12; 1967), L. Hermann (N. 17; 1969), T. Oja (N. 18; 1974), E. Jaanus (N. 1a; 1976), E. Ojaver (N. 13; 1980), U. Kinna (N. 12 lisa; 1988).

³⁵ EAA. F. 2100, N. 1a (Õigus-majandusteaduskonna üliõpilastoimikud 1919–1944), N. 1b (Didaktilis-metoodilise seminar üliõpilastoimikud 1919–1944), N. 2a (Õigusteaduskonna professorite, õppejõudude ja teenistujate toimikud 1919–1944), N. 2b (Õppejõudude, tööliste ja teenistujate isiklikud toimikud ning teenistuskirjad 1918–1944), N. 2c (Õppejõudude, teenistujate ja tööliste tööraamatud 1941).

³⁶ M. Loit, J. Hellat, *Eesti Ajalooarhiivi fondide loend*. Tartu, 1992, lk. 154–160.

³⁷ EAA. F. 402. N. 11. S. 2–4, 6, 30, 32, 33.

Allikad

- ERA. F. 1108. N. 1. N. 2, 5.
- ERA. F. 2289.
- ERA. F. 2294.
- KO TÜR. F. 4.
- KO TÜR. F. 45.
- KO TÜR. F. 46.
- KO TÜR. F. 55. N. 1, 2, 3, 4, 8.
- EAA. F. 402. N. 11. S. 2–4, 6, 30, 32, 33.
- EAA. F. 2100. N. 1a.
- N. 1b.
- N. 2a.
- N. 2b.
- N. 2c.
- N. 2. S. 2382.
- N. 3.
- N. 4. S. 138, 140, 152, 364, 419, 421, 463, 483, 552, 580, 619, 645.
- N. 5. S. 81, 126, 172, 275a;
- N. 6. S. 5, 17, 22, 57, 65, 88, 142, 310, 317, 331, 335, 354, 355, 402, 413, 390, 416, 752.
- N. 7. S. 10, 27, 45a, 92, 95, 234–236, 243, 438–608.
- N. 9. S. 2, 27, 75, 111, 145 a, , 1–145.
- N. 10. S. 32, 79, 99.
- N. 11. S. 93, 111, 129, 131, 132, 141.
- N. 12. S. 9, 18, 22–137, 139–142, 182, 184–194, 197, 198, 200, 203, 201, 202, 205, 206, 208, 211, 213, 214, 223, 246, 256–262, 275, 284, 285, 292–295, 409, 414–427, 429, 431, 433–438, 440, 441, 443, 446, 448, 450, 452, 475, 476, 486, 490, 498, 499, 505, 506, 513, 516, 521, 522, 541, 543, 545, 547, 548, 564, 568–570, 571, 574, 578, 579, 582–584, 591, 592, 593–596, 599, 601, 602, 611, 634, 635, 637, 639, 642, 649, 651, 652, 655, 657, 660, 661, 663, 688, 669, 671, 674, 676, 677, 683, 896, 620, 771–833, 850, 851, 855, 937–967.
- N. 13. S. 59, 126, 105, 116, 118.
- N. 15. S. 93, 94, 103, 115–122.
- N. 16. S. 1–460.
- N. 17. S. 3.
- N. 19. S. 40.

Kirjandus

- Album Academicum Universitatis Tartuensis* 1918–1944, I–III. Koostajad:
L. Lindström, T. Hiio jt. Tartu, 1994.
Loit, M., Hellat, J. *Eesti Ajalooarhiivi fondide loend*. Tartu, 1992.
Riigi Teataja, nr. 122/123, 21. juuli 1925, art. 81.
Tartu ülikooli ajalugu, III. Koost. Palamets, H., Siilivask, K. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

Lisa

TARTU ÜLIKOOLI ARHIIVI NIMISTUTE REGISTER

Nimistu

1. Üliõpilastoimikud 1919–1944	18 897 s.
1a. Sama, Õigus- ja Majandusteaduskonnad 1919–1944	853 s.
1b. Sama, Didaktilis-metoodiline seminar 1919–1944	1196 s.
Vt.: Nim. 3, 16	
2. Õppejõudude, teenistujate ja töötajate toimikud 1919–1944	2677s.
2a. Sama, Õigusteaduskond 1919–1944	33 s.
2b. Õppejõudude, tööliste ja teenistujate isiklikud toimikud ning teenistuskirjad 1918–1944	162 s.
2c. 1941. a. tööraamatud	562 s.
Vt.: Nim. 3, 8	
3. 1. VALITSUS 1919–1937	522 s.
Vt.: Nim. 4, 11, 15	
2. TEADUSKONNAD: Filosoofia- 1925–1944	
Vt.: Nim. 5, 11, 15	
Loomaarsti- 1919–1935	
Vt.: Nim. 5	
Usu- 1925–1940	
Vt.: Nim. 5	
4. REKTORAAT	728 s.
Vt.: Nim. 13, 15, 19	
1. NÕUKOGU 1919–1939, vt.: Nim. 6, 10	
2. VALITSUS 1918–1919, 1922, 1926–1939	
3. REKTORAAT 1918–1944 (aruanded, otsusteraamatud, avaldused ja dokumendid, kirjavahetus)	
Lauajuhendid 1918–1941	

5. TEADUSKONNAD 1025 s.
 1. Usu- 1919–1943
 2. Õigus- 1920–1941, vt.: Nim. 2a, 10
Õigus-majandus- 1920–1939
Majandus- 1934–1942, vt.: Nim. 17
 3. Arsti- 1918–1940, vt.: Nim. 11, 12, 15, 16
 4. Filosoofia- 1919–1943
 5. Matemaatika-Loodus- 1919–1940, vt.: Nim. 11, 12
 6. Loomaarsti- 1919–1942
 7. Põllumajandus- 1919–1941, vt.: Nim. 12, 15
 8. Tehnika- 1931–1936, vt.: Nim. 8
6. MAJANDUSOSAKOND 1802–1944 1050 s.

(Koosolekute protokollid 1919–1938, eelarved, aruanded ja lepingud remonttöö ja ehituse asjus 1918–1941, rendid ja kinnistusdokumendid 1802–1941, kirjavahetus 1875–1944, materjalide ja inventaride raamatud 1910–1940)
7. ARVEOSAKOND 1918–1941 627 s.

(Eelarved ja aruanded 1919–1940, kirjavahetus 1919–1939, lauajuhendid 1928–1940, arvepidamisraamatud 1919–1941)
Vt.: Nim. 12, 15
8. TALLINNA POLÜTEHNILISE INSTITUUDI poolt üleantava endise Tartu ülikooli õppejõudude ja teenistujate toimikud 1922–1941 17 s.
9. RAAMATUKOGU 1918–1944 145 s.

(Ringkirjad, määrused, tegevusaruanded 1920–1939, kirjavahetus, raamatunimistud 1920–1944)
10. ÕIGUSTEADUSKOND 1919–1944 250 s.

(Aruanded 1919–1923, 1929–1937, tegevuse ülevaateid 1919–1929, 1940, kirjavahetus 1918–1944, eksamiprotokollid 1920–1943, lauajuhendid 1926–1940)
11. VALITSUS 1940 151 s.

REKTORAAT (Sekretariaat) 1885–1944
TEADUSKONNAD

 1. Filosoofia- 1918–1944 (Didaktilis-metoodiline seminar 1922–1939. Pedagoogiline Instituut 1940–1941. Foneetiline laboratoorium 1922–1944)
 2. Matemaatika-loodusteadus- 1920–1944 (Kodu-uurimise Selts, Geograafia Selts, ETA)
 3. Arsti- 1919–1931 (Rohuteaduskond)

MAJANDUSOSAKOND 1803–1942 (Plaanid)

12. TEADUSKONNAD 1804–1950 1033 s.
 1. Arsti- 1905–1940 (Tervishoiu Instituut, Kohtuarstiteaduse Inst., Haavakliinik)
 2. Matemaatika-loodusteadus- 1804–1945 (Botaanikaaed ja Muuseum, Zooloogia Inst. ja Muuseum, Üldbioloogia laboratoorium, Keemia Inst., Füüsika Inst., Geoloogia Inst. ja Muuseum, Geograafia Inst., Matemaatika Inst., Kuusnõmme Bioloogiajaam, Eesti Veekogu Uurimise Komisjon)
 3. Põllumajandus- 1920–1944 (Metsakorralduse Inst., Õppe- ja Katsemetskond)
 4. Õpetajate suvised edasiharimise kursused

13. REKTORAAT 1920–1949 169 s.

(Toimikud, kirjavahetus, eelarved ja tegevusaruanded 1941–1944. üliõpilasorganisatsioonid 1919–1936)
ARVEOSAKOND 1941–1943

15. REKTORAAT 1941–1944 167 s.

Kantselei ja sekretariaat
VALITSUS
TEADUSKONNAD (Loomaarsti-, Põllumajandus-, Arsti-, Filosoofia-)
ÕPPEOSAKOND
MAJANDUSOSAKOND
ARVEOSAKOND
RAAMATUPIDAMISOSAKOND

16. VALITSUS 1918–1919 405 s.

(Eelarved, bilansid, arveraamatud juuni–dets. 1918. a., kirjavahetus)
TEADUSKONNAD (Arsti-, Ajaloo-keele-, Füüsika-matemaatika-, Usu-)
ÜLIÕPILAS- ja VABAKUULAJATOIMIKUD
Üliõpilasseltsid (1918–1928)

17. MAJANDUSTEADUSKOND (-OSAKOND) 1920–1941 230 s.

(Õppetöösse puutuvad materjalid 1920–1941, eksami- ja seminaritööd, referaadid 1933–1938)

18. KUNSTIAJALOOKABINET 1920–1943 63 s.

(Kaardid ja plaanid)

19. REKTORAAT 1913–1944 422 s.

(Akadeemilised ja üliõpilasorganisatsioonid ning korporatsioonid. Akadeemiline kohus 1931–1940)

**STATISTILISI ANDMEID KOMMENTAARIDEGA
TARTU ÜLIKOOI 1919–1944
IMMATRIKULEERITUD ÜLIÕPILASTE KOHTA
ALBUM ACADEMICUM
UNIVERSITATIS TARTUENSIS 1918–1944
ANDMEKOGU PÕHJAL**

Lauri Lindström, Toomas Hiio

Alljärgneva käsitluse aluseks on 1994. a. detsembris peetud eestikeelse Tartu ülikooli aastapäevale pühendatud konverentsi ettekanne. Et aga artikkel ilmub hiljem, on kasutatud ka edasise töö käigus kogutud lisa-andmeid (seis märts 1996), samuti on lisatud elulooliste andmete baasil tehtud analüüs surmakohtade, sõdades osalemise, massirepressioonide ja Eestist lahkunute kohta.

Album Academicum valmis meeskonnatöö tulemusena. Seda artiklit ei oleks ilma projekti "*Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*" juures peale päises nimetatute tegevad olnud Helina Tammani, Ene Hiio, Arti Hilpuse, Leino Pahtma ja Argo Kuusiku usina tööta.

Album Academicum'i andmekogu sisaldab ka 1918. aasta II semestril nn. *Landesuniversität*'i ajal immatrikuleeritud 690 isiku andmed. Et analüüsi objektiks käesoleva artikli esimeses osas on eeskätt Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaskond ning et 1918. a. II semestril immatrikuleeritud kontingendi koosseis on Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaskonna koosseisust oluliselt erinev (eesti üliõpilasorganisatsioonid, s.t. enamik eesti üliõpilasi, boikoteerisid *Landesuniversität*'i), on analüüsitud ainult 1919. a. II semestrist kuni 1944. a. I semestrini immatrikuleeritud üliõpilasi.

1. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaskonna statistilised näitajad

1.1. Üliõpilaste arv, immatrikuleerimine semestrite kaupa ja üliõpilaskonna sooline koosseis

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaste ja rohuteaduse kuulajate matrikliraamatutes on registreeritud 19 954 + 179 immatrikuleerimise juhtumit. Kui maha arvestada ühe ja sama isiku teist või kolmandat korda immatrikuleerimised, saab väita, et ülikoolis õppis sel ajal 20 093 üliõpilast, nende hulgas 6546 naist. Immatrikuleerimist aastate lõikes kajastab tabel 1. Nagu näha, oli normaalne immatrikuleeritute arv aastas 600–700 piires, neist *ca* 30–35% naisi. 1000 ja enam immatrikuleeritut 1920. aastate esimesel poolel seletub osaliselt Vabadussõjas osalenutele lubatud priiikooliga, kuid muude põhjuste osatähtsust ei saa alahinnata, kuna neil aastail immatrikuleeritud naiste osakaal ei erine oluliselt hilisematest aastatest. Priiikooli-põhjendus on täiel määral kehtiv vaid aasta 1919 kohta, kui mehed veel sõjas olid ja immatrikuleeritute oli naisi üle poole, ja 1920. aasta kohta, kui demobiliseeritud õppursõdurid enam-vähem ühel ajal ülikooli astusid ja naiste osakaalu immatrikuleeritute hulgas alla 20% surusid.

Suure majanduskriisi aastad immatrikuleeritute arvu oluliselt ei mõjutanud. Oli ju ka majanduskriisi mõju ilmselt kahesugune — ühelt poolt vähenesid stuudiumiks tarvilikud sissetulekuvõimalused, teiselt poolt aga oli ka vähem häid tööpakkumisi, mis gümnaasiumilõpetajat stuudiumist loobuma ahvatlenuks. 1934. a. immatrikuleeritute arvu hüppelise kasvu üheks põhjuseks on tehnikateaduskonna avamine, 1942. a. 1324 immatrikuleeritut on põhjendatav asjaoluga, et 1941. a. ei olnud võimalik ülikooli astuda, samuti said 1942. aastal maksuta õppida isikud, kes olid võidelnud nõukogude võimu vastu või teeninud/teenisid Saksa sõjaväes. Võimalust ülikooli astuda kasutasid sel ajal ka paljud vanemad mehed, keda sõda oli normaalsest elurütmist välja kiskunud — sel aastal oli immatrikuleeritute hulgas palju kolmekümnendate teises pooles või üle neljakümne mehi, kes alustasid õpinguid enamasti õigusteaduskonnas või kehalise kasvatuses osakonnas. Naiste rekordiline osakaal 1943. a. immatrikuleeritute hulgas on seletatav asjaoluga, et immatrikuleerimisealised mehed olid sel ajal kas sõjas, armeeteenistusega võrdsustatud teenistuses, varjasid end või olid Eestist lahkunud.

Tabel 1. Immatrikuleerimine aastate lõikes.

Aasta	Immatri- kuleeriti	Immatrikuleeri- tutest naisi	%
1919/II	331	170	51,36
1920	1380	262	18,99
1921	1157	350	30,25
1922	1034	352	34,04
1923	1198	413	34,47
1924	1141	334	29,27
1925	1039	307	29,55
1926	1040	297	28,56
1927	697	228	32,71
1928	745	298	40,00
1929	738	263	35,64
1930	742	270	36,39
1931	785	240	30,57
1932	710	210	29,58
1933	757	210	27,74
1934	1067	312	29,24
1935	726	210	28,93
1936	637	227	35,64
1937	659	216	32,77
1938	621	238	38,33
1939	442	128	28,96
1940	513	214	41,72
1941	—	—	—
1942	1324	498	37,61
1943	458	294	64,19
1944/I	13	4	30,77

1.2. Üliõpilaskonna rahvuslik koosseis

Teistest rahvustest tudengite, eeskätt sakslaste, venelaste ja juutide osakaal Tartu ülikooli üliõpilaskonnas oli suurem kui teistest rahvustest isikute osakaal Eesti elanikkonnas tervikuna või teistest rahvustest tudengite osakaal tänapäeva TÜ üliõpilaskonnas (vt. joon. 1–4). See on seletatav asjaoluga, et kuni 20. sajandi alguseni olid Eesti territooriumil elavad sakslased peaaegu eranditult aadlikud, linnakodanikud või kuulusid intelligentsi hulka, kelle haridustase oli kõrgem ja majanduslikud võimalused tunduvalt avaramad kui eestlastel. TÜ-s õppinud venelased olid enamasti Eestisse jäänud endiste Tsaari-Venemaa riigiametnike või 1917–1920 Venemaalt põgenenud isikute järeltulijad. Petserimaa venelasi ja Peipsi-äärsete vanausuliste järeltulijaid oli ülikoolis vähe. Juudi soost üliõpilaste

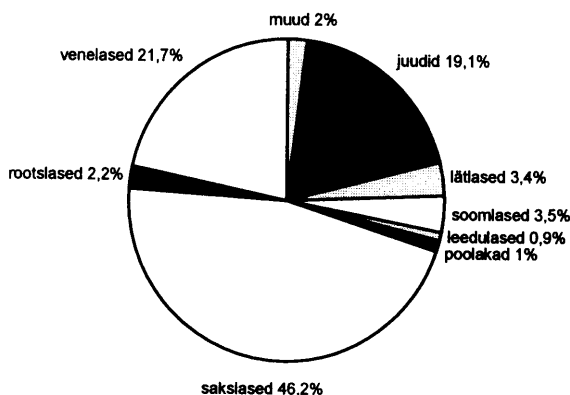
suur arv oli tingitud mitmest asjaolust. Ühelt poolt oli juutide haridustase juba juudi kogukonna sisemiste reeglite tõttu tunduvalt kõrgem kui teistel rahvustel, teiselt poolt on juudi üliõpilaste arvu kiire kasv 19. sajandi teisel poolel üle(ida)euroopaline nähtus Galiitsiast Kuramaani, peegeldades juudi ühiskonna emantsipatsiooni rahvuslike piirangute järkjärgulisel äralangemisel. Ka said juudid enese hariduspüüdlusi alles Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis piiranguteta teostada, kuna venestusajal kehtis juutide immatrikuleerimisel *numerus clausus* — juute ei tohtinud olla üle 5% üliõpilaskonnast. Neljandaks, suur osa 1930. aastatel immatrikuleeritud juutidest olid Läti kodanikud, kes tulid Tartusse õppima eelkõige seetõttu, et Läti ühiskond Läti ja eriti Riia elanikkonna suurema rahvusliku heterogeensuse tõttu oli tunduvalt vähemustevaenulikum.

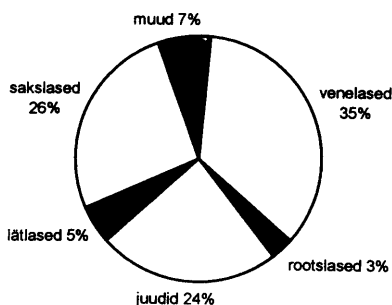
Joonis 1. Rahvuslik jaotus (mehed).

Joonis 2. Rahvuslik jaotus (naised).

Joonis 3. Muulaste rahvuslik jaotus (mehed).

Joonis 4. Muulaste rahvuslik jaotus (naised).

Üldse õppis vaadeldaval perioodil Tartus 26 rahvuse esindajaid, eestlastele järgnesid sakslased 1306, venelased 812 ja juudid 648 üliõpilasega. Üle saja oli veel lätlasi ja soomlasi. Eksootilisematest rahvustest saab nimetada ühte valgevenelast, osseeti, itaallast ja ameeriklast ning kahte liivlast, karaiimi, grusiini ja armeenlast.

Need arvud kajastavad ainult neid üliõpilasi, kelle kohta matrikliraamatus olevas kirjes või ülikooli astumisel esitatud dokumentides oli rahvus märgitud. Kõik, kelle rahvus matrikliraamatusse või dokumentidesse märgitud ei olnud, on arvestatud eestlaste hulka. Seetõttu on diagrammidel näidatud teistest rahvustest isikute arv vaid tõestatav miinimum. Eriti kehtib see venelaste kohta. 1930. aastate teisel poolel astusid paljud venelased ülikooli juba eestistatud nimega ja ametlikult eestlasena.

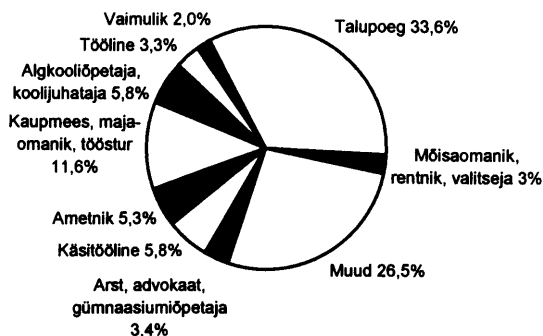
Rahvuse määratlemine on tihtilugu üldse keeruline, olgu siinkohal näiteks vene naiskorporatsioon *Sororitas Oriens*, mille liikmete elulugude raamat on õnnekombel säilinud. Paljud selle organisatsiooni liikmed olid pärit segaperekondadest ja määratlesid end venelastena, kuigi mõnikord ei olnud kumbki vanematest venelane. Oli see Tsaari-Venemaa eduka venes-tuspoliitika tulemus?

55 üliõpilase kohta on matrikliraamatus või dokumentides märkus rahvuse vahetamise kohta — peamiselt sakslane–eestlane, venelane–eestlane või lätlane–eestlane.

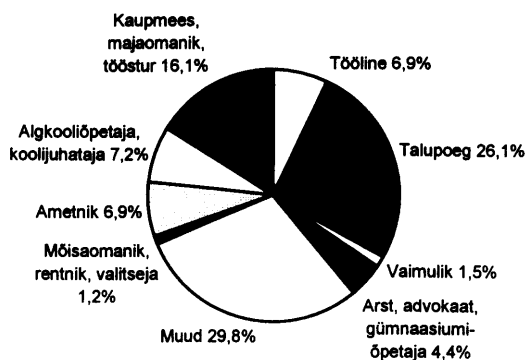
Diagrammid rahvusliku koosseisu kohta on tehtud meeste ja naiste kohta eraldi, et esile tuua olulisi erinevusi. Vast kõige silma-torkavam neist on, et sakslastest meesüliõpilaste osakaal muulastest meesüliõpilaste hulgas oli enam kui 10% võrra suurem kui sakslastest naisüliõpilaste osakaal. Seletust sellele on küllalt raske leida, mõnevõrra korreleerub saksa naisüliõpilaste tunduvalt väiksem osakaal alljärgnevail sotsiaalse päritolu diagrammidel (joon. 5 ja 6) näha oleva asjaoluga, et naisi, kelle vanemad olid mõisaomanikud, -rentnikud või -valitsejad, õppis ülikoolis enam kui kaks korda ja vaimulike perekondadest pärit naisi veerandi võrra vähem kui samasuguse päritoluga mehi.

1.3. Üliõpilaste sotsiaalne päritolu

Ülevaade üliõpilaste sotsiaalsest päritolust (joon. 5 ja 6) tugineb matrikli-raamatutest või teistest allikatest pärit informatsioonile isa tegevusala kohta. Üldse on selliseid andmeid ligi 2/3 kohta immatrikuleeritutest, mis on piisav andmekogus mõnede üldistuste tegemiseks. Erinevaid elualasid on üldse üle 600, diagrammidele on valitud nendest olulisemad. Üllatav ei ole talupoegade hulgast pärit tudengite suurim osakaal nii mees- kui nais-üliõpilaste hulgas. Samas on see naisüliõpilaste hulgas siiski veerandi võrra väiksem kui meesüliõpilaste hulgas. Nähtub, et tütreid saatsid meel-samini ülikooli linnaelanikud või maal elavad haritumad inimesed (viimane käib eeskätt algkooliõpetajate ja -juhatajate kohta), eesti talupoja-mentaliteet nägi mõtet eeskätt siiski poegade suurkooli saatmises. Millega tegelesid aga vastavas eas mõisaomanike, -valitsejate või -rentnike tütreid, jääb arusaamatuks, tuleb vaid nentida selle ühiskonnakihi, olenemata rah-vusest (vt. eespool), mentaliteedi mõningat sarnasust talupojamentalitee-diga. Diagrammidel on gümnaasiumiõpetajad eraldatud algkooliõpetajatest ja liidetud arstide ja advokaatidega haridustaseme erinevuse parema väljatoomise eesmärgil.

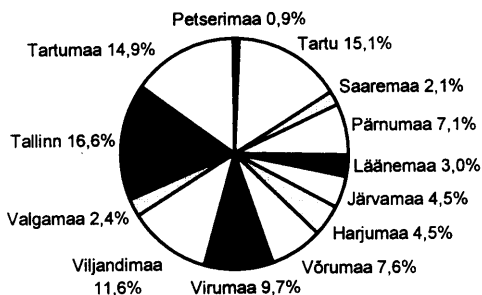
Joonis 5. Sotsiaalne päritolu (mehed).

Joonis 6. Sotsiaalne päritolu (naised).

1.4. Üliõpilaste piirkondlik päritolu (joon. 6 ja 7, tabel 2)

Väljaspool Eestit on sündinud 15% TÜ üliõpilastest — mingil juhul ei tohi seda suhtarvu seostada muulaste umbes sama suure osakaaluga üliõpilaskonnas.

Joonis 7. Sünnikohad Eestis.

Kolmandik Eestis sündinud üliõpilastest oli pärit Tallinnast (2838) ja Tartust (2592), Eesti suurematest linnadest. Peaaegu sama suure osa moodustavad aga ka Tartu ja Tartumaa kokku. Üldse on Lõuna-Eesti maakondadest pärit üliõpilaste osakaal 57,5%. Enim üliõpilasi "saatnud" vallad maakondade kaupa on esitatud tabelis 2 (lähtutud on 1923. a. "Üleriiklisest asumite nimestikust"). Silmatorkav on ärkamisajast alates kultuurikeskustena tuntud piirkondade tähenduse püsimine ka Eesti Vabariigi ajal — Tarvastu vald ja Põltsamaa Viljandimaal, Vändra Pärnumaal, Vao vald (ja Väike-Maarja) Virumaaal, Sangaste ja Helme vald Valgamaal. Mõneti üllatav on asjaolu, et Läänemaa valdade esikümnes on kolm Hiiumaa valda, samal ajal on ligi pooled Saaremaalt pärit üliõpilastest sündinud Kuresaares.

Tabel 2. Eesti linnadest, alevitest ja valdadest pärit üliõpilaste arv.

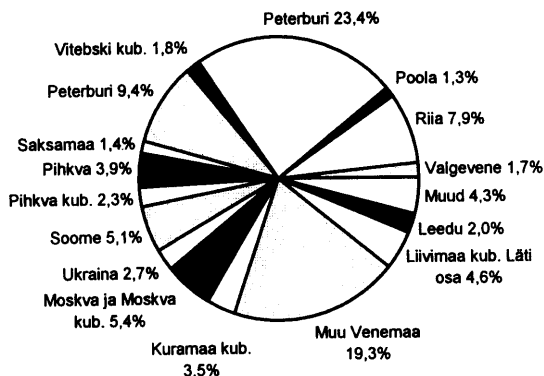
Maakond, linn, alev, vald	Üliõp. arv	Maakond, linn, alev, vald	Üliõp. arv
<i>Tartumaa</i>		<i>Harjumaa</i>	
Kastre-Võnnu v.	75	Keila ja Keila v.	58
Raadi v.	64	Rapla ja Rapla v.	46
Rõngu v.	58	Harku v.	39
Kavastu v.	57	<i>Virumaa</i>	
<i>Viljandimaa</i>		Narva	452
Viljandi	297	Rakvere	206
Tarvastu v.	112	Vao v.	96
Kõo v.	82	Undla v.	58
Põltsamaa	92	Narva-Jõesuu	36
Uue-Põltsamaa v.	45	<i>Järvamaa</i>	
Vana-Põltsamaa v.	33	Paide	84
<i>Pärnumaa</i>		Väinjärve v.	59
Pärnu	350	Ambla v.	53

Tabel 2 (järg)

Maakond, linn, alev, vald	Üliõp. arv	Maakond, linn, alev, vald	Üliõp. arv
Vana-Vändra ja Uue-Vändra v.	103	Tapa	50
Abja v.	58	Esna v.	46
Karksi v.	49	Türi	34
<i>Võrumaa</i>		<i>Läänemaa</i>	
Võru	209	Hiumaa kokku	107
Antsla, Vana-Antsla ja Uue-Antsla v.	100	(sh. Kärkla, Käina v., Emmaste v.)	(29+21 +18)
Räpina v.	79	Haapsalu	78
Erastvere v.	37	Velise v.	32
<i>Valgamaa</i>		Lihula ja Lihula v.	31
Valga	338	<i>Saaremaa</i>	
Sangaste v.	86	Kuressaare	142
Helme v.	71	Lümanda v.	20
Kuigatsi v.	71		
<i>Petserimaa</i>			
Petseri	63		
Laura v.	14		
Pankjavitse v.	12		

Sünnikohad väljaspool Eestit on näitlikustamise eesmärgil suhteliselt meelevaldsetesse rühmadesse jaotatud. Ukraina ja Valgevene on arvestatud enam-vähem piirides enne 1939. aastat, Poola all mõistetakse Tsaari-Venemaale kuulunud Poola osi — Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis ei õppinud ühtegi Galiitsiast, Sileesiast või Lääne-Preisimaalt pärit üliõpilast. Muu Venemaa on ilma Bessaraabia, Turkestani ja Kaukaasiata, sealt pärit üliõpilased on sektoris “muud”. Leedu all mõeldakse diagrammil Vilniuse ja Kaunase kubermangu.

Loomulik on, et kolmandiku väljaspool Eestit sündinud üliõpilastest moodustasid Peterburist ja Peterburi kubermangust kui peamisest Venemaal elanud eestlaste koondumispiirkonnast pärit tudengid. Eraldi tõuseb esile omaaegne Vitebski kubermangu praegu Lätile kuuluv osa, s.o. Daugavpils ja Rezekne maakond. Enamik sealt pärit üliõpilastest olid juudid.

Joonis 8. Sünnikohad väljaspool Eestit (3138 isikut).

1.5. Õppeasutused, kus omandati keskharidus

Tartu ülikooli immatrikuleerimiseks oli vajalik lõpetatud keskharidust tõendav dokument, farmaatsia kuulajana immatrikuleerimiseks piisas sooritatud apteekri abilise eksamist. Õppeasutusi, mille lõputunnistusega Tartu ülikooli immatrikuleeruti, oli mitusada. Tabelis 3 on esitatud 10 enim üliõpilasi andnud eesti ja 3 vähemusrahvuste gümnaasiumi ning 3 enim üliõpilasi andnud väljaspool Eesti territooriumi asunud keskharidust andvat õppeasutust, kusjuures on näidatud nende koht üldises pingereas (üliõpilaste arvu järgi). Tuleb silmas pidada, et andmed koolide kohta ei ole üks-üheselt võrreldavad. Nimelt korraldati Eesti koolistustee mi mitu korda ümber, samuti asutati paljud koolid alles Eesti Vabariigi ajal ja nende lõpetanuid TÜ-sse immatrikuleeritute hulgas pidigi vähem olema. Ka ei olnud koolid ühesuurused. Seetõttu ei saa tabelist mingil juhul järeldada ühe või teise kooli headust. Ei tasu otsida ühisjooni sünnikohtade diagrammi ja koolide tabeli vahel, kuna kõik Tallinna või Tartu koolide õpilased ei olnud sugugi tallinlased või tartlased. Erinevate koolide lõpetanute osakaal Tartu ülikooli üliõpilaste hulgas väärib põhjalikumat analüüsi, mille juures võetaks arvesse ka kooli suurus ja kõrgkooli astunute protsent aasta lõpetanute arvust. See analüüs jääb aga väljapoole antud artikli raame.

Tähelepanu väärib vaid asjaolu, et esimese kümne kooli hulgas on kolm õhtukooli (ka Tallinna Rahvaülikooli Seltsi Erakolledž). Sellest võiks järeldada aastatel 1919–1944 Tartu ülikoolis õppinute tänapäevasest suuremat motivatsiooni kõrghariduse omandamiseks.

Tabel 3. Õppeasutused, kus omandati keskharidus.

Koht	Kool	Üliõp.
1.	Tartu Hugo Treffneri Gümnaasium	1175
2.	Tallinna Rahvaülikooli Seltsi Erakolledž	673
3.	Tartu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste-gümnaasium	638
4.	Tallinna Gustav Adolphi Gümnaasium (koos Nikolai Gümnaasiumiga)	629
5.	Tartu Õhtu-Ühisgümnaasium	620
6.	Tallinna Linna Poeglaste Realgümnaasium (koos Peetri Reaalkooliga)	585
7.	Tartu Linna Tütarlastegümnaasium	541
8.	Viljandi Maakonna Poeglastegümnaasium	421
9.	Tallinna Jakob Vestholmi Poeglaste Eragümnaasium	378
10.	Tallinna Linna Ühisgümnaasium (Õhtukeskkool)	312
15.	Tartu Vene Eräühisgümnaasium	267
16.	Tartu Linna Ühishumanitaargümnaasium (koos eelkäijatega)	262
17.	Tallinna Toomkool	248
109.	Riia Vaimulik Seminar	35
144.	Riia Linna Saksa Keskool (end. Klassikaline Gümnaasium)	21
156.	Peterburi Õpperingkonna Eksamikomisjon	18

1.6. Teaduskonna valik immatrikuleerimisel (tabel 4)

Tabel 4. Teaduskonna valik immatrikuleerimisel.

Teaduskond	Üliõpilasi	Protsent
Arstiteaduskond	2321	12,5
Filosoofiateaduskond	2717	14,6
Matemaatika- loodusteaduskond	2003	10,8
Majandusteaduskond	3629	19,6
Õigusteaduskond	3945	21,2
Usuteaduskond	493	2,7
Farmaatsia kuulajad ja -osakond	916	4,9
Loomaarstiteaduskond	627	3,4
Põllumajandus- teaduskond	1911	10,3

Teaduskonna valik immatrikuleerimisel on üliõpilaste jaotumist erialati kajastava tabeli aluseks võetud seetõttu, et sagedaste eriala- ja teaduskonnavahetuste tõttu tuleks erialati jaotumist analüüsida aastate kaupa, see aga käesoleva artikli raamidesse ei mahuks. Selgituseks tabeli juurde vaid niipalju, et matemaatika-loodusteaduskond on arvestatud koos vähem kui kaks aastat püsinud tehnikateaduskonnaga, majandusteaduskonna alla on arvestatud ka need üliõpilased, kes enne majandusteaduskonna asutamist õppisid õigusteaduskonna vastavas osakonnas, arstiteaduskonna alla on arvestatud ka 107 kehalise kasvatuses osakonda immatrikuleeritud. Torkab silma küllalt suur erialavaliku erinevus tänapäevast. Majandus- ja õigusteaduskonna suur osatähtsus seletub nendel erialadel õppinute paremate karjäärivõimalustega väga erinevatel aladel, samuti asjaoluga, et nendel erialadel oli võimalik õpingute ajal väljaspool Tartut elada ja töötada, mis näiteks arstiteaduskonnas sugugi nii lihtne ei olnud. Matemaatika-loodusteaduskonna või filosoofiateaduskonna üliõpilaste enamik sai oma tulevikku näha kooliõpetajatena. Ühegi eriala valik ei garanteerinud veel ametikohta samal alal, jutt haritlaste üleproduktisioonist Eesti Vabariigis ei olnud ega ole alusetu. Küsimusele vastamine, miks üldse ülikooli tuldi, jääb aga väljapoole sellele artiklile aluseks olnud allikaid.

1.7. Teised kõrgkoolid, kus Tartu ülikoolis aastatel 1919–1944 immatrikuleeritud end täiendasid, teaduskraade kaitsesid või pärast Eestist lahkumist õppisid

Tabelis 5 on esitatud loetelu kõrgkoolidest, kus Tartu ülikoolis 1919–1944 immatrikuleeritud enne Tartu ülikooli, õpingute vahepeal või pärast Tartu ülikoolist (Eestist) lahkumist õppisid või teaduskraade kaitsesid. Loetelu ei sisalda kõiki kõrgkoole, mida on üle 500, vaid ainult olulisemaid. Ka ei pretendeeri loetelu 100%-lisele täielikkusele, sest andmed II maailmasõja järgse aja ja eriti õpingute kohta NSV Liidu kõrgkoolides on üsna lünklikud.

Esimeses alajaotuses on esitatud Tsaari-Venemaa kõrgkoolid, kus TÜ tudengid enne 1918. aastat õppisid, sealhulgas ka Tartu 3 kõrgkooli. Riia Polütehniline Instituut jagunes I maailmasõja ajal kaheks: kuigi osa selle üliõpilasi evakueeriti Moskvasse, leidis küllalt neidki, kes enne TÜ-sse immatrikuleerimist õppisid Saksa okupatsioonivõimude poolt asutatud Balti Tehnikaülikoolis. Ei ole huvitusetä märkida, et samal ajal kui eesti üliõpilasorganisatsioonid *Landesuniversität*'i Tartus boikoteerisid, ei lasknud üsna paljud eesti tudengid aega asjata raisku minna ja õppisid Balti Tehnikaülikoolis.

Peterburi kõrgkoolide suur osakaal on loomulik. Voroneži ülikoolis õppisid peamiselt tudengid, kes koos Tsaari-Venemaa Tartu ülikooliga sinna evakueerusid ja pärast läbi kodusõjase Venemaa Eestisse tagasi seiklesid. Tomski ülikooli küllalt hea asetus pingereas seletub asjaoluga, et Vene impeeriumis immatrikuleeriti I järgu õigeusu vaimulike seminaride lõpetanuid vaid Tartu, Varssavi ja Tomski ülikooli. Et seminarides oli õpetus tasuta, kasutasid paljud eestlased võimalust seminaris keskharidus omandada, mis muidugi mõnevõrra piiras nende hilisemat kõrgkoolivalikut. (Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis aktsepteeriti vaimuliku seminari diplomit keskharidust tõendava dokumendina.)

Teises alajaotuses on esitatud kõik Eesti kõrgkoolid. TTÜ suur osatähtsus on mõistetav, viidi ju sinna terve tehnikateaduskond ja 1940. a. ka majandusteaduskond. Ka õppisid TTÜ-s pärast II maailmasõda paljud tudengid, kes oma stuudiumi olid alustanud TÜ-s, Tallinna Konservatooriumis, eriti aga Tartu Kõrgemas Muusikakoolis ja "Pallases" õpiti tihtilugu paralleelselt õpingutega TÜ-s. Kõrgema Sõjakooli lõpetanud sõjaväelased kuulasid enne või pärast KSK-d Tartu ülikoolis mõne semestri tavaliselt juuraloenguid või õppisid kehalise kasvatus osakonnas, mõned astusid Kõrgemasse Sõjakooli ka pärast TÜ lõpetamist.

Kolmandasse alajaotusse on eraldatud Läti, Soome, Ungari ja Balti kõrgkoolid nendesse immatrikuleerimise mõneti sarnaste põhjuste tõttu. Helsingi ülikoolis õppisid paljud TÜ tudengid mõne semestri vahetusüliõpilastena, kuid palju oli ka neid, kes Helsingi ülikooli soome-ugri keeli, etnoloogiat vms. õppima läksid. Sama kehtib üldiselt ka Budapesti ülikooli kohta. Riia Herderi Instituut oli Läti saksa vähemuse kõrgkool, seal õppisid Tartus õppinud baltisakslased. Balti Ülikool asutati 1940. aastate teisel poolel Hamburgis Inglise okupatsioonitsoonis, et 1944/1945 Saksamaale sattunud eestlased, lätlased ja leedulased saaksid oma haridusteed jätkata. Ülikool lõpetas tegevuse seoses enamiku nooremate pagulaste edasirändamisega Rootsi, Kanadasse või USA-sse.

Rootsi kõrgkoolide suur osatähtsus selgitusi ei vaja, oli ju Rootsi üks 1944. a. Eestist lahkunute sihtkohti. Enne II maailmasõda õppisid või kaitsesid Rootsis kraade vaid üksikud.

Saksa keeleruumi kõrgkoolide puhul tuleb tähelepanu juhtida kahele asjaolule: esiteks, suur osa Saksamaa kõrgkoolides õppinutest olid siinsed baltisakslased, kes sealset erinevat semestristüsteemi ära kasutades tihti suvevaheaegadel Saksamaal õppisid. Teiseks, enamik TÜ riiklikke stipendiaate õppis just saksakeelsetes kõrgkoolides, nii teadusliku taseme kui ka keeleoskuse tõttu. Poseni, Danzigi ja Breslau kõrgkoolid on nende nimega seetõttu, et ei ole andmeid TÜ tudengite stuudiumist neis kõrgkoolides sel ajal, kui need alad olid/on Poola koosseisus.

Eksootilisemad kõrgkoolid on välja toodud vaid demonstreerimaks TÜ tudengite tõepoolest kogu maailma katvat akadeemilistki tegevust.

Tartu ülikooli tudengite õpingud väljaspool Eestit väärisksid põhjalikumat uurimist. Käesoleval juhul on tihti tegemist vaid eluloolise faktiga õpingutest ühes või teises ülikoolis, kusjuures akadeemilistest saavutustest või sooritatud eksamitestki tihti andmed puuduvad.

Tabel 5. Teised kõrgkoolid, kus Tartu ülikoolis aastatel 1919–1944 immatrikuleeritud end täiendasid, teaduskraade kaitsesid või pärast Eestist lahkumist õppisid.

Ülikool või kõrgkool	Üliõpilasi
I. Tsaari-Venemaa kõrgkoolid	
Tartu Eraülikool	31
Tartu Veterinaariainstituut	25
Tartu Kõrgemad Naiskursused	6
Riia Polütehniline Instituut	58
Balti Tehnikaülikool	55
Riia Polütehniline Instituut (Moskvas)	42
Peterburi Polütehniline Instituut	43
Peterburi ülikool	147
Moskva ülikool	63
Peterburi Naiste Meditsiiniinstituut	22
Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia	18
Peterburi Tehnoloogiainstituut	17
Tomski ülikool	15
Peterburi Kõrgemad Naiskursused	11
Peterburi Teedeinseneride Instituut	11
Voroneži ülikool	11
Moskva Kommertsinstituut	10
Kaasani ülikool	9
Moskva Põllumajandusinstituut	9
Moskva Kõrgemad Naiskursused	8
Peterburi Mäeinstituut	8
Peterburi Psühhoneuroloogiainstituut	8
Tbilisi Polütehniline Instituut	7
II. Eesti kõrgkoolid	
TTÜ	505
Tallinna Konservatoorium	68
ENSV Riiklik Teatrikunsti Instituut	2
TPedI	55
EV Kõrgem Sõjakool	52
Tartu Kõrgem Muusikakool	47
“Pallas”	41

Tabel 5 järg

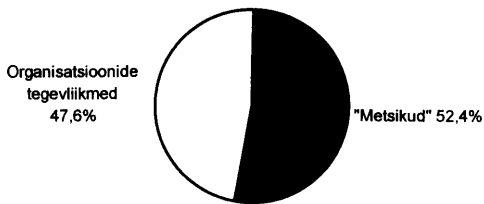
Ülikool või kõrgkool	Üliõpilasi
EPM ülikool	29
EELK Usuteaduste Instituut	20
Tallinna Kunstiülikool	15
Tartu Riiklik Kunstiinstituut	4
Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut	3
Riigi Kunsttööstuskool	2
Tallinna Riiklik Rakenduskunsti Instituut	2
Toronto EELK Usuteaduste Instituut	7
III. Läti, Soome, Ungari ja Balti kõrgkoolid	
Helsingi ülikool	109
Turu ülikool	16
Budapesti ülikool	12
Tampere ülikool	10
Balti ülikool (Hamburg-Pinnebergis, 1940. a. lõpp)	41
Läti ülikool	32
Riia Herderi Instituut	10
IV. Rootsi kõrgkoolid	
Stockholmi ülikool	78
Uppsala ülikool	53
Lundi ülikool	45
Stockholmi Karolinska Meditsiiniinstituut	32
Uppsala Põllumajandusülikool	17
Stockholmi Tehnikaülikool	16
VI. Saksa keeleruumi kõrgkoolid	
Berliini ülikool	87
Göttingeni ülikool	69
Tübingeni ülikool	61
Hamburgi ülikool	55
Königsbergi ülikool	55
Greifswaldi ülikool	46
Heidelbergi ülikool	44
Leipzigi ülikool	41
Müncheni ülikool	38
Poseni ülikool	34
Bonni ülikool	33
Danzigi Tehnikaülikool	33
Berliini Tehnikaülikool	30
Viini ülikool	30
Freiburgi ülikool	28
Breslau ülikool	26
Jena ülikool	23
Erlangeni ülikool	22

Tabel 5 järg

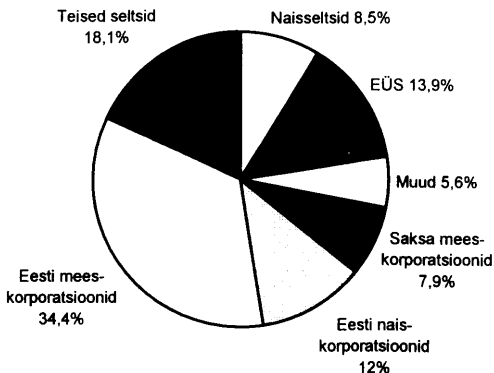
Ülikool või kõrgkool	Üliõpilasi
Karlsruhe Tehnikaülikool	22
Marburgi ülikool	22
VII. Teised Euroopa kõrgkoolid	
Pariisi ülikool	27
Londoni ülikool	10
Pariisi <i>École Libre des Sciencés Politiques et Économiques</i>	10
Oxfordi ülikool	8
Pariisi <i>École Supérieure de Guerre</i>	6
Cambridge'i ülikool	4
Brüsseli ülikool	3
Edinburghi ülikool	3
VII. USA, Kanada ja Austraalia kõrgkoolid	
Toronto ülikool	22
New Yorgi Columbia ülikool	20
New Yorgi ülikool	12
Harvardi ülikool	9
Montreali McGilli ülikool	9
Uus-Lõuna-Walesi ülikool	4
Sydney ülikool	3
VII. NSV Liidu kõrgkoolid	
Leningradi ülikool	6
Moskva 2. Meditsiiniinstituut	6
Leningradi Pavlovi nim. 1. Meditsiiniinstituut	3
NLKP KK Kõrgem Parteikool	5
Moskva GITIS	3
VIII. Eksootilisemad kõrgkoolid	
Ankara ülikool	2
Nairobi ülikool	2
Ankara Kesk-Ida Tehnikaülikool	1
Beirut Ameerika ülikool	1
Concepcioni ülikool	1
Tucumani ülikool	1
Filipiinide ülikool	1
Madriidi ülikool	1
Tokio Keio ülikool	1
Tokio ülikool	1

1.8. Kuulumine üliõpilasorganisatsioonidesse

Diagramm (joon. 9 ja 10) näitab üliõpilaste jaotumist korporatsioonide ja seltside vahel. Korporatsioonide ja seltside olulist rolli Eesti Vabariigis on näidanud mitmed autorid. Ka *Album Academicum*'i elulugude osa analüüsidest joonistuvad üsna selgelt välja üliõpilasorganisatsioonide nõ. mõju-sfäärid Eesti riigiteenistuses ja majanduses. Diagrammid haaravad ainult korporatsioone ja seltse, kuna nende liikmeskonnad omavahel ei kattu. Nad ei olnud, kui mõned erandid välja arvata, ka erialase orientatsiooniga. Ka ei olnud korporatsioonidel ja seltsidel organisatsioonidena poliitilisi eesmärke. Arvestatud on ainult hääleõiguslikke ehk tegevliikmeid, erandiks on 1940. a. nimekirjades olnud lihtliikmed ja rebased, kellel puudus võimalus tegevliikmeteks saada ja kes seetõttu samuti tegevliikmetena on arvestatud. Sektorisse "muud" jäävad peamiselt läti, vene ja juudi korporatsioonid ja seltsid ning saksa naisseltsid.

Joonis 9. Üliõpilasorganisatsioonide liikmed.

Joonis 10. Korporatsioonid ja seltsid.

2. Kokkuvõtteid Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaste saatusest

Erinevalt käesoleva artikli esimesest alajaotusest, kus analüüsitakse vaid üliõpilaste kogumit, kes immatrikuleeriti alates 1919. aastast, on käesolevasse analüüsi kaasatud ka 1918. aasta teisel, *Landesuniversität*'i semestril immatrikuleeritud.

Alljärgnevat analüüsi ei tohi mingil juhul pidada 100%-liselt paikapidavaks — on ju elulooliste andmete hankimine kõigi Tartu ülikoolis õppinute kohta võimatu, pealegi oleks isegi kõigi üliõpilaste elulugude olemasolu korral analüüsija subjektiivse hinnangu roll mingi elusündmuse tähenduse hindamisel liiga suur selleks, et tulemus saaks olla lõplik tõde. Seetõttu ongi piiratud TÜ üliõpilaste saatuse analüüsimisega järgmistest seostes:

- 1) vangistatud ja massirepressioonide ohvrid (tabelid 6 ja 7);
- 2) sõdades osalemine (tabelid 8 ja 9);
- 3) surmakohad (tabelid 10 ja 11);
- 4) Eestist lahkunute sihtkohad (tabelid 12 ja 13).

Üldse sisaldab *Album Academicum*'i andmebaas seisuga märts 1996 eluloolisi andmeid 13 381 isiku kohta. Tuleb aga silmas pidada, et isikuti on eluloolised andmed väga erineva mahu ja kvaliteediga — alates pelgast teadmisest Vabadussõjas osalemise või Eestist lahkumise kohta kuni üksikasjaliku elulooni. Seetõttu iseloomustatakse alljärgnevas tabelite analüüsis konkreetsete tabelite aluseks olla saanud allikaid lähemalt, samuti esitatakse hinnang andmete täielikkuse kohta.

2.1. Vangistatud ja massirepressioonide ohvrid

Erinevate võimude poolt vangistatute esimene tabel (tabel 6) sisaldab 74 erinevat kirjet. Kirjete paljus on tingitud ühelt poolt soovist näidata ka vangistatute edasist saatust, teiselt poolt on aga tabeli koostamisel olnud põhimõtteks, et ükski isik ei esineks kahes kirjes korraga, tegemist on kokkuvõttega isikute kaupa. Ja kolmandaks, arvestades asjaolu, et 100%-list andmete täielikkust saavutada on võimatu, ongi selle tabeli üheks ülesandeks lihtsalt erinevate võimaluste esitamine. Tabelis 7 on tabeli 6 kirjed esitatud sündmuste kaupa kokkuvõetuna.

Mõistagi moodustavad suurema osa vangistatutest massirepressioonide ohvrid. Et massirepressioone on viimasel aastakümnel küllalt põhjalikult uuritud, võib neid andmeid pidada piisavalt representatiivseteks. *Album Academicum*'i koostajatele oli mõnikord probleemiks asjaolu, et

ainult ees- ja perekonnanime järgi on konkreetse isiku tuvastamine tihti võimatu. Sellisel juhtumil, kui antud isiku represseerimist ei kinnitanud teised allikad, ei ole seda isikut represseerituks loetud. Mõnevõrra meelevaldne on ka hukatute, mõrvatute ja vangistuses surnute eristamine. Hukatuteks on allikates loetud need isikud, kelle kohta on teada sellekohane otsus. Samal ajal on näiteks põgenemiskatsel vms. asjaoludel maha lastud isikud vangistuses surnute hulgas.

Muud vangistamisjuhtumid ei ole allikaliselt nii hästi kaetud, eriti puudutab see I maailmasõjas sõjavangi langenuid. Et pärast II maailmasõda oli enamik Saksa poolel võidelnutest mingi aja vältel ühel või teisel viisil sõjavangi staatuses, on tabelisse võetud ainult need isikud, kes on sõjavangina surnud või teadmata kadunud. Viimasel juhul on eraldi välja toodud sakslased ja eestlased. Eraldi on välja toodud ka Tartu ja Kuresaare vanglates 1941. a. mõrvatud, samuti Saksa okupatsiooni ajal mõrvatud juudi rahvusest isikud. Kuna paljude juutide saatuse kohta andmed puuduvad, oli see arv tegelikkuses ilmselt mõnevõrra suurem.

Autorid tahaksid tähelepanu juhtida kahele asjaolule:

- 1) küllalt palju on isikuid, kes on vangistatud mitmel korral ja sealjuures erinevate võimude poolt;
- 2) võrreldes aastatel 1940–1941 küüditatute ja arreteeritutega on 1949. aastal küüditatute hulk väga väike. See on seletatav esiteks sellega, et ülikoolis õppinuid oli palju isikute hulgas, kes küüditati juba 1941. aastal, teiseks sellega, et väga paljud esimesest küüditamisest puutumata jäänud olid 1944. aasta lõpuks Eestist lahkunud, ja kolmandaks ülikoolis õppinud isikute enamjaolt linlike tegevusaladega — oli ju 1949. a. küüditamine suunatud eeskätt maaelanikkonna vastu.

2.2. Sõdades osalemine

Andmed sõdades osalemise kohta *Album Academicum*'is ei ole kuigi täielikud, eriti mis puudutab II maailmasõda. See on seletatav sellega, et Saksa sõjaväes teenimist ei olnud kasulik afišeerida ei Eestisse jäänutel ega ka Läände pääsenutel. Eesti Riigiarhiivis olevad materjalid on avaldamata, puuduvad ka andmebaasid Saksa sõjaväes teeninute kohta. Punaarmee mobiliseeritute kohta on samuti vähe andmeid, sest Nõukogude Eestis ei olnud selliste nimekirjade avaldamine võimalik. Eestisse jäänud endiste Tartu ülikooli üliõpilaste saatuse kohta on üldse märksa vähem andmeid — tohutu hulga asutuste kaadriosakondade materjalide läbitöötamiseks oli *Album Academicum*'i töörühm lihtsalt liiga väike ja avaldati ju biograafilisi andmeid Nõukogude Eestis vaid valitute kohta.

Suhteliselt paremini on teada Vabadussõjas osalenud, seda tänu sellele, et nad olid õppemaksust vabastatud ja need nimekirjad on säilinud. Ka on paremini kaetud baltisakslaste elulood, seda eeskätt tänu kõigi baltisaksa korporatsioonide kohta olemasolevatele põhjalikele liikmete albumitele. Ka on tänu Vello Salo koostatud nimekirjale teada kõik Tartu ülikoolis õppinud kaadriohvitserid.

Küsitav on, mida üldse tähendab sõjas osalemine, seda eriti 20. sajandile iseloomulike totaalsõdade puhul. Koostajad loobusid eristamast vabatahtlikke ja mobiliseerituid, seda vabatahtlikkuse mõiste ebamäärasuse tõttu (eriti II maailmasõjas). Ka oli mõnikord raske otsustada, kas sõjaväeametnikke lugeda sõjas osalenuks või mitte. Koostajad tunnistavad oma mõnetist ebajärjekindlust Omakaitstes teeninute ja 1941. a. metsavendade suhtes. Mõnikord on nad loetud Saksa sõjaväes teeninuteks, mõnikord eraldi välja toodud. Uuemate uurimistööde valguses on edaspidi otstarbekas vähemalt metsavennad eraldi välja tuua.

Kokku on sõdades osalemise tabelis (tabel 8) 59 kirjet (vt. põhjendus punktis 2.1.).

Tähelepanu väärivad järgmised asjaolud:

- 1) ei Vene kodusõjas, Punaarmees ega Vabadussõjas landesveeris teenimine olnud iseenesest takistuseks Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli imatrikuleerimisel;
- 2) küllalt palju oli TÜ endiste üliõpilaste hulgas Juhansone (vt. Ilmar Talve, *Juhansoni reisid*), kes II maailmasõjas väga mitmes sõjaväes ja mõlemal poolel teenida jõudsid. See omakorda võimaldaks arutlust teemal “suurriikide sõjad ja eestlaste suhtumine nendesse”.

2.3. Surmakohtade jaotumine

Album Academicum’i on surma fakt märgitud ainult sel juhul, kui see on teada. Ühtegi isikut ei ole järelдатult surnuks loetud (s.t. ei ole arutletud viisil: on ju loogiline, et 1880. a. sündinud inimene on 1994. a. surnud). Surmakohtade tabelites on ka sõdades langenud ja massirepressioonide ohvrid.

Surmakohtade jaotumise puhul kehtib samuti sõdades osalemise kohta öeldu, s.o. andmed Eestist lahkunute ja eriti baltisakslaste kohta on suhteliselt täielikumad kui Eestisse jäänute kohta. Põhjalikaks surma fakti tuvastamisel oli ajakirjandus, kuna aga Nõukogude Eestis ilmunud ajalehed avaldasid surmakuulutustes sünni- ja surmadaatumeid väga harva, ei olnud isikute tuvastamine tihtilugu võimalik. Väljaspool Eestit (aga ka mõnede Eestis) surnute kohta oli peamiseks allikaks Stockholmi ajaleht *Teataja*, mille 50 aastakäiku *Album Academicum*’i koostajad ka läbi töö-

tasid. Eestis surnute kohta oli suur abi Tartu Perekonnanaseisumeti Büroo andmebaasist.

Surmakohad väljaspool Eestit peegeldavad üsna adekvaatselt Eesti lähiajalugu, võrdluses Eestist lahkunute tabeliga (tabel 12) ka väliseesti kogukonna kujunemise ajalugu. Kirje all “Ülejäänud endise NSV Liidu ala” olevad 878 isikut on peamiselt massirepressioonide ohvrid, Tšehhi-maal ja Slovakkias surnud peamiselt seal langenud Eesti Leegioni sõdu-rid. Läänemerel ja Soome lahel hukkunud on 1940–1941 põgenemisel või mobiliseerimisel ja 1944 põgenemisel hukkunud. 581 Saksamaal, 12 Šveitsis ja 10 Austrias surnut on peamiselt baltisakslased, esimeste hulka on arvestatud ka 1939–1945 Warthegaus (s.o. praeguse Poola terri-toriumil) surnud.

Selgelt joonistuvad välja eestlaste põhilised koondumiskohad Lää-nes — Rootsi, USA, Kanada ja Austraalia, kusjuures on huvitav, et “kanadalasi” on vähem kui “ameeriklasi”.

Tabelis 11 on andmed 635 isiku kohta, kelle täpne surmakoht ei ole teada, küll aga enamasti eluloolistest andmetest järeldatav. Õpingute ajal või kohe pärast õpingute lõppu surnud on eristatud rahu- ja sõjaaegseteks.

2.4. Eestist lahkunute sihtkohad

Eestist lahkunute hulka (tabelid 12 ja 13) ei ole arvestatud massirepres-sioonide ohvreid ja tabelis puudub kirje “NSVL”. Tabel 12 on koostatud isikute erinevate rännuteede kaupa, tabel 13 isikute viimase elukoha järgi. Tabelid on jaotatud ka ajaliselt. Enne 1939. a. lahkunud on peamiselt 1920.–1930. aastatel Saksamaale läinud baltisakslased, Ameerikasse, Austraaliasse jm. välja rännanud eestlased ja Palestiinasse ümber asunud juudid. Lahter “1939/1941” sisaldab peamiselt *Umsiedlung*’i käigus üm-ber asunud baltisakslasi, “1941/1945” peamiselt 1944. a. põgenenuid. Pär-ast 1945. a. Eestist lahkunuid oli väga vähe, peamiselt Iisraeli emigree-runud juudid (21). Kuna paljude Eestist lahkunute puhul on teada vaid Eestist lahkumise fakt ja viimane elukoht, mitte aga see, kas näiteks Ameerikasse rännati Saksamaa või Rootsi kaudu, on tabelis ka küsimärke.

Andmed Eestist lahkunute kohta on küllalt täielikud, kuna koostajatel oli kasutada Lakewoodi Eesti Arhiivis säilitatava DP-laagrites viibinud isikute kartoteegi koopia mikrofilmidel (praegu Eesti Riigiarhiivis) ja küllalt täpsed andmed Austraaliasse jõudnud endiste TÜ üliõpilaste kohta (Austraalia Eesti Arhiivist). Ka 1939–1941 Saksamaale ümberasunute kohta on avaldatud korralikud nimekirjad. Keerulisem on lugu edasiste rännakutega, tihtilugu saab Saksamaalt või Rootsist lahkumist järeldada vaid surmakoha järgi mõnes teises riigis. Seetõttu on 1702 Saksamaale ja 1286 Rootsi jäänud (tabel 13) hulgas mitmed, kelle hilisematest elukoha-

vahetustest andmed puuduvad. Sama kehtib ka Inglismaa kohta, kuhu paljud eestlased 1947–1949 Saksamaalt tööle läksid ja neist omakorda paljud edasi Ameerikasse, Kanadasse, Austraaliasse ja mujale rändasid.

Tabelis ei kajastu nende isikute Taanis viibimine, kes sealtkaudu Saksamaalt Rootsi läksid, samuti sadakond Soome kodanikku, kes Tartu ülikoolis õppisid (vt. ka märkused tabeli 13 juurde).

Kokkuvõtteks

Album Academicum'i andmestik pakub piisavalt võimalusi mitmesuguste järelduste tegemiseks, seda eriti käesoleva artikli esimeses osas esitatulatuses, kus enamik andmerühmi on 100% üliõpilaste kohta olemas. Artikli teine osa on enam informatiivne, näidates siiski mitmeid võimalusi Eesti ja eestlaste lähiajaloo uurimiseks suuri andmekogumeid analüüsi-des.

Album Academicum'i koostamise kogemusest järeldub, et isikute kogu- ja eriti nende hilisema saatuse uurimisel on 75–50 aasta pikkune distantst toimunuga pisut lühike aeg. Samas poleks pikema distantsti puhul oluline osa andmetest enam kättesaadav olnud — tuginevad ju enam kui 1000 *Album Academicum*'i elulugu nende isikute kirjadele, kes ise raamatus sees on.

Tabel 6. Arreteeritud.

Enne I maailmasõda Vene võimude poolt vangistatud	3
Enne I maailmasõda Vene võimude poolt vangistatud, 1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, 1944–56 vangistatud, suri asumisel	1
1914–18 riigisakslastena või muudel põhjustel küüditatud	26
1914–18 riigisakslasena või muudel põhjustel küüditatud, pärast II maailmasõda NSVL sõjavangis, teadmata kadunud	1
1914–18 Saksa sõjavangi langenud	16
1914–18 Saksa sõjavangi langenud, pärast II maailmasõda NSVL-is sõjavangis, vabanenud	1
1914–18 Saksa sõjavangi langenud, 1944–56 vangistatud, vangistuses või asumisel surnud	1
1917–22 enamlaste poolt vangistatud, Eestis tagasi	5
1918–19 enamlaste poolt mõrvatud	3
1918 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, 1941 arreteeritud, mõrvatud Tartu vanglas	1

Eesti Vabariigis Vabadussõjalaste liikumises osalemise pärast vangistatud	5
Eesti Vabariigis Vabadussõjalaste liikumises osalemise pärast vangistatud, 1941 vangistatud, vangistuses või asumisel surnud	1
Eesti Vabariigis Vabadussõjalaste liikumises osalemise pärast vangistatud, 1944–56 vangistatud, Eestis tagasi	1
Eesti Vabariigis kommunistlikus liikumises osalemise pärast vangistatud	8
Eesti Vabariigis kommunistlikus liikumises osalemise pärast vangistatud, pärast vabanemist NSVL-i lahkunud, seal enne 1940 hukatud	1
Eesti Vabariigis muudel põhjustel vangistatud	4
1940 arreteeritud, Eestis või Venemaal hukatud	6
1940 arreteeritud, vangistuses või asumisel surnud	25
1940 arreteeritud, teadmata kadunud	14
1940 arreteeritud, pärast vabanemist Venemaale jäänud	1
1940 arreteeritud, Eestis tagasi	8
1940/41 arreteeritud, hukatud	43
1940/41 arreteeritud, vangistuses või asumisel surnud	128
1940/41 arreteeritud, saatus teadmata	24
1940/41 arreteeritud, pärast vabanemist Eestis tagasi	2
1940/41 arreteeritud, pärast vabanemist Venemaale jäänud	1
1941 arreteeritud, Eestis mõrvatud või hukatud	24
(sealhulgas Tartu ja Kuressaare vanglas, 13+3)	(16)
1941 arreteeritud, Venemaal hukatud	65
1941 arreteeritud, vangistuses või asumisel surnud	268
1941 arreteeritud, saatus teadmata	64
1941 arreteeritud, pärast vabanemist Eestis tagasi	76
1941 arreteeritud, pärast vabanemist Venemaale jäänud	5
1941 arreteeritud, pärast vabanemist Eestis tagasi, 1940–1950. uuesti vangistatud, pärast vabanemist Eestis tagasi	4
1941 küüditatud, suri asumisel	34
1941 küüditatud, saatus teadmata	47
1941 küüditatud, Eestis tagasi	106
1941 küüditatud, pärast vabanemist Venemaale jäänud	1
1941 küüditatud, Eestis tagasi, 1944–56 vangistatud, Eestis tagasi	1
1941 küüditatud, Eestis tagasi, 1949 küüditatud, Eestis tagasi	1
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud ja vabanenud	52
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud ja hukatud juudid	49
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud ja hukatud teised	6
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud ja vanglas surnud	1
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, saatus teadmata	2

1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, KZ-i saadetud, vabanenud	4
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, KZ-i saadetud, seal surnud	2
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, KZ-i saadetud, saatus teadmata	2
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, 1944–56 vangistatud, Eestis tagasi	7
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, KZ-i saadetud, 1944–56 vangistatud, vangistuses või asumisel surnud	2
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, KZ-i saadetud, 1944–56 vangistatud, Eestis tagasi	2
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, 1944–56 vangistatud, saatus teadmata	1
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud ja vabastatud, 1949 küüditatud, Eestis tagasi	1
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, 1949 Rootsis arreteeritud, Eestis tagasi	1
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud, 1983 Eestis arreteeritud, vanglas surnud	1
1940/41 või pärast 1944. a. vangistatud, hukatud	3
1940/41 või pärast 1944. a. vangistatud, vangistuses või asumisel surnud	86
1940/41 või pärast 1944. a. vangistatud, pärast vabanemist Eestis tagasi	18
1940/41 või pärast 1944. a. vangistatud, saatus teadmata	6
II maailmasõja ajal Aafrikas intermeeritud ja intermeeritute laagris surnud	1
1941 ja 1944–45 hävituspataljoni laste, punaarmee laste, Jugoslaavia ning Tšehhi partisanide jt. poolt tapetud	66
1944–56 vangistatud, hukatud	1
1944–56 vangistatud, vangistuses või asumisel surnud	55
1944–56 vangistatud, pärast vabanemist Venemaale jäänud	1
1944–56 vangistatud, pärast vabanemist Eestis tagasi	188
1944–56 mitu korda vangistatud, Eestis tagasi	1
1944–56 vangistatud, saatus teadmata	11
1949 küüditatud, Eestis tagasi	60
1949 küüditatud, asumisel surnud	1
1949 küüditatud, saatus teadmata	1
Pärast II maailmasõda NSVL-is sõjavangis (sks), vangistuses surnud	13
Pärast II maailmasõda NSVL-is sõjavangis (sks), saatus teadmata	2
Pärast II maailmasõda liitlaste sõjavangis (sks), vangistuses surnud	5
Pärast II maailmasõda NSVL-is sõjavangis (eestlased), vangistuses surnud	7
Pärast II maailmasõda NSVL-is sõjavangis (eestlased), saatus teadmata	6
Kokku	1691

Tabel 6a. Arreteeritute tabeli kokkuvõte.

Enne I maailmasõda Vene võimude poolt vangistatud	4
1914–18 riigisakslastena või muudel põhjustel küüditatud	27
1914–18 Saksa sõjavangis	18
1918–22 enamlaste poolt Eestis, Lätis ja Venemaal vangistatud	5
1918 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud	1
Eesti Vabariigis vangistatud	22
1940 vangistatud	52
1940–41 vangistatud	198
1940–41 või pärast 1944. a. vangistatud (täpsed andmed puuduvad)	113
1941 suvel arreteeritud	508
1941 suvel küüditatud	190
1941–44 Saksa okupatsioonivõimude poolt vangistatud	134
(sealhulgas juudid)	(49)
1944–56 vangistatud	273
1949 küüditatud	64
1918–19, 1941 ja 1944–45 mõrvatud	69

Tabel 7. Sõdades osalemine.

Armeede kombinatsioonid	
Vene–Jaapani sõjas, I maailmasõjas Vene armees, Vabadussõjas	1
I maailmasõjas Vene armees	82
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas valgete üksustes	12
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas Punaarmees	1
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas valgete üksustes, Vene kodusõjas Punaarmees	1
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas valgete üksustes, 1920 Poola armees	1
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas valgete üksustes, Vabadussõjas	1
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas valgete üksustes, Vabadussõjas, II maailmasõjas Punaarmees	1
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas valgete üksustes, II maailmasõjas Saksa armees	1
I maailmasõjas Vene armees, Vene kodusõjas valgete üksustes, II maailmasõjas Soome armees	1
I maailmasõjas Vene armees, Vabadussõjas	297
I maailmasõjas Vene armees, landesveeris	2
I maailmasõjas Vene armees, Vabadussõjas, II maailmasõjas Saksa armees	32
I maailmasõjas Vene armees, Vabadussõjas, II maailmasõjas Punaarmees	15

I maailmasõjas Vene armees, Vabadussõjas, II maailmasõjas Puna- armees, II maailmasõjas Saksa armees	2
I maailmasõjas Vene armees, Vabadussõjas, II maailmasõjas USA armees	1
I maailmasõjas Vene armees, II maailmasõjas Punaarmees	2
I maailmasõjas Vene armees, II maailmasõjas Punaarmees, 1941–43 Eestis tagasi	1
I maailmasõjas Saksa armees	4
I maailmasõjas Saksa armees, Vabadussõjas	3
I maailmasõjas Saksa armees, landesveeris	16
I maailmasõjas Saksa armees, Vabadussõjas, II maailmasõjas Saksa armees	5
I maailmasõjas Saksa armees, landesveeris, II maailmasõjas Saksa armees	14
I maailmasõjas Saksa armees, II maailmasõjas Saksa armees	2
I maailmasõjas Vene armees, I maailmasõjas Saksa armees, landes- veeris	1
I maailmasõjas Vene armees, I maailmasõjas Saksa armees, landes- veeris, II maailmasõjas Saksa armees	4
I maailmasõjas Inglise armees	1
I maailmasõjas Vene armees, II maailmasõjas Saksa armees	1
Vene kodusõjas Punaarmees	6
Vene kodusõjas valgete üksustes, Vabadussõjas	5
Vene kodusõjas valgete üksustes, Vabadussõjas, II maailmasõjas Saksa armees	3
Vene kodusõjas valgete üksustes, II maailmasõjas hävituspataljonis, II maailmasõjas Punaarmees	1
Vabadussõjas Läti sõjaväes, Vabadussõjas Eesti sõjaväes	3
Ainult Vabadussõjas	1320
Vabadussõjas, II maailmasõjas Saksa armees	104
Vabadussõjas, II maailmasõjas Punaarmees	24
Vabadussõjas, II maailmasõjas hävituspataljonis	1
Vabadussõjas, II maailmasõjas Punaarmees, II maailmasõjas Saksa armees	9
Vabadussõjas, II maailmasõjas Soome armees	1
Vabadussõjas, Prantsuse Võõrleegionis	1
Landesveeris	18
Landesveeris, Vabadussõjas Eesti sõjaväes	2
Landesveeris, Vabadussõjas Eesti sõjaväes, II maailmasõjas Saksa armees	2
Landesveeris, II maailmasõjas Saksa armees	8
II maailmasõjas hävituspataljonis, II maailmasõjas Punaarmees	13
II maailmasõjas Punaarmees	420
II maailmasõjas Punaarmees, 1941 metsavend	2
II maailmasõjas Punaarmees, II maailmasõjas Saksa armees	51

II maailmasõjas Punaarmee, 1941–43 Eestis tagasi	89
II maailmasõjas Punaarmee, II maailmasõjas JR 200s, II maailmasõjas Saksa armees	1
II maailmasõjas Saksa armees	887
II maailmasõjas Soome armees	4
II maailmasõjas Soome armees ja JR 200s	5
II maailmasõjas JR 200s	21
II maailmasõjas JR 200s, II maailmasõjas Saksa armees	5
II maailmasõjas Saksa armees, II maailmasõjas Punaarmee (1944–45)	9
II maailmasõjas Punaarmee (1944–45 mobiliseeritud)	12
II maailmasõjas Inglise armees	2
II maailmasõjas teadmata kummal poolel	6
Kokku	3540

Tabel 7a. Sõdades osalemine armeede kaupa.

Armee	
Vene–Jaapani sõjas Vene armees	1
I maailmasõjas Vene armees	460
I maailmasõjas Saksa armees	49
I maailmasõjas Inglise armees	1
Vene kodusõjas valgete üksustes	27
Vene kodusõjas Punaarmee	8
1920 Poola armees	1
Vabadussõjas Eesti sõjaväes	1833
Landesveeris	67
(neist immatrikuleeritud 1919 või hiljem)	(5)
Vabadussõjas Läti sõjaväes	3
Prantsuse Võõrleegionis	1
II maailmasõjas hävituspataljonis	15
II maailmasõjas Punaarmee	672
II maailmasõjas Saksa armees	1141
II maailmasõjas Soome armees	11
II maailmasõjas JR 200s	32
II maailmasõjas Inglise armees	2
II maailmasõjas USA armees	1

Tabel 8. Teadaolevate surmakohtade jaotumine.

Surmakoht	Arv	Kokku
Teada surmakohad		6665
Eesti	2960	
Läti	34	
Leedu	2	
Ülejäänud endise NSV Liidu ala	878	
Soome laht	9	
Läänemeri	53	
Kokku		3937
Austria	10	
Belgia	1	
Bulgaaria	1	
Hispaania	4	
Holland	1	
Inglismaa	59	
Island	1	
Itaalia	4	
Jugoslaavia	1	
Kreeka	2	
Luksemburg	2	
Malta	1	
Poola	7	
Portugal	1	
Prantsusmaa	18	
Rootsi	733	
Saksamaa	581	
Soome	50	
Taani	7	
Tšehhi ja Slovakkia	11	
Šveits	12	
Ungari	2	
Euroopa kokku (v. a. Eesti, Läti, Leedu ja NSVL-i territoorium)		1509
USA	579	
Kanada	352	
Põhja-Ameerika kokku		932
Argentiina	16	
Brasiilia	10	
Mehhiko	1	
Peruu	1	
Tšiili	1	
Venetsueela	3	
Ladina-Ameerika kokku		32

Iisrael	37	
Süüria	1	
Hiina	1	
Aasia kokku (v. a. NSV Liidu territoorium)		39
LAV	11	
Muu Aafrika	4	
Aafrika kokku		15
Austraalia	185	
Uus-Meremaa	8	
Austraalia ja Uus-Meremaa kokku		193

Tabel 9. Surmakohtade jaotus, kui puuduvad andmed täpse surmakoha kohta.

Teada surmaaeg või surma fakt, puudub surmakoht	635
Nendest:	
Surnud õpingute ajal või vahetult (kuni aasta) pärast õpingute lõppu	122
1) 1918–1939	73
1.1) hukkusid duellil	(2)
2) 1940–1949 (nende hulgas sõjas langenud, arreteeritud jt.)	49
Teada surmaaeg või surma fakt, puudub surmakoht, olemas mingid eluloolised andmed	364
Nendest:	
Surnud Eestis	133
Venemaal (enamjaolt küüditatuna, arreteerituna või sõjavan- gilaagris surnud ja üksikud ilmselt Eestis mõrvatud või hukatud)	36
Välismaal (1939–1941 ja 1943–1944 Eestist lahkunud)	48
II maailmasõjas langenud	46
a) Saksa armees	27
b) Punaarmees	15
c) teadmata	4
Saksa okupatsioonivõimude poolt hukatud	33
a) juudid	30
b) teised	3
Surmakoht ei ole eluloolistest andmetest järeldatav (siiski enamik Eestis)	68

Tabel 10. Eestist lahkunud 1918–1944 Tartu ülikooli immatrikuleeritud.

Riik, piirkond või territoorium	Lahkumise aeg				
	?	–1939	1939/41	1941/45	1945–
Aafrika (v.a. LAV)		1			
Rootsi–Aafrika				1	
Sksm–Aafrika		2			
Sksm–Inglismaa–Aafrika				1	
Argentiina	5	2			
Sksm–Argentiina		1		8	
Rootsi–Argentiina				8	
Austraalia	2	4			
Sksm–Austraalia			5	293	
Rootsi–Austraalia				13	1
Sksm–Kanada–Austraalia				1	
Sksm–USA–Austraalia				4	
Sksm–Filipiinid–Austraalia				1	
Sksm–Türgi–Austraalia				1	
Sksm–Uus–Ginea–Austraalia				1	
Palestiina–Austraalia		1			
Sksm–Inglismaa–Austraalia				1	
Sksm–Austraalia–Eesti				1	
?–Austraalia				24	
Austria	1	1			
Sksm–Austria			3	12	
Sksm–USA–Austria				1	
Sksm–Belgia				5	
Sksm–Inglismaa–Belgia				1	
Sksm–Bermuda				1	
Brasiilia	1	1			
Sksm–Brasiilia			4	6	
Rootsi–Brasiilia				5	
Austraalia–Hiina		1			
Soome–Hiina		1			
Hispaania	2				
Holland	1				
Sksm–Holland				1	
Iisrael (Palestiina)	6	24			21
USA–Palestiina		1			1
Inglismaa	9	1		2	
Rootsi–Inglismaa				1	
Sksm–Inglismaa			5	207	
Sksm–Inglismaa–Eesti				5	
Sksm–Aafrika–Inglismaa				1	
Sksm–Austraalia–Inglismaa				1	

Sksm–Norra–Põhja-Iirimaa				1
Sksm–Venetsueela–Inglismaa				1
Itaalia	1	2		
Sksm–Itaalia				1
Sksm–Iraak	1			
Kanada	12	4		1
Inglismaa–Kanada		2		
Rootsi–Kanada				172
Rootsi–Kanada–Mehhiko– Kanada				1
Rootsi–Argentiina–Kanada				1
Rootsi–Brasiilia–Kanada				2
Rootsi–Iirimaa–Kanada				1
Rootsi–Inglismaa–Kanada				2
Rootsi–LAV–Kanada				2
Rootsi–USA–Kanada				2
Rootsi–Venetsueela–Kanada				1
Sksm–Kanada		8		301
Sksm–Kanada–USA–Kanada				1
Sksm–Kanada–Eesti				1
Sksm–Argentiina–Kanada				2
Sksm–Austraalia–Kanada				1
Sksm–Belgia–Kanada				1
Sksm–Brasiilia–Kanada				2
Sksm–Iirimaa–Kanada				1
Sksm–Inglismaa–Kanada		1		64
Sksm–Inglismaa–USA–Kanada				1
Sksm–Prantsusmaa–Kanada				1
Sksm–Rootsi–Kanada				20
Sksm–Taani–Kanada				3
Sksm–USA–Kanada				13
Sksm–Venetsueela–Kanada				1
?–Kanada				74
?–Austraalia–Kanada				1
?–Inglismaa–Kanada				1
?–Taani–Kanada				2
Kreeka	1			
LAV	3	1		
Rootsi–LAV				3
Sksm–Inglismaa–LAV				1
Sksm–Rootsi–LAV				1
Sksm–LAV			3	1
Soome–LAV– Soome–LAV		1		
Sksm–Inglismaa–Malta				1
Rootsi–Norra				2

Rootsi–Soome–Norra				1	
Sksm–Norra		1		1	
Poola	1				
Sksm–Poola				2	
Portugal	1				
Prantsusmaa	9	4		1	
Maroko–Prantsusmaa		2			
Rootsi–Prantsusmaa				3	
Sksm–Prantsusmaa			3	6	
Sksm–Rootsi–Prantsusmaa				2	
Rootsi			4	1035	5
Rootsi–Eesti			1	5	
Rootsi–Argentiina–Rootsi				2	
Rootsi–Dominikaani Vabariik–Rootsi				1	
Rootsi–Inglismaa–Rootsi				1	
Rootsi–Kanada–Rootsi				2	
Rootsi–Kanada–USA–Rootsi				1	
Rootsi–Sksm–Rootsi				2	
Rootsi–Soome–Rootsi				1	
Sksm–Rootsi		1	16	169	
Sksm–Rootsi–Eesti				1	
Sksm–Austraalia–Rootsi				1	
Sksm–Inglismaa–Rootsi				4	
Sksm–Kanada–Rootsi				1	
Sksm–Prantsusmaa–Rootsi				1	
Soome–Rootsi			3		
Taani–Rootsi			1		
?–Rootsi				26	
?–USA–Rootsi				2	
Sksm	67	101	930	541	1
Sksm–Aafrika–Sksm		1			
Sksm–Austria–Sksm			1		
Sksm–Brasiilia–Sksm			1		
Sksm–Eesti		1	3	42	
Sksm–Inglismaa–Sksm				1	
Sksm–Kreeka–Sksm		1			
Sksm–Lõuna-Ameerika–Sksm			2		
Sksm–Rootsi–Sksm			3		
Sksm–USA–Sksm			2	2	
Sksm–?				1	
LAV–Sksm		1			
Soome	2	8	1	3	
Soome–Eesti				5	
Soome–Prantsusmaa–Soome		1			

Inglismaa–Soome		1		
Rootsi–Soome				2
Rootsi–Soome–Eesti				1
Sksm–Soome			2	
Šveits	2	1		1
Rootsi–Šveits				1
Sksm–Šveits		1	3	2
Taani	4	1		
Sksm–Taani			1	13
Tšiili		1		
Ungari				1
Sksm–Uruguai				1
USA	9	20		5
Egiptus–USA		1		
Inglismaa–USA		1		1
Kanada–USA		1		
Prantsusmaa–USA		1		
Rootsi–USA				55
Rootsi–USA–Eesti				1
Rootsi–Austraalia–USA				1
Rootsi–Brasiilia–USA				1
Rootsi–Inglismaa–USA				2
Rootsi–Kanada–USA				6
Rootsi–Sksm–USA				1
Sksm–USA	1	5	16	1023
Sksm–USA–Eesti				1
Sksm–USA–NL				1
Sksm–Argentiina–USA				4
Sksm–Austraalia–USA				5
Sksm–Belgia–USA				4
Sksm–Inglismaa–USA		1	1	12
Sksm–Inglismaa–Kanada–USA				1
Sksm–Kanada–USA			1	8
Sksm–LAV–USA				1
Sksm–Prantsusmaa–USA				3
Sksm–Rootsi–USA				12
Sksm–Taani–USA				1
Sksm–Venetsueela–USA		1		
Soome–USA		1		
Venetsueela–USA	1			
?–USA				75
?–Austraalia–USA		1		1
?–Kanada–USA				1
Uus-Meremaa	1	1		

Rootsi–Austraalia–		1
Uus-Meremaa		
Sksm–Uus-Meremaa		7
Sksm–Inglismaa–Uus-Meremaa		2
Venetsueela	3	
Sksm–Venetsueela		3
Rootsi–Venetsueela		3
Rootsi–Argentiina–Venetsueela		1
Teadmata kuhu Eestist lahkunud	23	

Tabel 11. Eestist lahkunud 1918–44 Tartu ülikooli immatrikuleeritud.

Riik, piirkond või territoorium	Lahkumise aeg					Kokku
	tead- mata	–1939	1939/41 ¹	1941/45 ²	1945–	
Sksm	67	105	942	587 ³	1	1702
USA	11	33	18	1221	5	1288
Rootsi		1	25	1255 ⁴	5	1286
Kanada	12	6	9	677	1	705
Austraalia	2	5	5	340	1	353
Inglismaa	9	1	5	219 ⁵		234
Iisrael	6	25 ⁶			22	53
Prantsusmaa	9	6	3	12		30
Soome	2	10 ⁷	3	11 ⁸		26
Argentiina	5	3		16		24
Taani	4	1	1	13		19
Austria	1	1	3	13		18
Brasiilia	1	1	4	11		17
LAV	3	2	3	6		14
Uus-Meremaa	1	1		10		12
Šveits	2	2	3	4		11
Venetsueela	3			7		10

¹ *Um- ja Nachumsiedlung.*² Eestist lahkumise aeg; ilma antud riigi territooriumil Saksa, Vene, Soome jms. armeede koosseisus langenuteta.³ Koos isikutega, kelle saatusest pärast 1944. aastat andmed puuduvad; ilma Saksa sõjaväes olnud meesteta, kes 1945/46 Eestisse tagasi pöördusid või Vene tsooni jäänutena arreteeriti või Saksamaal ja Tšehhimaal langesid.⁴ Koos isikutega, kelle saatusest pärast 1944. aastat andmed puuduvad.⁵ Koos isikutega, kelle saatusest pärast 1940. aastaid andmed puuduvad.⁶ Palestiinasse lahkunud.⁷ Ilma Soome kodaniketa, kes Tartu ülikoolis ainult õppisid, aga alaliselt Soomes elasid.⁸ Koos NSV Liidule alates 1945. a. välja antutega.

Belgia				6		6
Aafrika (v.a. LAV)		3		2		5
Norra		1		4		5
Itaalia	1	2		1		4
Hiina		2				2
Hispaania	2					2
Holland	1			1		2
Bermuda				1		1
Iraak	1					1
Kreeka	1					1
Malta				1		1
Portugal	1					1
Tšiili		1				1
Ungari				1		1
Uruguai				1		1
Teadmata kuhu Eestist lahkunud	23					23
Kokku	168	212	1024	4420	35	5859
Nendest 1945–1995 Eestisse tagasi pöördunud						68

ESIMENE EESTI ÜLIÕPILASTE JA VILISTLASTE KONGRESS NING SELLE OSA RAHVUSÜLIKOOI KUJUNEMISEL

Mare Viiralt

Tänu kaasaegsete poolt kirjapandud mälestustele ja hilisematele uurimustele on kujunenud küllaltki täpne ettekujutus eestikeelse Tartu ülikooli avamise ettevalmistamistöödest alates 1918. a. detsembri algusest. Siis asus neid juhtima loodava Eesti ülikooli kuraatoriks määratud senine Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumi direktor Peeter Põld.¹

Märksa üldisemalt teame aga seda, kuidas arenesid ideed ja ettekujutused eestikeelsest kõrgharidusest varasemal perioodil, eriti poliitiliselt murrangulisel 1917. aastal. Selles seoses väärib tähelepanu eeskätt esimene Eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress.

Kuigi juba 1916. a. lõpul mõistsid eesti soost juhtivad haritlased ja ühiskonnategelased, et Vene impeeriumis peab varsti midagi kardinaalset muutuma, tuli rahva enamikule Nikolai II loobumine troonist ja Ajutise Valitsuse ametisse astumine Petrogradis 2. märtsil ootamatult. 5. märtsil määrati Ajutise Valitsuse Eestimaa kubermangukomissariks Tallinna linnapea Jaan Poska.²

Eesti haritlaskond ja üliõpilased reageerisid siiski kiiresti kauaoodatud uutele poliitilistele võimalustele realiseerida oma rahvuskultuurilisi eesmärke, millest oldi aastaid unistatud ja mille üle palju vaieldud.³ Juba 5. märtsil (mis oli pühapäev) peeti EÜS-i ruumides esimene Tartu eesti üliõpilaste ühine koosolek, kus arutati nelja põhiküsimust:⁴

- 1) osavõtt miilitsaväest;
- 2) eesti akadeemiliste ringkondade kongressi kokkukutsumine juba lähemal ajal;
- 3) kõigi Tartu eesti üliõpilaste koondamine ühiseks tegevuseks;
- 4) eesti soost kõrgkooli õppejõudude võõrsilt kodumaale Tartu ülikooli koondamine.

¹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*. Tartu, 1929, lk. 4.

² *Eesti Biograafiline Leksikon 1926–1929*. Tartu, 1926–1929, lk. 389–391.

³ *Postimees*, nr. 67 (23. märts 1917); *Postimees*, nr. 68 (24. märts 1917); *Postimees*, nr. 71 (29. märts 1917); *Dorpater Zeitung*, nr. 21 (dets. 1918).

⁴ EAA. F. 2466. N. 1. S. 1. L. 1; EAA. F. 2463. N. 1. S. 6.

Koosoleku lõpus võeti vastu otsus saata Petrogradi järgmine telegramm:

“Tartu eesti üliõpilaskond tervitab Riigiduumaa Ajutist Täidesaatvat Komiteed selles kindlas lootuses, et tal korda läheb ellu viia eri rahvuste täieliku kultuurilise enesemääramise ja üheõigusluse kõrged põhimõtted ning uuendada Tartu Ülikooli sel kombel, et see võiks saada kultuuriliseks keskuseks kodumaale.”

Esmaspäeval, 6. märtsil 1917. a. toimus “Vanemuises” suur rahva-koosolek, kus Peeter Põld kõneles Eesti rahvuskultuurilisest tulevikust, hariduspüüetest.⁵ Nimetatud koosolekul ütles Peeter Põld välja väga olulised mõtted ka Tartu ülikooli tuleviku kohta:

“... Kohaliku ülikooli juures tuleb sisse seada meie rahvateaduse, ajaloo-keeleteaduse, kodumaa tundmaõppimise ja kohaliku õiguse õppetoolid. Kui meie laialipillatud haritlased koondatud on, siis nõuame emakeelset ülikooli ja teisi teaduslisi instituutisid.”⁶

Samal ajal algas intensiivne tegevus eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongressi kokkukutsumiseks. Kongressi kokkukutsumiseks koostatud üleskutses oli lühidalt sõnastatud kongressi eesmärk:

- võtta seisukoht paljudes akuutsetes küsimustes;
- eesti üliõpilastel tuleb mobiliseerida oma jõud kodumaa ja Eesti ühiskonna uuestikorraldamiseks;
- seada üles põhimõtted ja sihid, mida võimaldab uuendatud riigikord.⁷

Kongressi organisaatorid olid koondunud 1914. a. jaanuarist ilmuva *Üliõpilaste Lehe* ümber. Viimase väljaandmist korraldas Tartu eesti üliõpilaste organisatsioonide asemike kogu, kus juhtiv osa oli EÜS-il.

Kongress toimus 25.–27. märtsini 1917. a. Tartu Aleksandri Meesgümnaasiumi võimlas. Osa võttis üle 200 eesti üliõpilase Tartust, Tallinnast, Petrogradist, Moskvast, Riist. Rohkesti oli ka külalisi mitteakadeemilistest ringkondadest. Kongressi istungit juhatasid vilistlane Peeter Põld, V. Nano ja Julius Seljamaa. Kirjatoimetajad olid üliõpilased Artur Luha, Johannes Vilms, prl. E. Leksteen ja H. Rägo. Kongressi päevakavas oli 10 ettekannet.⁸

- 1) Ants Piip. “Eesti rahvus ja vene riiklus”.
- 2) Jaan Tõnisson. “Meie rahvuspoliitilised ideaalid”.
- 3) Peeter Põld. “Meie hariduslised ideaalid”.
- 4) Henrik Visnapuu. “Vastne aeg, vastne vaim”.

⁵ *Postimees*, nr. 67 (23. märts 1917).

⁶ *Ibid.*

⁷ EAA. F. 2466. N. 1. S. 1. L. 1.

⁸ *Postimees*, nr. 68 (24. märts 1917).

- 5) Villem Ernits. "Praegune aeg ja meie".
- 6) Peeter Treiberg (Tarvel). "Üliõpilaskonna ja ühiskonna vahekord".
- 7) M. Ostrat, Adam Bachmann. "Õigusemõistmine autonoomilises Eestis".
- 8) Juhan Vilms. "Eesti teaduse tasapind".
- 9) Villem Ernits. "Teadus ja meie".
- 10) Jüri Uluots. "Keelte õigus".

Kindlasti kuulati üheksat ettekannet. Arhiivmaterjalidest ei selgu, kas Ants Piibu ettekanne toimus või mitte. Päevakorrast on näha, et kuigi eestikeelne kõrgharidus ei olnud otseselt kongressi peateemaks, seostus sellega vähemalt neli ettekannet: eeskätt Villem Ernitsalt ja Juhan Vilmsilt, vähem Peeter Treibergilt (Tarvel) ja Jüri Uluotsalt.

Kongressi üldises meelsuses ilmnes kaks peasuunda. Radikaalsem osa kõnelejaist (eeskätt korduvalt sõna võtnud Johannes Jans, ka H. Madison) nõudsid kohest sekkumist poliitilisse võitlusse ja kontakte töölustega, kongressi enamus aga pidas Peeter Põllu eestvõttel siiski tähtsamaks rahvusliku hariduse ja teaduse perspektiivide arutamist.⁹

Peeter Põld selgitas, et Eesti autonoomiat ei mindud Vene Ajutiselt valitsuselt mitte paluma, vaid pandi ette, ja et kõige tähtsam praegu on mitte suurendada korralagedust Eestis.

Villem Ernits esines kongressil kahe ettekandega. Esimesel päeval pärast lõunat peetud kõnele "Praegune aeg ja meie" järgnes nii elav ja vastandlike arvamuste diskussioon, et rohkem ettekandeid sel päeval kuulata ei jõutudki. V. Ernits analüüsis peamiselt revolutsiooni vastuvõttu rahva seas: peaaegu kusagil polnud näha suurt vabaduserõõmu, ennem küll mingisugust jahmatust. Ernits uskus demokraatia kiirese arengusse Eestis.¹⁰

Eestikeelse ülikooli seisukohalt pakkus rohkem Villem Ernitsa teine ettekanne kongressi viimasel päeval teemal "Teadus ja meie", kus ta käsitles eesti teaduse tulevikku. Ernits märkis, et tulevane Eesti peaks eneses palju rohkem kõrgema haridusega jõude mahutama kui seni, kusjuures emakeelsetes keskkoolides ja administratsioonis peaksid eestlastest haritlased tegevad olema. Eesti haritlasi peaks ka Venemaalt tagasi kutsuma, eeskätt ülikooli õppejõududeks. Villem Ernits arvas, et esialgu peaks Tartu ülikool muutuma mitmekeelseks: s.o. vene-, eesti- ja läti keelseks.¹¹ Keskkeeleks võiks esialgu olla vene keel. Eesti keel peab aga lubatud olema igas aines, kus leidub eestlastest kuulajaid. Kõige olulisemaks tuleb pidada V. Ernitsa ettepanekut asutada keeleteaduskonnas soome-ugri jaoskond (s.o. osakond) seitsme õppetooliga.¹²

⁹ EAA. F. 2463. S. 1. S. 6. L. 1–51.

¹⁰ *Postimees*, nr. 71 (29. märts 1917).

¹¹ *Postimees*, nr. 74 (1. veebruar 1917).

¹² *Postimees*, nr. 74 (1. veebruar 1917).

- 1) soome-ugri keeled;
- 2) eesti keel;
- 3) eesti kirjandus ja rahvaluule;
- 4) soome-ugri kirjandus ja rahvaluule;
- 5) eesti ajalugu ja kultuurilugu;
- 6) üldine soome-ugri ja eesti rahvateadus;
- 7) üldine ja eesti muinasteadus.

Ka pidas Villem Ernits väga vajalikuks asutada õigus-, arsti- ja loodusteaduskonda eestikeelsed nn. üldlised õppetoolid eeskätt eesti oskuskeele levitamiseks ja arendamiseks ning vastavate ainete õpetamiseks lähtuvalt just Eesti looduslik-majanduslikest oludest.

Tuleb arvestada, et ajal, mil kongress toimus, nõuti Tartu ülikoolis eesti keele tundmist ainult usuteaduskonnas, kusagil mujal mitte. V. Ernits rõhutas veel eestlastest haritlaste organiseerumise vajadust erialade järgi teaduslikesse seltsidesse, et kindlustada eesti teaduse tulevikku.

Põhjaliku ettekande teemal "Eesti teaduse tasapind" pidas arstitudeng Johannes Vilms, kes esines V. Ernitsa järel. Tema peamine sõnum kongressile oli see, et kui rahvuslikul ärkamisajal domineeris eesti üliõpilastes suhteliselt pinnapealne mitmekülsus, siis edaspidi on vaja spetsialiseeruda teaduslikesse seltsidesse, praegused eraldiolevad üliõpilasorganisatsioonid ei vii teadust edasi. Johannes Vilms rõhutas, et eesti teaduse taseme tõstmiseks on vaja tõsiselt mõtleva hakata eesti ülikooli peale.¹³ Nähtavasti oli Johannes Vilms Peeter Põllu kõrval üks esimesi, kes suuremal foorumil otseselt rääkis eesti ülikooli vajalikkusest. Kongressi kolmandal päeval esinesid ettekandega veel Jaan Tõnisson, Jüri Uluots ning Henrik Visnapuu — viimane lüürilise mõtteavaldusega "Vastne aeg, vastne vaim".¹⁴ Võeti vastu resolutsioonid, saadeti tervitused Soome, Läti, Leedu ja Vene üliõpilastele.¹⁵

Märksa konkreetsema kuju said uue ülikooli kavad 3.–4. juulil 1917. a. peetud Eesti Rahvuskongressil, mis väärib aga eraldi käsitlemist.

Allikad

EAA. F. 2463. N. 1. S. 6.

EAA. F. 2466. N. 1. S. 1.

¹³ EAA. F. 2463. N. 1. S. 6. L. 36–50.

¹⁴ *Postimees*, nr. 74 (1. veebruar 1917).

¹⁵ *Ibid.*

Kirjandus

Dorpater Zeitung, nr. 21 (dets. 1918).

Eesti Biograafiline Leksikon 1926–1929. Tartu, 1926–1929.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929.

Postimees, nr. 67 (23. märts 1917).

Postimees, nr. 68 (24. märts 1917).

Postimees, nr. 71 (29. märts 1917).

Postimees, nr. 74 (1. veebruar 1917).

LANDESUNIVERSITÄT TARTUS

1918. AASTAL

Sirje Tamul

1917/1918. õppeaasta oli Tartu ülikoolile rahutu: sõda ja 1917. a. oktoobripöörde poliitilised päevaprobleemid jätsid tagaplaanile rahuliku akadeemilise töö. Kõige enam tekitas ärevust Tartu ülikooli ja tema varade Venemaale evakueerimine, mis kulmineerus 1918. a. algul.¹ Eesti üliõpilaskonna tugeval survele otsustas ülikooli nõukogu 21. veebruaril 1918. a. siiski Tartusse jääda ja jätkata võimaluse korral õppetööd, selgitades vajadusel Saksa võimudele ülikooli õiguslikku alust ja järjepidevust. 24. veebruaril 1918. a. kuulutati Tallinnas välja Eesti Vabariik, sama päeva pealelõunal marssisid Tartusse Saksa väeosad.

7. märtsil 1918. a. kuulutas 77. Saksa reservdiviisi komandör kindralleitnant Adams senise Keiserliku Jurjevi Ülikooli saksa ülikooliks — *Landesuniversität zu Dorpat* (Maatülikool/Provintsiaalülikool, kasutatud ka nimetust *Deutsche Universität*). Õiguslikult ja faktiliselt oli tegemist uue saksa ülikooliga Tartus, mitte vana taastamisega. Ülikool oli loodud Saksa 8. armee (*A. O. K. 8*) juhatuse poolt ja mitmete baltisakslaste hinnangul oli ta preisilik "*Werk des Friedens im Kriege*" ülikool.² Ülikool oli arvatud Riias asuva Saksa armee staabi juurde nn. *Universitätsverwaltung*'i kaudu. Sisuliselt pidi see organ tagama germaniseerimispoliitika teostumise Baltimaadel.³

1918. aasta kevadel sakslaste poolt kavandatud hertsogiriigi ülikooli ettevalmistusperiood märtsist augusti lõpuni kujunes pikemaks kui tema sisuline tegevusaeg: avamisest 15. septembril kuni sulgemiseni 27. no-

¹ L. Eringson, "Iz istorii evakuatsii Tartuskogo universiteta (1915–1918)". *Eesti ajaloo küsimusi* VI. TRÜ Toimetised, vihik 258. Tartu, 1978, lk. 293–306.

² Hans v. Rimscha, "Adolph v. Harnack, Theodor Schiemann und Karl Dehio in ihren Bemühungen um eine deutsche Universität Dorpat," *Reval und die Baltischen Ländern. Festschrift für Helmuth Weiss zur 80. Geburtsdag.* Hrg. J. v. Hehn und C. J. Kévez. Im Auftrage Baltischen Kommission und Johan-Gottfried-Herder-Instituts. Marburg/Lahn, 1980. [Edaspidi: Rimscha (1980)], lk. 55–73.

³ *Ibid.*, lk. 55–59.

vembril 1918. a. See oli vaid episood Tartu ülikooli sajanditepikkuses ajaloos.⁴

Ülevaateartikkel *Landesuniversität*'ist kui saksa ülikoolist I maailmasõja aegses Tartus põhineb allikmaterjalil Eesti Ajalooarhiivist, kasutatud on mitmeid mälestusi.⁵ Baltisakslaste ja Maaülikoolis mõnda aega töötanud saksa õppejõudude mälestused on emotsionaalsed, tundub, et neile on jäänud parimad mälestused vanast Tartust (Dorpatist) ja siinsest akadeemilisest õhkkonnast. Mälestustes on eriliselt rõhutatud nn. vana Dorpati vaimust. Tuleb mõista, et enamikule saksa õppejõududele kujunes 2,5 kuud Tartus mõnes mõttes vaimseks puhkuseks keset sõjamõlli, sest mitmedki mehed tulid Tartusse otse rindelt. Baltlaste mälestustest õhkus aga lootusekiiri taastada endisaegne, 19. sajandi kuulsusrikas ja saksa korporatsioonide õitseagene ülikool, taastada vahepeal kitsenenud kontaktid saksa teadlastega.⁶

Eesti avaliku arvamuse ja kohaliku ajakirjanduse seisukohavõtt oli järe, kohati tauniv ja sündmusi jälgiti rohkem kõrvalseisja pilguga.⁷

Üldistest sõjasündmustest johtuvalt oli ette näha, et Saksa väed jõuavad peatselt Tartusse. Keiserliku Jurjevi Ülikooli nõukogu ja professorite ühisel nõupidamisel otsustati vajadusel evakueerida Voroneži — päästmaks ülikool Venemaale. Võitlust ülikooli jäämise eest Tartusse olid eesti üliõpilased alustanud juba 1917. aastal. 12. oktoobril 1917. a. kuulutati eesti üliõpilaste Asemike Kogu poolt välja eesti üliõpilaskonna seisukoht: "... Tartu ülikool on eesti rahva pärisosa ja seepärast peab kindlalt jääma Tartusse." Sama deklareeriti ka 21. veebruaril 1918. a. ülikooli nõukogu.⁸ Võib öelda, et osalt eesti üliõpilaste survele võttiski ülikooli nõukogu vastu otsuse jääda võimaluse korral Tartusse ka siis, kui Saksa väed peaksid linna okupeerima. Üldises korras anti aga õppejõududele ja üliõpilastele luba Tartust lahkuda.⁹ Keiserliku Jurjevi Ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste lahkumine Venemaale kestis terve suve, Venemaa suunas lahkus viis rongikoosseisu, viimane neist alustas teekonda 31. augustil.

Professor Georg Landeseni iseloomustas seda aega meie ülikooli ajaloos järgmiste sõnadega: "... meie ülikool on nagu isata ja emata laps, ilma hoolitsuseta, tema vara kõigile pillutada."¹⁰

⁴ Eesti Ajalooarhiiv (EAA). F. 2100. N. 16. S. 4. L. 3–4 ja S. 365. L. 4–4p; EAA. F. 2100. N. 4. S. 115.

⁵ EAA F. 2100. N. 16. S. 4, 5, 10, 341, 361, 365, 367, 380, 383, 385, 389, 390–393, 394–399.

⁶ Rimscha (1980), lk. 68–74.

⁷ *Postimees*, nr. 17 (17. märts 1918); nr. 185–263 (16. sept. – 30. nov. 1918).

⁸ *Üliõpilasleht*, nr. 5 (27. aprill 1927), lk. 94–100.

⁹ *Ibid.*, lk. 94.

¹⁰ *Ibid.*, lk. 95.

Senise Keiserliku Jurjevi Ülikooli kuulutamine saksa ülikooliks tekitas vene ülikooli valitsuses hämmeldust, sest vastavalt Haagi konventsioonile sai Saksa okupatsioonivõim kohapeal vaid politseivõimu õigused, kuid nüüd oli asutud kogunisti Eesti ala haridust preisi süsteemi viima. Rektor prof. Vissarion Aleksejev püüdis saavutada kokkulepet Saksa võimudega ülikooli töö jätkumiseks, kuid venelaste arvates nurjanud selle plaani, s.t. vene–saksa koostöö just baltisakslased. Juba 2. märtsil 1918. a. avaldasid baltisakslastest professorid eesotsas Karl Dehioga memorandum, kus märgiti vajadust rakendada taas tööle saksa ülikool, sotsiaalne kandepind olevat eesti ja läti üliõpilaste ning baltisakslaste näol olemas. Kihutustööd vene ülikooli vastu arendanud ka baltlastest moodustatud nn. usalduskomitee, kes selgitanud Saksa võimudele, et vene ülikool on bolševike teenistuses.¹¹ Nõnda olla baltlased pressinud sakslastelt välja määruse tunnistada ülikool saksa ülikooliks. Kuidas see määrus ka sündis, vene ülikool pidi sellega arvestama. 10. märtsil oli ülikooli valitsuses vastav määrus arutusel, samas moodustati komisjon, kes pidi koostama oma-poolse memorandum selgitamaks ülikooli õiguslikke aluseid. 24. märtsil 1918. a. Saksa kindralile Kotzile esitatud memorandumist oli otsest kasu vahest ehk nii palju, et Kotzi arvates olnud Adamsi määruksel ainult ajutine tähendus.¹²

Paralleelselt läbirääkimistega jätkus vene ülikooli töö lõpetamine: viimased venekeelsed loengud toimusid 20. märtsini, eksamid lõpetati 15. aprillil, arstiteaduskonnas 15. mail, maikuu viimastel päevadel kirjutati välja viimased diplomid. Saksa võimude osalusel viidi aprillis läbi instituutide ja kabinettide varade inventuurid. Ametlikult lõpetas vene ülikool Tartus oma tegevuse 31. mail 1918. a., aga juba 4. aprillil 1918. a. oli peahoonelt ära võetud vene õigeusu rist, 22. mail andis rektor V. Aleksejev oma ametipaberid üle tulevasele saksa ülikooli rektorile K. Dehiole.¹³ Vene ülikooli tegevuse lõpetamine oli sisuliselt formaalne akt.

Kolme Balti maa tarvis kavandatud ülikooli ees oli tegelikult mitmeid probleeme. Seoses varade viimisega Venemaale (alanud oli see juba 1915. a.) olid tunduvalt vaesunud õppekabinetid ja laboratooriumid, raamatukogu, kunstimuseum. Majandusliku seisundi parandamiseks ellu kutsutud "*Hilfsfond der Universität Dorpat*" kaudu saabus saksa ülikoolidelt ja üksikannetatelt Saksamaalt ning kohapealt õppe- ja teaduskirjandust.¹⁴ Tartu kliinikuid varustati peamiselt põetusinventariga.

¹¹ *Ibid.*, lk. 101–103.

¹² *Ibid.*, lk. 102.

¹³ EAA. F. 2100. N. 16. S. 365. L. 7, 19, 32; S. 367. L. 9; *Postimees*, nr. 185 (16. september 1918); Rimscha (1980), lk. 60.

¹⁴ EAA. F. 2100. N. 16. S. 383, 385, 393; S. 4. L. 5, 18, 76.

1918. a. sügiseks oli terav puudus õppejõududest, tunduvalt oli kahanenud üliõpilaskond. Seni Tartu ülikoolis töötanud eestlastest õppejõudude, teiste hulgas Heinrich Koppeli ja Aleksander Paldrocki suhtumine saksakeelsesesse *Landesuniversität*'i oli absoluutselt eitav.¹⁵ Samal ajal küpses, kantuna Eesti kui iseseisva riigi ideest, rahvusülikooli mõte. Saksa ülikooli astumise küsimuses oldi eri seisukohtadel — hariduse omandamine võõrkeeles oli siiani olnud eesti noorsoo eneseteostuse vorm, vene ülikooli ei olnud, saksa ülikool oli antud juhul ainus võimalus. Kindlalt eitaval seisukohal oli Eesti Üliõpilaste Selts. 3. märtsil 1918. a. ütles EÜS-i vilistlane Oskar Kallas: "... eesti haritlastel on valida, kas minna Venemaale eliidi, või Saksamaale labidameheks. Kuid me ei vali kumbagi, me jääme siia, loome oma ülikooli ja haritlaskonna." 20. septembril 1918. a. langetas eesti üliõpilaskonna asemike kogu otsuse mitte astuda saksa ülikooli. Otsusega ei ühinenud "*Fraternitas Estica*", korporatsioon "Sakala" jättis oma liikmeile tegutsemisvabaduse.¹⁶ Tegelikult olid saksa ülikooli vastased aktsioonid alanud juba 1918. a. varakevadel. 16. märtsil ajasid eesti üliõpilased nurja suurejooneliselt kavandatud Baieri printsi Leopoldi vastuvõtu. Augustis, mil algasid immatrikuleerumispäevad, kutsusid eesti üliõpilased kõiki osalema üliõpilaskonna spordipäevadel, tugevdama eesti rammu, saksa ülikooli pole meil asja.¹⁷

10. augustil 1918. a., esimesel immatrikuleerumispäeval, astus *Landesuniversität*'i esimese üliõpilasena Adalgot v. Seck, kes naasis Siberi vangilaagrist (oli 1917. a. lõpul Eestis bolševike poolt korraldatud baltisakslaste deporteerimise ohver).¹⁸

Osa eesti ja vene üliõpilasi soostus vaatamata ägedale boikotile siiski jätkama õpinguid saksa ülikoolis. Oktoobriks 1918. a. oli immatrikuleerunud 1004 üliõpilast: arstiteaduskonda 562–566, füüsika-matemaatika-teaduskonda 179, õigusteaduskonna nimekirjas oli 127, ajaloo-keeleteaduskonna nimekirjas 85 ja usuteaduskonnas 57 üliõpilast.¹⁹ 42,8% üliõpilastest olid baltisakslased, 24% juudid (Eestist ja Lätist), eestlasi oli üliõpilaskonnas 16,5% ja lätlasi 13,5%. Siin alustas õpinguid või jätkas neid 12 poolakat, 11 venelast, 1–2 taanlast, 1–2 rootslast, soomlast ja ungarlast.²⁰

¹⁵ *Eesti ülikooli algus. Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919*, I. Koost. H. Piirimäe. Tartu, 1994. Lk. 19–20; EAA. F. 2100. N. 16. S. 4. L. 80, 82.

¹⁶ *Tartu üliõpilaskonna ajalugu*. Toim. Juhan Vasar. Tartu, 1932, lk. 244–251.

¹⁷ *Postimees*, nr. 185 (16. september 1918).

¹⁸ R. Engelhardt, *Die Deutsche Universität Dorpat*. Reval, 1933. [Edaspidi: Engelhardt (1933)], lk. 535–537.

¹⁹ EAA. F. 2100. N. 16. S. 398. L. 1–7p; *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, I–III kd. Tartu, 1994.

²⁰ EAA. F. 2100. N. 16. S. 398. L. 7p.

Saksa 8. armee ülemjuhatus poolt kinnitati 31. augustil 1918. a. ametisse *Landesuniversität*'i rektor professor Karl Dehio, samuti dekaanid (vt. lisa 1). Ülikooli kuraatoriks määrati ja kinnitati alles 11. oktoobril 1918. a. ajaloolane Theodor Schiemann (1847–1921).²¹ Huvipakkuv on asjaolu, et saksa ülikooli kuraatoriks pürgisid 1918. a. peale Schiemanni veel Adolf v. Harnack, baltisaksa haridusringkondades tuntud nn. Riia Saksa Rannaülikooli (*Riga Strand Universität*) rajaja,²² Tartu ülikooli usuteaduskonna kasvandik, *Dr. theol. h. c.*, *Dr. jur. h. c.*, *Dr. med. h. c.*, saksa teadusühingu "*Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften*" president ja Reinhold v. Seeberg, *Dr. jur. h. c.*, *dr. med. h. c.*, samuti Tartu ülikooli kasvandik, kes toetas võrreldes Harnackiga täielikku germaniseerimispoliitikat. A. v. Harnack arvestas rohkem baltisaksa ja saksa kultuurisidemetega, jättes ruumi ja aega ka läti ja eesti haritlastele.

R. v. Seeberg määrati 1918/1919. õppeaastal hoopis Berliini ülikooli rektoriks.²³

Th. Schiemanni kuraatoriks määramise vastu oli *A. O. K.* 8 juures asuv nn. *Universitätsverwaltung* ja ülemjuhatus staap. Schiemann oma tugevalt rõhutatud poolehoiuga Saksa Keisririigile pidas Saksamaa poolt okupeeritud alade kohalikku elanikkonda, seega siis ka eestlasi ja lätlasi, lihtsalt *elemendiks*. Erilise põlguse osaliseks said lätlased — kahjuks ei ole teada põhjust, miks Schiemann lätlasi vihkas. Ääretult jäik, preisilik suhtumine okupeeritud alade elanikkonda viis Schiemanni vastuollu isegi kõrgemate sõjaväelastega. Riias, *A. O. K.* 8 staabis väljenduti selliselt: "... kui Schiemann määratakse *Landesuniversität*'i kuraatoriks, siis saab Balti provintsis iga aiateivaski meie vihavaenlaseks..."²⁴ Schiemanni suhtes läks asi isegi nii kaugele, et Riias, ülemjuhatus staabis peeti tema kirjavahetust kinni ja kontrolliti. *A. O. K.* 8 major Frantz ja kindral-kortermeister Ludendorff oleksid omal tahtel määranud kuraatoriks mõne oma ohvitseri.

Landesuniversität'i põhikiri, jõustunud 11. augustil 1918. a., oli koostatud käskude ja keeldude vormis, paljude kitsendustega eriti ülikooli astujate osas. Kui augustis 1918. a. ilmnes ettearvamatult vähene huvi saksa ülikooli astumise vastu, vaadati ettekirjutustest mööda. Kõigest hoolimata korraldati siiski üliõpilastele lojaalsuse kontroll, vene naisgümnaasiumide lõpueksamid tuli uuesti sooritada, samuti pidid üliõpilased tasuma mitmesuguseid makse kuni maksuni auditooriumi kasutamise eest. Statuut kohustas õppejõude esitama iganädalasi üksikasjalikke aru-

²¹ Rimscha (1980), lk. 58–65; Engelhardt (1933), lk. 538–539.

²² Rimscha (1980), lk. 58.

²³ *Ibid.*, lk. 58–60.

²⁴ *Ibid.*, lk. 64.

andeid õppe- ja teadustegevuse kohta. Erilise tähelepanu osaliseks kujunesid aruannete täitmisel auditoorsest tööst vabad päevad — töö raamatukogus, arhiivis, laboratooriumis, praktikumides jne. Akadeemiliste vabadustega harjunud Tartu tudeng, sh. baltisakslasedki, ei olnud harjunud sellise preisi korraga, liiati piiras põhikiri ka korporatsioonide tegevust. Korporatsioonidesse võisid kuuluda vaid saksa ülikooli immatrikuleeritud üliõpilased, vilistlased jäid seega kõrvale.²⁵

Promotsioonid ja teaduskraadide kaitsmise korra ülikoolis kinnitas Saksa 8. armee ülemjuhatus.

Landesuniversität, Maaülikool Tartus, avati pidulikult 15. septembril 1918. a. Preisi kultusminister F. Schmidt-Ott rõhutas, et avatav ülikool on saksa teaduse ja kultuuri levitaja idas. Ülikooli kuraator Theodor Schiemann meenutas Tartu ülikooli 19. sajandi teadussaavutusi ja nende mõju saksa teadusele, Tartu ülikooli kui teadusvahendajat Ida ja Lääne vahel. Eraldi hindas ta korporatsioonide kandvat osa üliõpilaselus. Gustav Tammann Tartu *alma mater*'i kasvandikuna tervitas lootusrikkalt saksa teadlaste tulekut Tartusse ja avaldas lootust, et sinne teadlaskond liitub taas Euroopa teaduseliidiga.²⁶

Õppetöö algus Landesuniversität'is venis aga oktoobrikuu algusse.

Maaülikooli õppetöö korraldusest on üsna vähe jälgi — mõned üksikud ülikooli senati protokollid ja dotsentide koosolekute materjalid.²⁷ Neist selgubki, et enamiku saksa ülikoolide eeskujul asetati ülikoolis pearõhk klassikalisele haridusele: vanadele keeltele, filosoofiale (eriti saksa klassikalisele filosoofiale), saksa keelele ja kirjandusele, keskajale, reformatsiooniprobleemidele jne.²⁸ Kuid ei saa jätta märkimata, et õppekavades arvestati ka kohalikke olusid, nii on rektor professor K. Dehio ettepanekul kavatsatud veel 1918. a. novembris avada soome-ugri, läti, leedu keelte ja rahvuskultuuri õppetool.²⁹ Arvestades aga käimasolevat maailmasõda, loeti kõigile üliõpilastele, olenemata erialast, toksikoloogiat!

Landesuniversität'i senatis teiste teaduskondade, v.a. ajaloo-keeleteaduskond, aruanneteni ei jõutudki, enne ülikooli suleti.

Maaülikooli õppejõud olid kuulsamate saksa ülikoolide — Göttingeni, Greifswaldi, Berliini, Freiburgi, Müncheni ja Königsbergi — kasvandikud või õppejõud, kokku 33 inimest. 1918. a. sügisel uuenes täielikult õigusteaduskonna koosseis, Saksamaalt saabus 9 õppejõudu. Arstiteadus-

²⁵ EAA. F. 2100. N. 4. S. 115. L. 1; N. 16. S. 365. L. 19; S. 3, 6, 7., L. 7.

²⁶ Rimscha (1980), lk. 55–74.

²⁷ EAA. F. 2100. N. 16. S. 391. L. 27; S. 4. L. 77.

²⁸ *Ibid.*, S. 391. L. 1–27.

²⁹ *Vorlesungsverzeichnis der Universität Dorpat für das Herbstsemester 1918*, Dorpat, 1918. Lk. 8–16; EAA. F. 2100. N. 16. S. 4. L. 77–78.

konda tuli 8 riigisakslast, ametisse astus ka 11 endist Tartu ülikooli professorit, 3 tuli Riiast, endised Tartu ülikooli kasvandikud needki. Füüsika-matemaatikateaduskonnas hakkas õpetama 6 Saksamaa päritolu õppejõudu, 4 Tartust ja üks mees Riiast. Ajaloo-keeleteaduskonnas asus ametisse 12 Saksamaalt tulnud õppejõudu-humanitaarteadlast. Seevastu usu-teaduskonna õppejõudude koosseisus mingeid olulisi muudatusi ei toimunud, teaduskond komplekteeriti Tartu teoloogidest.³⁰ Tartu ülikooli professoritest liitus *Landesuniversität*'iga ligi 30, teiste hulgas peale K. Dehio veel M. Zoege v. Manteuffel, G. Landesén, H. Adolphi, G. Hahn jpt.³¹

1918. a. oktoobris-novembris õpetasid Tartus mitmedki tuntud saksa teadlased: juristid Hans Helfritz (tegelikult *Landesuniversität*'i organiseerija ja avaja), krahv Aleksander zu Dohna, filosoof Max Wundt, kunstiajaloolane Wilhelm Worringer, ajaloolane W. Curschmann, klimatoloog Alfred Wegener, geograaf Alfred Rühl jt.,³² kelle teadlasekarjäär oli alanud enne sõda ja jätkus 1920.–1930. aastatel Saksamaal ja Austrias.

Tartusse tulles olid saksa ülikoolide õppejõud umbes 35–41 aastased mehed, parimas teadusloome eas inimesed, keda Saksa Keisririik oli mundrisse toppinud ja rindele saatnud.

Õige mitmedki Tartusse saadetud mehed naasid tegelikult kas oma või esivanemate sünni- või õpingutelinna, need olid Liivi- ja Kuramaa kolmanda põlve haritlased, nüüdseks juba tunnustatud saksa teadlased.

Vanim ealt ja teadlaskarjäärilt oli ajaloolane Theodor Schiemann (1847–1921), Tartusse tulles oli ta 71-aastane, pärit Kuramaalt. Krahv Alexander v. Keyserlingi abiga pääses ta pärast õpinguid Tartu ülikoolis (1867–1872) Saksamaale. Õppis Göttingenis, seejärel töötas mõnda aega Miitavis arhivaarina. Viibis õpireisidel Danzigis ja Viinis. Aastail 1875–1883 oli ülemõpetaja Viljandi Maagümnaasiumis, seejärel linnaarhivaar Tallinnas, siit siirdus Berliini ja jõudis ametiredelil Saksa I klassi riigi-arhivaariks tõusta. Berliinis asutas ta Venemaa ajalooga tegelemise kõrval tänini ilmuva ajakirja *Politische Wochenschau*. Schiemann oli vast ainult baltisakslane, kel olid otsesed kontaktid Saksa Keisririigi õukonnas, oli keiser Wilhelm II poliitiline nõuandja, võib-olla et isegi mõjutaja (Wilhelm II tavatses mõne riigitähtsa otsuse teatavakstegemisel lausuda: "... Schiemann und Ich ...").³³ Siit on arusaadav, miks Novembrirevolutsioon mõjus Schiemannile katastroofiliselt, tema jaoks oli käes Saksamaa häving.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Üliõpilasleht*, nr. 5 (27. aprill 1927), lk. 101–103.

³² EAA. F. 2100. N. 16. S. 367. L. 1–1p, 9–10.

³³ Rimscha (1980), lk. 62–64; "Von dem 14 000 Immatrikulierten". Streifzüge in das *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Toim. G. Otto, A. Hasselblatt. Dorpat, 1891.

Landesuniversität'i kuraatoriametis oli Schiemann tegelikult formaalselt.

Filosoofiaprofessoriks määratud Max Wundt (1879–1963) oli eelmisel sajandil Tartu filosoofidele tuntud saksa filosoofia markantse esindaja Wilhelm Wundti poeg.³⁴ Wundt-teeniori juures oli omal ajal õppinud Tartu ülikooli psühholoogiaprofessor, eksperimentaalpsühholoogia rajaja Tartus Emil Kraepelin.

Max Wundt, alates 1918. a. professor Marburgis, kavandas Tartu sügissemestrile loengute sarja Fr. Schillerist filosoofina, samuti Platoni tekstide analüüsi. Tema enese teadustööd käsitlesid Kanti ja Fichte vaateid, metafüüsika ajalugu, Hegeli loogikat koos modernse füüsikaga.³⁵

Germanist Wolfgang Stammler (1880–1965) oli õppinud Riias, Jenas ja Hannoveris. Tartu semestril alustas loenguid J. W. v. Goethest. Wolfgang Stammler tuli Tartusse otse rindelt. Oma biograafias ta märkis, et teadustegevuse algus ulatub Dorpatisse, kus tutvus rikkaliku raamatukoguga ja baltisaksa kirjandusnimestega.³⁶

Ajaloo-keeleteaduskonna loengukavadest leiame põhiliselt klassikalisel filoloogial, saksa autorid, antiikfilosoofia, reformatsiooniajastu probleemid, aga ka praktilised harjutused gooti kirjaga jne. Kuid ajaloo-professor Fritz Curschmanni (1874–1946) programmi kuulusid harjutused algallikatega ja kaks tundi nädalas ülevaatekursust Liivimaa ajaloost.³⁷

1919. aastal oli kavas kutsuda Greifswaldist prof. Curschmann üleüldise ajaloo õppetooli juurde. Curschmann nagu ka teised 1918. a. sügisel Tartus õpetanud ja nüüd eesti ülikooli kutsutud sakslased (silmaarst Walter Löhlein, sisehaiguste professor Johann Grober ja patoloogilise anatoomia õppejõud W. Gross) ütlesid ära kohast Tartu ülikoolis, tuues põhjusteks Eesti raha madala kursi ja Tartus teadusliku töö jätkamise raskused.³⁸

Krahv Alexander zu Dohna (1876–1944), saksa õigusfilosoof, määراتi Tartusse Königsbergist, pärast sõda oli professor Heidelbergis, Bonnis, uuris õigusfilosoofia probleeme, tema töödest ilmusid kordustrukid 1950. aastate lõpul. Tartus luges ühe kuu kriminaalõigust.³⁹

Landesuniversität'i tegelik rakendaja jurist Hans Helfritz (1877–1958) oli esialgu Saksa 8. armee koosseisus Riias kui Preisi kultusministeeriumi

³⁴ Emil Kraepelin, *Ueber die Beeinflussung einfacher psychischer Vorgänge durch einige Arzneimittel*. Faksiimiletrükk (eessõna: L. Mehilane). Tartu, 1994, lk. I–VI.

³⁵ EAA. F. 2100. N. 16. S. 367. L. 9.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ EAA. F. 2100. N. 16. S. 369. L. 9. S. 392 (*Vorlesungsverzeichnis, Herbstsemester 1918*).

³⁸ *Eesti Ülikooli algus*, lk. 52, 74, 80.

³⁹ EAA. F. 2100. N. 16. S. 398. L. 2, 3, 5p, 18, 21.

ametlik esindaja. 1918. a. kevadel saabus ta Tartusse alustamaks saksa ülikooli avamise ettevalmistustöid. Riigiõiguse spetsialistina käsitles ta oma töödes preisi kommunaalõiguse probleeme, tema sulest pärinevad probleemsed kirjutised Wilhelm II valitsemisajast.⁴⁰

Arstiteaduskonna oftalmoloogiaprofessoriks määratud Arthur Brückner oli sündinud 1877. a. Tartus, õppinud Königsbergis, 1912. a. alates professor Berliinis. Põhitööd silma tsütoloogiast. Brückneri isa, Aleksander Brückner, oli aastail 1872–1891 Tartu ülikooli Venemaa ajaloo professor, eelkõige Venemaa europiseerumise probleemide uurija,⁴¹ valitud Õpetatud Eesti Seltsi korrespondentliikmeks. Brücknerid olid perekonnatuttavad ja õpingukaaslased Th. Schiemanni enda ja ta suguvõsaga kahe põlvkonna kestel.⁴²

Loodusteadlastest mainigem Alfred Rühli, kes pidas loenguid kliimaõpetusest ja okeanograafiast, 1914. a. oli ta esimesena Saksamaal alustanud geomorfoloogia loengutega Berliini ülikoolis.⁴³

Mandrite triivimise teooria rajaja, klimatoloog ja Gröönimaa uurija Alfred Wegener (1880–1930) saabus Tartusse Bulgaariast. Siin alustas ta meteoroloogia põhikursuse ja meteoroloogilise optika lugemist, olles õppetöö kõrvalt sõjaväe meteoroloogiks.

Tartu päevil tutvus Wegener Tartu Ülikooli Meteoroloogia Observatooriumi ja kohalike ilmajaamade tegevusega. 1918. a. sügisel said alguse teaduskontaktid Tartu meteoroloogidega, mis jätkusid 1920. aastatel: Kaarel Kirde (1935. aastani Karl Frisch) (1892–1953) kaitses 1921. a. oma doktoritöö inversioonipindadest vabas atmosfääris just Hamburgis A. Wegeneri juures. Rahvusvaheliselt tunnustatud trombide uurija ja Tartu ülikooli eradotsent Johannes Letzmann (1885–1971) viibis Wegeneri toetusel mitmel ulatuslikul teadusreisil Saksamaa ja Austria meteoroloogiakeskustes.⁴⁴

Kauaaegse, aastail 1916–1952 Göttingeni ülikooli eksperimentaalfüüsika professori, röntgeni- ja valgusefektide uurija Robert Pohli (1884–1976), *Dr. phil., Dr.-Ing. E. H., Dr. phys. E. H., Dr. rer. nat. h. c., Dr. med. h. c.*, viibimine Tartus on küsitav. 1918. a. suvel koostatud õppeplaanis oli talle planeeritud loengud eksperimentaalfüüsikas, kuid vahetult

⁴⁰ EAA. F. 2100. N. 16. S. 398. L. 21; Rimscha (1980), lk. 65.

⁴¹ *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Dorpat, 1889.

⁴² Rimscha (1980), lk. 65.

⁴³ *Vorlesungsverzeichnis*, lk. 8–14.

⁴⁴ EAA. F. 2100. N. 16. S. 391. L. 9. S. 367. L. 37; S. 389. L. 5–11; S. 391. L. 9–22; Nim. 2. S. 541. L. 46–47; H.-G. Körber, *Alfred Wegener. Biographien hervorragenden Naturwissenschaften, Techniker und Mediziner*. Band 46. Leipzig, 1980. Lk. 7–9, 38; M. Schwarzbach, *Alfred Wegener. The Father of Continental Drift*. Madison, Wisc.: Science Tech. Publishers, 1986, lk. 24.

saksa ülikooli avamise eel ilmunud loengukavas pole R. Pohli enam märgitud. Ka käesoleva aasta kevadel Göttingeni ülikoolile esitatud järelepärimises (siinkohal siirad tänusõnad doktor prof. Johannes Piiperile) ei leia me andmeid Pohli viibimisest Tartus.⁴⁵ 1915.–1918. a. oli Pohl sõjaväes nagu enamik tollal Tartusse määratud õppejõude. R. Pohli teenistus kulges ülemsenerina sõjaväe õhulaevade (*Zeppelin-Luftfahrt*) väeosas.⁴⁶

Ainsana Saksamaalt tulnutest jäi Tartu ülikooli edasi Halle ülikooli keemiaõppejõud Hans Scupin, hilisem meie ülikooli mineraloogia ja geoloogia instituudi juhataja.⁴⁷

Emotsionaalne mälestuskild silmakliinikus töötanud dotsent Walther Löhleinilt (kõne 24. jaanuaril 1919. a. Greifswaldi ülikoolis) avab pisut seda meeleolu ja tähendust, mis kaasnes saksa ülikooli avamisega Tartus.⁴⁸

Walther Löhlein iseloomustas 1918. a. sügissemestrit (sakslastele *Herbstsemester*) kui saksa teadlaste silmaringi avardanud aega väljaspool sõjamõllu. Vastupidiselt Saksamaal räägitule — Dorpat on mingi Venemaa ääreala omapäraste baltisakslastega, kes õiendavad poolarenenud kohalikega ja Vene valitsusega, kus karudki ringi jooksevad — oli hoopis kaunis väikelinn vaikselt voolava jõekesega. Toomemäel jalutasid rahu-likult arutledes studiosused koos professoritega, mis Saksamaal olla erandlik nähtus. Ainult õhus oli tunda kaugelt läheneva sõja ohtu...

Baltlased ja riigisakslased tutvusid akadeemilistes seltsides ja nn. *Dozentenabend*itel. Seltskonna vaimne juht oli teoloogiaprofessor Alexander v. Bulmerincq, kes 1918. a. sügisel naasis Siberi vangilaagrist.

Tartu akadeemilist seltskonda iseloomustas suhtlemisvabadus, erudeeritus, selgesti oli tunnetatav põlvkondade järjepidevus ja ühtekuuluvus. Ja mis seal salata, noore Löhleini pilku köitsid kaunid preilid. Oma arstipraksisest meenutas ta eesti soost patsiente, kes näisid eluraskustest väsinud inimestena, kuid murdmatud. Silmakliiniku viletsast olukorrast hoolimata valitses seal asjalik, tõine õhkkond. Riigisakslastel olid aga eestlastest ja lätlastest assistentidega kamraadlikud suhted.

Novembrirevolutsioon Saksamaal lõpetas Saksa okupatsioonivõimu Eestis, 57 päeva töötanud saksa ülikool, alanud lootuse ja vaimustusega, lõpetas oma tegevuse 27. novembril 1918. a.

⁴⁵ *Vorlesungsverzeichnis*, lk. 14–15.

⁴⁶ G. v. Minnigerode, "Robert Wichard Pohl. Nachruf", *Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. Göttingen, 1976, lk. 137–141.

⁴⁷ E. V. Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1919/1920. Tartu, 1920.

⁴⁸ EAA. F. 2100. N. 16. S. 399. L. 6–17 (Walther Löhleini kõne 1919. a. jaanuaris Greifswaldi Ülikoolis. Koopia).

Krahv zu Dohna hüvastijätus kõlanud hoiatus, et ka selle maa noorus peab relvaga kaitsma oma maad ja relvade abil saavutama oma vaimuse,⁴⁹ teostus peagi. Tartust lahkusid saksa õppejõud murega tuleviku ees, Tartu üliõpilased asusid kaitsma Eesti iseseisvust Eesti Vabadussõjas (1918–1920).

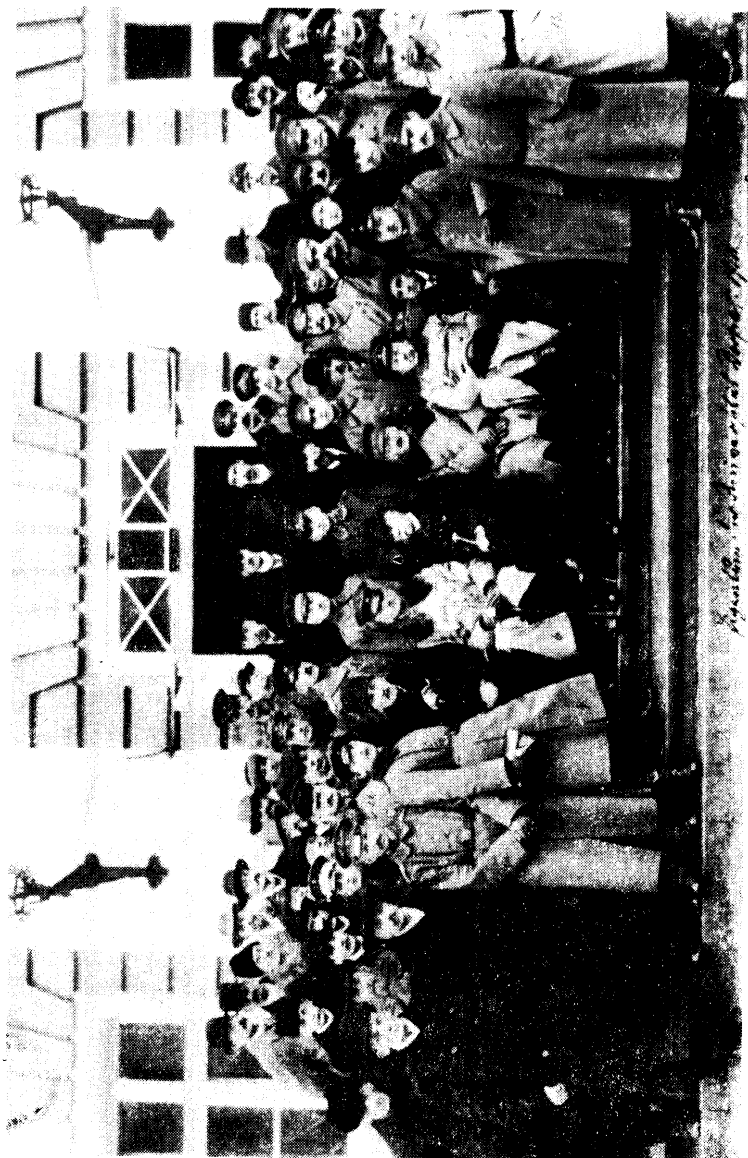
Baltisakslaste lootus taastada Tartus 19. sajandi kuulsusriikas ja akadeemiliste vabadustega noorusaegne ülikool, oli teataval määral täitumas. Saksa võimud kavandasid siia saksa klassikalist ülikooli rõhuasetusega filoloogiale ja filosoofiale koos uusimate saksa teaduse saavutustega reaal- ja loodusteaduste ning meditsiini vallas. Oma teaduspotentsiaali poolest sobinuks Maaülikool jätkama Tartu ülikooli tavasid, kuid okupatsioonivõimude poolt looduna ja preisilikult korraldatuna oli ta vastuvõtmatu Eesti riigi ja Eesti ülikooli idee omaksvõtnud eesti üliõpilaskonnale ja haritlastele.

Lisa

Landesuniversität Tartus 1918

Rektor prof. Karl Gottfried Dehio	Tartu
Prorektor prof. Alexander zu Dohna	Königsberg
Dekaanid ja prodekaanid	
Arstiteaduskond	
prof. Zoege v. Manteuffel	Tartu
prof. Julius August Grober	Jena
Füüsika-matemaatikateaduskond	
prof. Georg Landesen	Tartu
prof. Julius v. Kennel	Tartu
Usuteaduskond	
prof. Karl Girgenson	Tartu
prof. Otto Seesemann	Tartu
Õigusteaduskond	
prof. Wilhelm Hedemann	Jena
prof. Fritz Litten	Königsberg
Ajaloo-keeleteaduskond	
prof. Adalbert Wahl	Tübingen
prof. Ludwig Deubner	Freiburg

⁴⁹ EAA. F. 2100. N. 16. S. 391. L. 24–25.

Landesuniversitai'i õppejõud ja teenistujad 1918. a. sügissemestril. Originaal Tü Raamatukogus.

Allikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA). F. 2100. N. 2. S. 541.

N. 4. S. 115.

N. 16. S. 3–7, 10, 341, 361, 365, 367, 380, 383, 385, 389, 390–393, 394–399.

Kirjandus

Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1889.

Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944, I–III kd. Toim. Lindström, L., Hiio, T. Tartu, 1994.

Eesti ülikooli algus. Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919, I. Koostanud H. Piirimäe. Tartu, 1994.

Engelhardt, R. *Die Deutsche Universität Dorpat*. Reval, 1933.

E. V. Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1919/1920. Tartu, 1920.

Kraepelin, Emil. *Ueber die Beeinflussung einfacher psychischer Vorgänge durch einige Arzneimittel*. Faksiimiletrükk (eessõna: L. Mehilane). Tartu, 1994.

Körper, H.-G. *Alfred Wegener, Biographen hervorragenden Naturwissenschaften, Techniker und Mediciner*, Band 46. Leipzig, 1980.

Minnigerode, G. v. "Robert Wichard Pohl. Nachruf", *Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. Göttingen, 1976.

Postimees, nr. 17 (17. märts 1918); nr. 185–263 (16. sept. – 30. nov., 1918).

Rimscha, Hans v. "Adolph v. Harnack, Theodor Schiemann und Karl Dehio in ihren bemühungen um eine deutsche Universität Dorpat", *Reval und die Baltischen Ländern. Festschrift für Helmuth Weiss zur 80. Geburtsdag*. Hrg. J. v. Hehn und C. J. Kénez. Im Auftrage Baltischen Kommission und Johan-Gottfried-Herder-Instituts, Marburg/Lahn, 1980.

Schwarzbach, M. *Alfred Wegener. The Father of Continental Drift*. Madison, Wisc.: Science Tech. Publishers, 1986.

Tartu üliõpilaskonna ajalugu, toimetanud Juhan Vasar. Tartu, 1932.

"Von dem 14 000 Immatrikulierten". Streifzüge in das *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Toim. Otto, G., Hasselblatt, A. Dorpat, 1891.

Vorlesungsverzeichnis der Universität Dorpat für das Herbstsemester 1918. Dorpat, 1918.

Üliõpilasleht, nr. 5 (27. aprill 1927), lk. 94–103.

JOHAN KÖPP EESTI KULTUURILOOS

Sulev Vahtre

19. sajandi eesti kultuuriloo üks kõige väärikam esindaja on Johan Köpp (1874–1970), teatmeteoste sõnastusel usuteadlane, haridustegelane;¹ teoloog, ajaloolane, poliitika- ja haridustegelane;² usuteadlane, ajaloolane ja haridustegelane;³ kiriku- ja haridustegelane;⁴ usuteadlane, ajaloolane ja haridustegelane.⁵ Vaimulikuna käis Johan Köpp läbi tee ühe koguduse hingekarjasest Eesti kirikupeani, haridusalal maakooliõpetajast Tartu ülikooli rektorini. Oma vahelduvas ja mitmekülgses ametitegevuses puutus ta lähedalt kokku erinevate rahvakihtidega nii maal kui linnas, mõistis tähelepaneliku vaatlejana kõigi nende rõõme ja muresid, oskas juhatada, lohutada ja lepitada.

Välis-eesti kirjanduses on Johan Köpu elutööd kõrgelt hinnanud paljud autorid (Jakob Aunver, Johannes Oskar Lauri, Konrad Veem jt.), ilmunud on soliidsed teaduslikud pühenduskogumikud juubelite puhul,⁶ põhjalikuma allikmaterjalil rajaneva monograafilise käsitluse ni pole siiski jõutud. Okupatsiooniaegsel kodumaal oli Köpp kui teoloog ja kirikujuht põlu all ja isegi mahukamates Eesti ajaloo ülevaadetes⁷ osati tema nimest vaikimisega mööda minna. *Tartu ülikooli ajaloos* on küll Köpu ülikooliaegse tegevuse põhifaktid noteeritud,⁸ fotoga esile tõstetud 54 isiku hulka pole ta siiski mahtunud.⁹ Niisuguse suhtumise järelmõjud on visad püsima ja praeguseni on Johan Köpp eriti noorematele põlvkondadele suhteliselt vähe tuntud. Meeldiv, et Laiuse kiriklaseinal on juba üle viie aasta tema

¹ *Eesti avalikud tegelased*. Toimetaja R. Kleis. Tartu, 1932, lk. 131–132.

² *Eesti biograafiline leksikon*. Tartu, 1926–1929, lk. 254–255.

³ *Eesti entsüklopeedia*, 4. kd. Tartu, 1934. Vg. 1377–1378.

⁴ *Eesti nõukogude entsüklopeedia*, 4. kd. Tallinn: Valgus, 1972, lk. 280.

⁵ *Eesti entsüklopeedia*, 5. kd. Tallinn: Valgus, 1990, lk. 280.

⁶ *Jumala abiga edasi*. Stockholm, 1949; J. Aunver, *Johan Köpp*. Uppsala, 1969; *Charisteria Johanni Köpp octogenario oblata*. Holmae, 1954; *Estonia Christiana*. Holmiae, 1965; K. Veem, *Eesti vaba rahvakirik*, 2. tr. Stockholm, 1990. Lk. 206–207, 287–289 jm.

⁷ Näit. *Eesti NSV ajalugu*, III. Tallinn, 1971.

⁸ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. Siilivask, K., Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk. 33, 37–38, 43, 67, 93, 111, 113.

⁹ *Ibid.*, lk. 64–65.

mälestustahvel, veelgi kenam oleks, kui tähistataks ka tema kunagine elu- ja töökoht Tartu ülikooli kiriklas (Vallikraavi tn. 25).

Johan Kõpp sündis Holdre vallas Helme kihelkonnas, lapsepõlv aastail 1877–1888 möödus Põhja-Lätis Härgmäe kihelkonnas Turna-mõisas, kus tema isa oli parun Wrangeli kutsar. Mõisa läti-eesti-saksa miljöö, sealne loodus, ema varajane surm — kõik see jättis sügava jälje mõtte- ja tundemaailma ning mõjustas hilisemat elukutsevalikut. Lapsena omandatud läti keelt oli edaspidigi võimalik kasutada kiriklikel ametitalitustel, millega Kõpp Esimese maailmasõja päevil pälvis paljude läti sõjapõgenike erilise tänu. Kõpu koolitee algas Valgas Peetri eesti koguduse koolis (1886–1890) ja jätkus Valga linnakoolis (1890–1892). Töötanud lühemat aega õpetajana Varstu õigeusu koolis ja koduõpetajana Antslas, astus ta 1893. aastal Tartu Hugo Treffneri esimese järgu õppeasutusse ja 1896. aastal sooritas Riia Nikolai Gümnaasiumis eksternina abituuriumi eksamid. Sama aasta sügisel sai Johan Kõpust Tartu ülikooli usuteaduskonna üliõpilane. Studium kestis 1906. aastani (kandidaadikraad 1907. aastal). Üliõpilasena jõudis Kõpp töötada aastail 1897–1898 *Postimehe* toimetuses, Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmena pidas kolm semestrit seltsi esimehe ametit. Suuresti mõjustas Kõpu vaateid ja tegevust Villem Reiman, kes õhutas teda uurima Eesti kultuuri- ja kirikulugu. 1906. aasta algul oli Johan Kõpp üks nendest 24 tartlasest, kes kirjutasid alla Jaan Tõnissoni sõnastatud ja Peterburi suuremates ajalehtedes avaldatud protestitelegrammile karistusalklaste metsikuste vastu. Järgmisel aastal loodud Eesti Kirjanduse Seltsis sai Kõpp aseesimeheks ja edaspidi Reimani järglasena esimeheks.

1907. a. algul alustas Kõpp prooviaastat Palamusel praost B. Sielmani juures, sügisel asus aga tööle usuõpetuse ja eesti keele õpetajana Pärnu poeg- ja tütarlastegümnaasiumis, lisaks ladina keele õpetajana Pärnu Eesti Kooliseltsi progümnaasiumis. Pärnus viis ta lõpule ka prooviaasta Eliisabeti kirikus õpetaja Hasselblatti juures.

1908. a. lõpul valiti Johan Kõpp Laiuse kiriku õpetajaks, ametisse astus ta 1909. a. sügisel. Koguduse poolt küll nooreks õpetajaks kutsutud, polnud ta enam mitte nii verinoor, seljataga oli mitmekülgne tööine ja seltskondlik tegevus. Vahetult enne Laiusele tulekut oli Kõpp Pärnus abielunud tuntud laevakapteni Jaan Granti tütre Maria Helenega.

Ajaliselt ja põhiameti järgi võib Kõpu järgnevas eluloos mõnevõrra tinglikult eraldada kolme suuremat perioodi: 1) kirikuõpetaja Laiusel 1909–1922; 2) Tartu ülikooli prorektor 1923–1928 ja rektor 1928–1937; 3) Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku piiskop 1939–1957 (alates 1944. a. sügisest eksiilis) ja peapiiskop 1957–1964.

Laiuse kihelkond kuulus kultuuriliselt ärksamate hulka ja mitu sealset varasemat pastorit on Eesti kultuuriloos laiemaltki tuntud. Aastail 1664–1704 teenis kogudust silmapaistev talurahvahariduse ja eesti kirjakeele edendaja rootslane Reiner Brockmann, 1704.–1710. a. tema samanimeline

poeg, 1779.–1821. a. vanast Böömi suguvõsast pärit Heinrich Johann von Jannau, tuntumaid balti valgustajaid, 1822–1863. a. tema poeg Heinrich Georg. Kõpp oli kihelkonna esimene eestlasest kirikuõpetaja ja tema valimisel oli selge rahvuspoliitiline tähendus. Saksa ja saksiklikud ringkonnad osutasid sellele tugevat vastuseisu, olid aga sunnitud eesti koguduse üksmeelse tegutsemise ees taanduma. 1909. a. aprillis läkitati Laiuselt Liivimaa konsistooriumile 2062 allkirjaga palvekiri, milles nõuti tungivalt Kõpu ametisse kinnitamist.

Laiusel oodati uuel õpetajalt palju ja Kõpp ei petnud neid lootusi. Nii õpetaja kui tema abikaasa teenisid üldise lugupidamise ja rahulolu ning hea sõnaga meenutatakse neid Laiusel tänini. Õpetaja võttis agaralt osa kohapealsest seltsielust, oli karskusseltsi “Püüe” esimees, pidas sageli ettekandeid üldkultuurilistel ja ajaloolistel teemadel. Laiuse kiriklas leidis 1910.–1911. a. peavarju Juhan Liiv. Ringkäikudel kihelkonnas õppis hingedarjane põhjalikult tundma olusid ja inimesi. 1917. aastal esindas ta Laiuse valla peremehi Tartu Maanõukogus, osales Rahvuskongressil Tallinnas, valiti 1919. aastal kristliku rahvaerakonna nimekirjas Asutavasse Kogusse. Põhjaeestlaste tähendusega oli Kõpu tegevus Eesti esimesel kirikukongressil 1917. aastal Tartus ja teisel kongressil 1919. aastal Tallinnas, kus ta põhikirjakomisjoni juhatajana etendas mõjukaimat osa EELK kui ise end valitseva, riigist lahutatud vaba rahvakiriku loomisel. Sellega sai iseseisev riik sobiva kirikukorralduse, mis oli uudne ja eeskujuandev teistelegi maadele. Aastail 1919–1923 oli Kõpp konsistooriumi vaimulik assessor. Ikka rohkem aega hakkas võtma õppetöö ülikoolis. 1917. a. esimesest semestrist peale oli Kõpp Tartu ülikooli tegeliku usuteaduse dotsent ja erakorraline professor ülesandega pidada loenguid ja harjutusi eesti keeles. Rahvusülikooli loomisel aastal 1919 sai temast usuteaduskonna korraldaja ja dekaan ning tegeliku usuteaduse professor.

Nii tuligi 1922. aasta lõpul lahkuda Laiuselt ja asuda elama Tartusse, et täielikult pühenduda ülikooli tööle. Laiuse rahvas suhtus lahkumisse kahetsusega, aga ka mõistvalt, vaid üks perekond ei olevat “kahetse nud”.¹⁰ Hingedarjasele endale jäi elupaik, kus olid sündinud tütar ja kolm poega, südamelähedaseks edaspidigi ja seda külastas ta veel korduvalt. Saksa okupatsiooni ajal õnnistas Johan Kõpp piiskopina sisse 1941. aastal Punaarmee poolt põlema süüdatud ja sõjaoludes rahva poolt taastatud Laiuse kiriku. Sügavast kiindumusest oma kogudusse annab parima tunnistuse tema *Laiuse kihelkonna ajalugu*,¹¹ praeguseni kõige põhjalikum ühe kihelkonna ajalugu.

Kui Laiuse-periood jääb heaks näiteks kirikuõpetaja ja koguduse eeskujulikkusest vahekorra, siis järgnev ülikooliperiood kujunes laiemalt

¹⁰ Jumala abiga edasi, lk. 222.

¹¹ J. Kõpp, *Laiuse kihelkonna ajalugu*. Tartu, 1937.

kultuurilooliselt taustalt vaadatuna iseäranis viljakaks ja tänuväärseks. See oli rahvusülikooli kujundamise aeg, milles Johan Kõpp prorektorina ja rektorina poolteist aastakümnet etendas suunavat ja juhtivat osa. Ta toetas ja jätkas seda liini, mida esindasid Peeter Põld (ülikooli kuraator 1918–1925), Heinrich Koppel (rektor 1920–1928) ja enamik teisi selle aja ülikooli juhtisikuid. Eesti ülikool pidi olema autonoomne teadus- ja õppeasutus. Kõpp juhtis ülikooli elu erilise tasakaalukuse ja erapooletusega, eri arvamuste puhul esinevaid seisukohti tähelepanelikult ära kuulates ja arvestades. Õppejõuna hakkas ta õpetama uut ainet — usulist rahvateadust, tegeles usuõpetuse metoodika küsimustega, võttis osa õpikute koostamisest. 1934. aastast peale oli ta ülikooli koguduse õpetaja. Ka rektorina võttis Kõpp pidevalt osa paljude seltside tegevusest (Õpetatud Eesti Selts, Eesti Kirjanduse Selts, Akadeemiline Ajaloo Selts, Kaitseliidu Vanematekogu, Noorte Kotkaste Sõprade Selts jpt.) ja rohkete väljaannete toimetamisest, esines sagedasti päevateemadel ajakirjanduses. 1929. aastal valiti ta Riia, 1932. aastal Szegedi ja 1934. aastal Tartu ülikooli audoktoriks. Kui 1930. aastate keskel ja teisel poolel teravnes konflikt vaimu ja võimu vahel, jäi Kõpp selgelt vaimu poolele. Nii tuligi rektoriametist lahkuda, küll jäi Kõpp professorina ülikooli teenistusse edasi.

Olnukski juba aeg hakata mõtlema auga teenitud vanaduspuhkusele, rahva ja kiriku huvid nõudsid aga oma. 65-aastaseks saanud Johan Kõpp valiti umbes 600-liikmelise valimiskogu poolt 1939. aastal peaaegu üksmeelselt eesti luterliku kiriku kolmandaks piiskopiks. Kirikuelus ilmnenud tõsisemaid häireid kõrvaldama olnuks üldise veendumuse kohaselt just tema kõige sobivam ja autoriteetsem. Kahjuks ei saanud ta seda tööd tõsisemalt alustadagi, kui sõda ja okupatsioonid normaalse kirikuelu katkestasid. 1944. aasta sügisel tuli endalgi kodumaalt lahkuda. Ometi oskas Kõpp selleski olukorras kiriku säilitada, luua paguluses praktiliselt funktsioneeriva kirikuorganisatsiooni, mida tunnustasid 1947. aastal Lundis loodud Luteri Kirikute Maailmaliit ja 1948. aastal Amsterdamis asutatud Kirikute Maailmanõukogu. EELK eksiilis, mida Kõpp juhtis piiskopina 1957. aastast kuni peapiiskopina eruminekuni 1964. aastal, oli suureks toeks ka kodumaal režiimi poolt tagakiusatud kirikule. Selles, et kirik püsis nii kodumaal kui eksiilis ja et tänapäeval on võimalikuks saanud kahte harru eraldatud eesti luterliku kiriku ühendamine, on oma osa Kõpu pagulusaegade targal tegutsemisel.

Johan Kõpu tegevus kirikus ja haridusalal oli tulemusrikas ning mõjukas. Ta oli üks esiletõusvamaid eesti rahvuskultuuri loojaid ja edasiarendajaid, tegija ja ühtaegu ka produktiivne uurija. Jällegi on raske läbi saada ühe nimetajaga. Kõppu võib lugeda ajaloolaseks, kirikuloolaseks, kultuuriloolaseks. Juba nimetatud Laiuse kihelkonna ajaloo kõrval

pärib tema sulest põhjalik EÜS-i vanem ajalugu.¹² Kõpu kui teadusmehe meelisprobleemiks on olnud kiriku, rahva ja riigi suhted. Eesti rahva vaimse palge kujunemise teid 17. sajandil käsitleb peamiselt Rootsi Riigiarhiivi materjalidel tuginev ja pidevalt tsiteeritav *Kirik ja rahvas*,¹³ praktiku ja uurija kogemusi ja teadmisi esitab kokkuvõtlikult õppevahend kirikuvalitsemisõpetusest (küberneetikast).¹⁴

Omaette aukohal on Johan Kõpu mälestused,¹⁵ suurepärane lugemisvara ja allikas kõigile, kes soovivad tundma õppida 19. sajandi lõpupoole ja 20. sajandi alguskümnendite Eesti olusid. Kindlasti kuuluvad need eesti memuaristika tippteoste hulka ja jääb ainult kahetseda, et need ei ulatu kaugemale 1920. aastate algusest. Memuaarid ajalooallikana on alati subjektiivsed, Kõpu subjektiivsus avaldub aga esmajoones selles, et ta ühegi inimese kohta, ka kõige ilmsemad vastased kaasa arvatud, ei ütle midagi isiklikult solvavat. *Argumentum ad hominem* ei kuulu Kõpu võitlusvahendite hulka. See on üks näide Johan Kõpu kõrgeast kõlbelisest tasemest, eetilisusest, mis iseloomustas tema tegusid ja suhtumist kaasinimestesse ning mida üksmeelselt rõhutavad kõik need, kellel on olnud õnn temaga isiklikult kokku puutuda. Kristlik ligimesearmastus ei jäänud lihtsalt kirikukantslist kuulutatavaks sõnaks, vaid avaldus kogu tema elus ja tegevuses. Võib-olla on just see kõige kaunim, mõtlema ja järgima kutsuv väärtus, mida Johan Kõpp meile on pärandanud.

Johan Kõpu väga pikaajaline ja mitmekülgne elutöö vajab senisest põhjalikumalt uurimist ja teadvustamist arhiivi- ja teiste allikmaterjalide põhjal. Kutsutud ja seatud seda tegema on nii kirikuloolased kui ajaloolased.

Kirjandus

- Aunver, J. *Johan Kõpp*. Uppsala, 1969.
Charisteria Johanni Kõpp octogenario oblata. Holmae, 1954.
Eesti avalikud tegelased. Toim. Kleis, R. Tartu, 1932.
Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926–1929.
Eesti entsüklopeedia. 4. kd. Tartu, 1934.
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 4. kd. Tallinn, 1972.
Eesti entsüklopeedia. 5. kd. Tallinn, 1990.
ENSV ajalugu, III. Tallinn, 1971.
Estonia Christiana. Holmiae, 1965.

¹² J. Kõpp, *Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu* I. Tartu, 1925; 2. tr. Stockholm, 1953.

¹³ J. Kõpp, *Kirik ja rahvas*. Lund, 1959.

¹⁴ J. Kõpp, *Kirikuvalitsemisõpetus*. Tartu, 1940.

¹⁵ J. Kõpp, *Mälestuste radadel*, 1–4. Lund–Stockholm, 1953–1987; 2. tr. Tallinn, 1991.

Jumala abiga edasi. Stockholm, 1949.

Kõpp, J. *Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu*, I. Tartu, 1925; 2. tr. Stockholm, 1953.

Kõpp, J. *Kirik ja rahvas*. Lund, 1959.

Kõpp, J. *Kirikuvalitsemisõpetus*. Tartu, 1940.

Kõpp, J. *Laiuse kihelkonna ajalugu*. Tartu, 1937.

Kõpp, J. *Mälestuste radadel*, 1–4. Lund–Stockholm, 1953–1987; 2. tr. Tallinn, 1991.

Tartu ülikooli ajalugu, III. Koost. Siilivask, K., Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

Veem, K. *Eesti vaba rahvakirik*. 2. tr. Stockholm, 1990.

EESTI KEELE PROFESSUURI ALGUSAASTAD TARTU ÜLIKOO LIS

Valve-Liivi Kingisepp

Eesti keele professor Tartu ülikoolis on sama vana kui eestikeelne Tartu ülikool ise. Nad sündisid koos 75 aastat tagasi eestlaste iseseisvusvõitluse käigus.

Katseid eesti keele professori loomiseks tehti aastakümneid varemgi. Sobiv isik eesti keele professoriks oli Mihkel Veske, kes 1872. a. kaitses Leipzigi ülikoolis esimese eestlasena keeleteaduse doktori kraadi, aga tema taotlused luua keiserlikus Tartu ülikoolis eesti keele dotsentuuri, hiljem ka professori ei leidnud vastukaja.¹ Sama juhtus teise eestlasest keeleteaduse doktori Karl August Hermanniga. Ka tema täitis Mihkel Veske Eestist lahkumise järel vaid eesti keele lektori kohustusi. Professuuri loomise katse 1902. aastal ei õnnestunud.² Lootus ülikoolis professorikohta saada ajendas Jakob Hurta veel 43-aastase mehe na tegema doktorieksameid ja koostama keelealast doktoriväitekirja, mida ta kaitseski Helsingi ülikooli juures 1886. aastal.³ Kõik kolm eesti rahvusest keeleteaduse doktorit läksid manalateile, leidmata Tartu ülikoolis professoriväärilist rakendust — eestlastel ei õnnestunud läbi murda to lleaegsest venestussurvvest ega luua oma emakeele õppetooli. See teostus alles Vabadussõja käigus.

Rahvusülikooli rajamisel ja eesti keele õppetooli loomisel osutus teiste hulgas oluliseks isikuks Jaan Jõgever, kes 1909. aastast alates, oma eelkäija Karl August Hermann'i surma järel, töötas ülikoolis eesti keele lektorina. Jaan Jõgeverist, juba kuuekümnendale eluaastale lähenevast mehest, filoloogiakandidaadist, sai esimene eesti keele professor. Kuidas see juhtus? Mida eesti keele erialal hakati õpetama? Jõgeveri tegevus eesti keele professorina — neil küsimustel tahaksin alljärgnevalt peatuda, allikmaterjaliks arhiivian dmed, Jaan Jõgeveri päevik, kaasaegsete mälestused jm.

¹ H. Rätsep, "175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 7 (1979), lk. 31.

² E. Oissar, "Eesti keele õppetooli loomise katse Tartu ülikoolis 1902". *Keel ja Kirjandus*, nr. 6 (1977), lk. 352.

³ A. Viires, "August Ahlquist ja Jakob Hurt". *Keel ja Kirjandus*, nr. 3 (1990), lk. 153.

Keerulises sõjaolukorras, erimeelsete võimuvõitluses jäi Jaan Jõgever isamaalaseks, kes ei evakueerunud keiserliku ülikooli õppejõuna Voroneži ega võtnud vastu ka ettepanekut töötada saksakeelses *Landesuniversität*'is. Ta ei põlanud vaeva ja visadust nõudvat tööd eestikeelse ülikooli ülesehitamiseks Vabadussõja tingimustes, kus lootusi edule oli õieti vähe.

Jaan Jõgever määrati 1918. aasta detsembris loodud ülikooli Saksa võimudelt ülevõtmise komisjoni liikmeks, mis jätkas oma tegevust jaanuari lõpus 1919, pärast enamlaste kukutamist ja kuraator Peeter Põllu tagasitulekut Tartusse.⁴ Jõgever kuulus ka sama aasta märtsis loodud ülikooli uuestiavamise eeltööde komisjoni ja sama komisjon tegi 17. juuni koosolekul ettepaneku nimetada Jõgever ajaloo-filosoofiateaduskonna dekaaniks.⁵ Dekaanina kuulus Jõgever ülikooli valitsusse ja tema õlgadele langesid rahvusülikooli filosoofiateaduskonna rajamise kohustused. Töö polnud lihtne, sest just filosoofiateaduskond loodi hoopis uutelt alustelt ja eesmärkidelt lähtuvalt, võrreldes endise Jurjevi ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnaga.⁶ Missugust visadust ja enese huvide ärasalgamist dekaanitöö nõudis, missuguseid kahtlusi ja kõhklusid oli professorite kohtade täitmisel, selle kohta pakub head materjali Jaan Jõgeveri päevik, mida säilitatakse kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.⁷

Kohe järgmisel päeval pärast dekaaniks nimetamist, 18. juunil 1919, on päevikus sissekanne: "Alustan oma dekaani kohuseid. Ülikooli olen määranud selleks õhtused tunnid 5–8. Kõigepealt tutvustan ennast siin olevate ülikoolide põhjuskirjadega, nii palju kui see ajaloo-filosoofia osakonnasse puutub ... Töötasin *Keisarillista Aleksanterin yliopistoa koskevia Säännöksiä* kallal ... kuni 1/2 8. Tegin sealt väljakirjutusi."⁸ Ja sealt edasi võib nädalast nädalasse igapäevaste sissekannete lõpust leida märkuse "Töötasin õhtul fakulteedis". Tööpäevad olid pikad, sest kohustetele ülikoolis lisandus raamatupidaja töö Liivimaa Hüpoteegi Seltsis ja eesti keele õpetaja ülesanded Treffneri gümnaasiumis.⁹ Ülikooli valitsuse töö intensiivsusest saab ettekujutuse K. Laaguse memuaaridest: "Nii tuli ülikooli valitsuse liikmetel ja teistel töötada tihti 14 ja rohkem tundi

⁴ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. K. Siilivask, H. Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 27.

⁵ *Ibid.*, lk. 30.

⁶ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*. Tartu, 1929. Lk. 19. (Edaspidi: *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool*.)

⁷ KM KO. F. 52. m 5:7 (J. Jõgeveri päevik ajavahemikul 10. V 1919–25. X 1919).

⁸ KM KO. F. 52 m 5:7, lk. 19.

⁹ *Eesti biograafiline leksikon*. Tartu, 1926–1929, lk. 187.

ööpäevas. See pani mind alati imestama inimeste kannatust, töötahet ja vastupidavust.”¹⁰

Juulis-augustis ettevalmistustööd jätkusid ja elavnesid. Polnud kerge selgusele jõuda, missuguseid professuure teaduskonda luua saab ja kellega neid täita. Ka eesti keele professuuri suhtes valitsesid eri arvamised. Soome poolelt oli arvatud, et piisab vaid läänemeresoome keelte professuurist, mille alla kuuluks ka eesti keel. Jõgever pooldas dekaanina kolme professuuri: eesti keele, läänemeresoome keelte ja uurali keelte õppetoole ning need professuurid ka loodi.¹¹

Oskar Kallas oli kutsunud Lauri Kettust eesti keele professoriks, nagu võib lugeda Kettuse mälestuste raamatust *Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä*.¹² Professorikohta oli varem pakutud ka J. V. Veskile.¹³ Jõgever usaldab oma kahtlusi ja muresid päeviku lehekülgedele: “Mind nimetati küll dekaani kohuste täitjaks, on aga väga küsitav, kas mind ka professoriks nimetatakse. Selle juures võib kahelda. Mul on kaks tugevat vastast: dr. Kallas, kes prof. Setälä kaudu katsub mõjuda, mind venestajaks tembeldades, ja Joh. Aavik, kes üliõpilaste kaudu agitatsiooni minu vastu lahti laseb. Ta ei ole seda tänini veel teinud. Muidugi ootab ta parast aega. Kui kaugele Kallas on jõudnud, seda saab näha, kui Põld Soomest tagasi tuleb, kuhu ta professoreid otsima läks. — Kodus on ka parem, kui ma välja jään, õieti ei püüa ma ju isiklikult sugugi professori kohta, mind huvitab see ainult sedavõrd, kui palju ma seal asja edendada saan. Tööd võin ma ju ka väljaspool ülikooli teha, nagu tänini. Niisugune, närune tunne, kui näed, kuidas sind selle pärast kõrvale tõugatakse, et sa tõsisest teadmist nõuad. Olevat liig raske.”¹⁴

28. juulil, Soomest tagasitulnuna, ei olnud Peeter Põld veel lõplikul seisukohal, et hajutada Jõgeveri muremõtteid oma tuleviku suhtes. Jõgever kirjutab: “Põld on Soomest tagasi. Käisin tema pool. Soomest olevat väga palju professoreid saada. Ta kõnelenud Kallasega, Krohniga, Ojan-suuga. Arvab, et meil võõraid professoreid rohkel arvul saab olema, ja ma järeldan ise, nii umbes Helsingi ülikooli filiale.”¹⁵

Kas uskuda või mitte Lauri Kettuse seletust, et õieti tema käis Peeter Põllu jutul ja ütles: “Tehke Jõgeverist eesti keele professor ... Julius Mark saab loomulikult soome-ugri keelte ehk uurali keelte professuuri, ja mina

¹⁰ K. Laagus, *Eesti ülikool Tartus. Memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932*. Tartu, 1932, lk. 211.

¹¹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool*, lk. 19.

¹² L. Kettunen, *Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä: Murrosvuodet, 1918–1924*. Porvoo, Helsinki, 1948, lk. 66–68. [Edaspidi: Kettunen (1948)]

¹³ J. V. Veski, *Mälestuste raamat*. Tallinn, 1974, lk. 241.

¹⁴ KM KO. F. 52 m 5:7, lk. 31.

¹⁵ KM KO. F. 52, m 5:7, lk. 32.

olen Teie käsutuses, kui soovite, vaid sel juhul, kui loote minu jaoks läänemeresoome keelte ehk läänesoome keelte professuuri." (V.-L. K. tõlge.)¹⁶ Sama päeva õhtul käinud Kettunen Jõgeveri kodus asja selgitamas ja Põllule tehtud ettepanekut teatamas. Kettunen rõhutas, et ta peab rahvusliku autunde põhjal vältimatuks, et eesti keele professor kuulub sünnipärasele eestlasele. "Lahkusime sõpruses. See sõprus kestis muutumatuna kuni aastani 1924, mil ta elu kustus ... meeldivat ja peenetundelisemat lähemat kolleegi kui Jaan Jõgever, kellesse olin tõepoolest varem üsna eelarvamuslikult suhtunud, pole mul kunagi olnud." (V.-L. K. tõlge.)¹⁷

Tartu ülikoolis hakkasid tegutsema rahvusteaduste väga olulised professorid — eesti keele, läänemeresoome keelte, uurali keelte, eesti ning võrdleva folkloori ja eesti ning üldise kirjandusloo alal. 9. augustil 1919 valiti Jaan Jõgever eesti keele professori kohuste täitjaks¹⁸ ja 3. oktoobril 1924 valis ülikooli nõukogu ta 7 poolt- ja 1 vastuhäälega eesti keele korraliseks professoriks.¹⁹ Ettepaneku selleks oli teaduskonnas teinud prof. L. Kettunen ja säilinud on ka ta positiivne arvamus Jõgeveri tegevuse kohta.²⁰

Julius Margi hinnang on aga üsna kriitiline. Mark kritiseerib Jõgeveri teoses *Eesti keele häälikute ajalugu* (1918) leiduvaid vasturääkivusi ja ebatäpsusi ning lõpetab järgmiselt: "Muidugi leidub selles raamatus ka seda, mis vastuvõetav on, kuid rohked eksitused (nende hulgas võib ka trükivigu olla, seda pole aga kuskil tähendatud) katavad kõik positiivse kinni."²¹ Ometi näeb ta lõpuks võimaliku olevat "Jõgeveret Eesti keele õpetoolile korraliseks professoriks valida", kui prof. Kettunen ta lähema kaastöölisena nii arvab.²² Eesti keele professuuri kõrval tegutses lektoraat, eesti keele lektoriks sai novembris 1919. a. J. V. Veski.²³

Muutused eesti keele õpetamisel ja asendil Tartu ülikoolis olid rahvus-ülikooli avamisega ühenduses kardinaalsed. Eesti keel tõusis Tartu ülikooli õpetus- ja asjaajamiskeeleks. Sellega seoses algas eesti kirjakeele sõnavara, eriti oskussõnavara kiire arendustegevus. Ülikoolis hakati koollitama haritud keeleuurijaid ja emakeele õpetajaid Eesti koolide tarvis.

Eesti filoloogia alal võeti õppekorralduse aluseks Helsingi ülikoolis kehtinud süsteem, mille järgi iga üliõpilane valib iseenda äranägemise

¹⁶ Kettunen (1948), lk. 68.

¹⁷ Kettunen (1948), lk. 67.

¹⁸ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool*, lk. 22.

¹⁹ EAA. F. 2100. N. 2. S. 246. L. 48.

²⁰ *Ibid.*, l. 50–51.

²¹ *Ibid.*, l. 51–56.

²² *Ibid.*, l. 56.

²³ EAA. F. 2100. N. 2. S. 1391a, L. 1.

kohaselt oma stuudiumi neli ainet kolmes erinevas ulatuses — *laudatur*, *cum laude approbatur* ja *approbatur*, tänapäeval siis ülem-, kesk- ja alamastmes. Oli ka muid kombinatsioone.²⁴

Üksikute ainete õppekavade koostamisega jõuti lõpule 1922. aastal, mil need ilmusid trükist.²⁵ Tõenäoliselt oli Jõgever dekaanina üks filosoofiateaduskonna õppekavade ja eksaminõuete kokkupanijaid, kuigi väljaandes koostaja kohta andmed puuduvad. Jaan Jõgeveri toimikus Eesti Ajalooarhiivis leidub eesti keele õppekava variant, mis *approbatur*'i, *cum laude approbatur*'i ja *laudatur*'i ulatuses loetletud õppeainete osas langeb peaaegu täielikult kokku trükiväljaandes esitatuga.²⁶

Selle põhjal võib Jõgeveri pidada ka eesti keele eriala esimese õppekava koostajaks. Pole muidugi välistatud võimalus, et nõu andis läänemeresoome keelte professor Lauri Kettunen. Magistriprogramm on nõudlik, sisaldab eesti keele, läänemeresoome keelte ja uurali keelte alal 17 ühist õppe- ja harjutusainet, mis tagas korraliku väljaõppe. Loetav teaduslik kirjandus on soome- või saksakeelne: Kettuse *Viron ja Suomen eroavaisuudet*; Setälä *Suomensukuisten kansojen esihistoria* teoses *Maa-ilman historia*; Yhteissuomalainen *äännehistoria*; Jesperseni *Lehrbuch der Phonetik*; Pauli *Prinzipien der Sprachgeschichte*; Thomseni, Mikkola laensõnauurimused jpm. Eesti keele erinõudmisteks *approbatur*'i tasemel on eesti keele häälikute ajaloo peajooned Kettuse *Viron kielen äännehistoria* järgi, eesti keele uurimisloo ülevaade Wiedemanni grammatika sissejuhatava osa põhjal, õigekeelsusküsimused üldlõike ja Eestis Setälä *Über die Sprachrichtigkeit* ja Kettuse *Arvustavad märkused keeleuueenduse nõuete puhul* järgi jm. Kettuse brošüür oli muuseas ainus eesti-keelne teos tolleaegsete eesti filoloogide õppekirjanduses. *Cum laude approbatur*'i keskse osa moodustasid eesti murrete tundmine ja katse mingit eesti murret iseseisvalt üles kirjutada, kirjanduseks Ojansuu "Viron kieli" *Tietosanakirja*'s ja Kettuse *Über den Kodaferchen Dialekt. Laudatur*'i tasemel tegeldi etümoloogiliste teadmiste süvendamisega läänemeresoome keeltes ja eriti eesti keeles.²⁷ Ühtekokku on eesti keele erialal magistri tasemel 29 õppe- või harjutusainet, tugeva rõhuga keele häälikuajaloole, millele lisanduvad eeleksamid ladina keeles ja ühes võõrkeeles. Eritingimusena on märgitud: "Kes eesti keele juure kõrvalained läänemeresoome keeled ehk uurali keeled valib, peab selles kõrvalaines eksami ühe aste kõrgemalt tegema. Kõiki kolme ei ole võimalik võtta,

²⁴ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool*, lk. 186.

²⁵ *Tartu Ülikooli Filoso(o)fiateaduskonna õppekavad ja eksamite korraldus*. Tartu, 1922. [Edaspidi: TÜ FT õppekavad (1922).]

²⁶ EAA. F. 2100. N. 2b. L. 7–9.

²⁷ TÜ FT õppekavad (1922), lk. 9–10.

muidu kui et kolmas saab magistri eksami viiendaks aineks.²⁸ Vaadeldud õppekava kohaselt tegutses eesti keele professor. Tartu ülikooli ettelugemise kavade aastail 1919–1925 saame teada, missuguseid loengukursusi Jaan Jõgever luges.²⁹

1919. a. sügisel oli kavas Jõgeveri eesti keele üldine kursus kõikide teaduskondade üliõpilastele kolm tundi nädalas, samuti eesti keele häälikute ajalugu ühes sissejuhatus ja harjutustega kolm tundi nädalas. Esimese loengu pidas ta 6. oktoobril. Sama õppeaasta kevadsemestril lisandusid loengud rahvalaulude keelest ja põllutööd märkivast sõnavarast. 1920. a. sügissemestril alustas Jõgever loengusarja eesti murretest ja võttis seminaris vaatluse alla ühe vanema eesti kirjaniku keele. Järgnesid loengud eesti keele häälikuloost ja eesti keele uurimise ajaloost. 1922. aasta kevadsemestril on ta seminaris käsitlenud eesti keele laensõnu ja sügissemestril lugenud esimest korda eesti kirjakeele ajaloo kursust. 1923. aastal luges professor Jõgever loengukursust eesti rahvalaulude keelest, kahesemestrilist kursust Georg Mülleri jutluste keelest ja alustas loenguid keeleteaduse põhimõtetest. Oma seminarides käsitles ta mitme aasta vältel eesti keele sõnade päritolu, tegi üliõpilastega etümologiseerimise harjutusi.

1924. aasta sügissemester jäi Jõgeverile viimaseks. Ta haigestus sügise esimestel kuudel ja suri 6. novembril 1924. a., olles esimese eesti keele professorina tegutsenud viis õppeaastat.

Missuguse taseme, suuniluse ja sisuga olid täidetud Jõgeveri eespool mainitud loengusarjad, selle kohta pakuvad tänuväärset vaatlusainest ta loengukonspektid ja muud käsikirjalised materjalid ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas.³⁰ Olen nende materjalide põhjal Jõgeveri seisukohti uurinud ja avaldanud sellekohase kirjutise ülikooli ajaloo kogumikus.³¹ Kokkuvõtlikult võib öelda, et Jõgever oli teadlasena võrdlevajaloolise meetodi pooldaja keeleuurimises, ta loengukonspektides kumavad vastu noorgrammatikute historismipõhimõtted. Keele ajalugu, olgu tegu häälikute, vormide või sõnavaraga, huvitas teda eriliselt. Ja seda huvi üritas ta sisendada ta ka oma üliõpilastesse.

Jõgeveri loengukonspektid näitavad asjaomase kirjanduse tundmist. Suureks eeskujuks oli talle E. N. Setälä oma teosega *Yhteissuomalainen äännehistoria*, mis pani aluse soome-ugri keelte teaduslikule hääliku-

²⁸ TÜ FT õppekavad (1922), lk 9.

²⁹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919–1925*. Tartu, 1925.

³⁰ TÜ raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna fond nr. 34, Jaan Jõgever, inventuurinimistu 1896–1930, säilikud 1–72. (Edaspidi: J. Jõgever — inventuurinimistu.)

³¹ V.-L. Kingisepp, "Keeleteoreetilisi seisukohti Jaan Jõgeveri käsikirjalises pärandis". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 19 (1987), lk. 5–15.

loolisele uurimisele ja mida Jõgever oma loengutes kasutas. Eesti keele sõnade päritolu selgitamine oli Jõgeverile südamelähedane ülesanne. Kolme õppeaasta vältel oli see tema seminari peateemasid ja säilinud käsikirjad osutavad Jõgeveri kavatsusele koostada eesti keele etümoloogiline sõnaraamat. Eeltöid sel eesmärgil on tehtud usinalt ja püüdlikult (käsikirjalist materjali 666 lk.), tähelepanuväärsete tulemusteni aga veel ei jõutud.

Pedagoogina nõudis Jõgever üliõpilastelt iseseisvat tööd, erialase kirjanduse lugemist: "Te peate näitama, et te nõuetavad tööd olete läbi lugenud ja neist ka aru saanud", kirjutab ta oma loengukonspektide alguses.³²

Üliõpilasi oli eesti keele alal palju, sest mõisteti, et eesti keel on suure üldharidusliku ja rahvuskultuurilise tähtsusega aine ja keskkooliõpetaja kutse omandamisel vajalik.³³ Paljud 1919. aasta keskkooliõpetajate suvekursustest osavõttjad jätkasid õpinguid rahvusülikoolis, neile lisandusid Vabadussõjast vabanenud noormehed.

Tänu sellele, et Jõgeveri ja Kettuse vahel valitsesid head koostöösuhted, võitis eesti keele professor palju, siin rakendati kõiki Soomes kujunenud töövorme ja kogemusi. Kettuse mõju üliõpilaste teadusliku tegevuse suunamisel oli erakordselt tõhus, ta populaarsus Jõgeveriga võrreldes suur.³⁴ Tartu periood Kettuse elus osutus üldse erakordselt viljakaks.³⁵ Tema initsiatiivil loodi 23. märtsil 1920. a. ka Emakeele Selts, mis kujunes eesti keele uurimise ja murrete kogumise keskuseks ning mis koondas oma liikmeskonda paljusid keeleüliõpilasi. Ka Jõgever osales seltsi tegevuses, aga juhatusse ta ei kuulunud.

Tolleaegsete üliõpilaste hulgas oli väga andekaid noori, kellest sirgusid tulevased ülikooli õppejõud ja rahvusvaheliselt tuntud teadlased, nagu Andrus Saareste, Julius Mägiste, Aili Univere, Oskar Loorits, Elmar Muuk, August Annist, Arnold Kask jt. Professor Jõgever kindlustas dekaanina Andrus Saarestele kolme aasta vältel (1921–1924) teadusliku töö tegemiseks vajaliku kodumaise stipendiumi ja nõudis temalt täpseid aruandeid tehtud tööst.³⁶ Nõnda kasvas eesti keele alal mitmekülgset andekas uurija, avara põhja oma teadmistele oli ta saanud juba Helsingi ülikoolis õppides. Andrus Saareste kaitses 1. novembril 1924 ülikooli aulas esimesena ülikooli pika ajaloo vältel eesti keele alast väitekirja ja Jaan Jõgeveri surmapäeval, 6. novembril tunnistas teaduskond ta filosoofia-

³² J. Jõgever, inventuurinimistu, lk. 7.

³³ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool*, lk. 187.

³⁴ A. Annist, "Mälestuskilde Emakeele Seltsi sünniajast". *ESA*, nr. 16 (1970), lk. 50jj.

³⁵ P. Ariste, "Lauri Kettuneni tegevusest Tartus". *Keel ja Kirjandus*, nr. 6 (1983), lk. 314–316.

³⁶ EAA. F. 2100. N. 2. S. 1036. L. 45.

doktori kraadi vääriliseks.³⁷ Andrus Saarestest sai Jõgeveri järglane, teine Tartu ülikooli eesti keele professor, kelle tegevusega algas uus, viljakas ajajärk eesti keele uurimise ja õpetamise ajaloos. Jaan Jõgeverile jääb professuuri rajaja, esimeste õppekavade koostaja ja erialaste teaduslike loengukursuste pidaja, esimese eesti keele professori auväärne roll.

Allikad

EAA. F. 2100. N. 2. S. 246.

N. 2. S. 1036.

N. 2. S. 1391a.

N. 2b.

KMKO. F. 52. M 5:7 (J. Jõgeveri päevik ajavahemikul 10. V 1919–25. X 1919).
TÜ raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna fond nr. 34,
Jaan Jõgever, inventuurinimistu 1896–1930, säilikud 1–72.

Kirjandus

- Annist, A. "Mälestuskilde Emakeele Seltsi sünniajast." *ESA*, nr. 16, 1970.
Ariste, P. "Lauri Kettunen tegevusest Tartus". *Keel ja Kirjandus*, nr. 6, 1983.
Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926–1929.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929.
Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919–1925. Tartu, 1925.
Kettunen, L. *Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä: Murrosvuodet, 1918–1924*. Porvoo, Helsinki, 1948.
Kingisepp, V.-L. "Keeleteoreetilisi seisukohti Jaan Jõgeveri käsikirjalises pärandis". *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 19, 1987.
Laagus, K. *Eesti ülikool Tartus. Memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932*. Tartu, 1932.
Oissar, E. "Eesti keele õpetooli loomise katse Tartu ülikoolis 1902". *Keel ja Kirjandus*, nr. 6, 1977.
Rätsep, H. "Andrus Saareste Tartu ülikoolis". *Keel ja Kirjandus*, nr. 9, 1982.
Rätsep, H. "175 aastat eesti keele õpetamist Tartu Ülikoolis". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 7, 1979.
Veski, J. V. *Mälestuste raamat*. Tallinn, 1974.
Viies, A. "August Ahlquist ja Jakob Hurt". *Keel ja Kirjandus*, nr. 3, 1990.
Tartu ülikooli ajalugu, III. Koost. Palamets, H., Siilivask, K. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
Tartu Ülikooli Filoso(o)fiateaduskonna õppekavad ja eksamite korraldus. Tartu, 1922.

³⁷ H. Rätsep, "Andrus Saareste Tartu ülikoolis". *Keel ja Kirjandus*, nr. 9 (1982), lk. 468.

TARTU ÜLIKOOLI KASVANDIK, RAHVUSLIKU LÄTI ÜLIKOOLI ÕIGUSTEADUSKONNA ÜKS RAJAJAID VASSILI SINAISKI (1876–1949)

Peeter Järvelaid

1876–1899. Vassili Sinaiski kuulub inimeste hulka, kelle elukäiku on tugevasti mõjutanud saatuse. Sündinud 25. juulil 1876. a. Venemaal, Tambovi kubermangu külavaimuliku pojana, oli talle saatuse poolt määratud saada oma isa ametijärglaseks, sest oli ta ju esimene laps peres. Ettemääratust suurendanuks ehk seegi, et ka tema onu (ema vend) oli vaimulik. V. Sinaiski varasemast noorusest ei ole palju teada. Varakult suri tema ema ja enneaegselt olevat seejärel elust lahkunud ka isa.

Tahtmatult tahaks siin meelde tuletada meie kuulsaima juristi Friedrich Fromhold (Fjodor Fjodorovitš) Martensi (1845–1909) saatust. 19. sajandi teisel poolel sai orvuna Peterburi sattunud poisist Peterburi ülikooli rahvusvahelise õiguse professor, üks oma aja kuulsamaid rahvusvahelise õiguse spetsialiste maailmas. Me peaksime rohkem mõtlema tollase ühiskonna tolerantsile ja headuse omapärasele varule, mis aitasid neil vanemateta jäänud lastel ühiskonnas edasi jõuda.

Kui rääkida teatud psüühilistest tagapõhjadest, siis on orbude fenomen kahtlematult seotud omapärase kaitsemehhanismiga, mis on viinud neid inimesi elus edasi. Küsimus oli nende enesehinnangus. Nad ei tundnud taganemisteed, polnud vanemaid, kellele oma muret kurta. Tuleb mõõnda, et loomulikult ei jätkunud kõigile andekatele vanemateta lastele ka toorkord toetust ja kaugeltki kõik orvud ei osanud ka kõrvalisele abile vaatamata end teostada, mistõttu ühiskonnas oli külluses heidikuid.

V. Sinaiski elukäigu puhul on orbude probleemi tähtsus selles, et ilmselt teadvustas ta küllalt vara, et orvuna saab ta loota vaid endale. Samas oli ta väga tänulik ja omamoodi truu talle sõprust osutanud inimestele, kes teda elus aitasid.

Pärast ema-isa surma jäi viis last kasvatada onu peresse. V. Sinaiski kui kõige vanem paigutati Tambovi vaimulikku seminari. Selline oli olnud isa ja nüüd siis ka onu soov. Vaimulikud seminarid kujundasid noorte meeste jaoks omapärase karjääri, mis oli avatud vaid ühes suunas. Haridust ihkavad isikud, kes olid õppinud vaimulikes seminarides, said

kuni 1890. aastateni edasi õppida, s.t. omandada kõrgharidust, vaid vaimulikes akadeemiates. Tee ülikoolidesse oli neile suletud.

V. Sinaiski suunati vaimulikku seminari eelkõige kahel põhjusel. Esiteks muidugi perekondliku traditsiooni tõttu. Teiseks ja sugugi mitte vähemtähtsaks oli asjaolu, et vaimulike peredest poistele oli õppimine seal tasuta. Me ei tohi unustada, et peale V. Sinaiski jäi onu-tädi kasvatada veel neli tema õde-venda. V. Sinaiski õppis Tambovi vaimulikus seminaris kuni 1897. aasta suveni. Selleks ajaks jõudis ta oma õpingutega seminaris ka lõpule. Ta ei mõelnud siiski vaimuliku karjäärile (seda enam külavaimuliku omale, kelleks oli olnud tema isa).

Tambovi vaimulikus seminaris ristus V. Sinaiski saatus N. Burdenko (1876–1946), Tartu ülikooli tulevase meditsiiniprofessori omaga. Noored mehed, võttes kaasa seminari tunnistused ning prantsuse keele lühikursuse, suundusid vaimulikukarjääri asemel Prantsusmaale. Valik oli langenud Montpellier' ülikoolile, mis oli selleks ajaks juba Venemaal tuntuks saanud ning kuhu oli kogunenud Venemaalt küllalt suur hulk üliõpilasi. Seal õppisid eelkõige meditsiini ka paljud venelannad, sest kodumaal oli kõrgem haridus naistele veel kättesaamatu. V. Sinaiski suundus välismaale, kuid ta leidis end ka Prantsusmaal ümbritsetuna vene kogukonnast.

1897. aasta sügisest sai V. Sinaiskist Montpellier' ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane. Paistab, et sellise valikuga oli olnud nõus ka onu, sest esimeseks aastaks (mälestuste järgi) olevat tal olnud raha õppimiseks. Sukeldunud õpingutesse ja üliõpilaselu, olevat V. Sinaiski teinud isegi mõningaid edusamme meditsiiniõpingutes (ja keeleõppes), kuid suuri raskusi olevat olnud keemias. Ilmselt oleks ta oma meditsiiniõpinguid jätkanud, kui vahele poleks tulnud hoopis uued takistused.

Suured sõbrad ja õpingukaaslased juba Tambovist, olid V. Sinaiski ja N. Burdenko esimese stuudiumiaasta lõpuks olnud mõlemad lootusetult armunud venelannast kursusekaaslasesse. Olukord olevat muutunud sedavõrd kriitiliseks, et noor daam, andes eelistuse N. Burdenkole (kellega ka abiellus), oli viinud viimase sõbra esialgu isegi enesetapu mõteteni. Järele mõelnud, otsustas V. Sinaiski lahkuda Montpellier'st, katkestada meditsiiniõpingud ja suunduda Pariisi. Veetnud kuu Pariisis, kus kulutanud viimase allesjäänud raha, tuli ta Venemaale tagasi. Pariis olnud V. Sinaiski tütre mälestuste järgi aga isale väga südamelähedane kogu tema elu jooksul. Meile pole teada, kuidas lahenesid vahekorrad onuga, on aga teada, et tulnud tagasi Prantsusmaalt, tegi V. Sinaiski suure pöörde oma eluvalikut. Loobunud ponnistustest saada arstiks, valis ta õigusteaduse stuudiumi, soovides tulevikus tingimata tegutseda advokaadina.

Nagu eespool juba mainitud, polnud Vene impeeriumis kuni 1890. aastateni võimalik vaimulike seminaride lõpetajatel jätkata õpinguid ülikoolides. V. Sinaiski välismaalt tagasipöördumise ajaks oli selline võimalus tekkinud koguni kolmes impeeriumi ülikoolis [Perm, Varssavis ja Jur-

jevis (Tartus)]. Vaimulike seminaride kasvandike lubamine nendes ülikoolidesse oli seotud valitsuse uue poliitikaga. Permi ülikool oli veel nii uus (ja pealegi tuli tal anda juriidilist haridust inimestele, kes pidid tegutsema eelkõige Siberis — viimane polnud just väga populaarne piirkond impeeriumis) ning seal polnud veel küllaldaselt üliõpilasi. Varssavi ülikool oli langenud sajandi keskel võimude poliitiliste repressioonide alla ning venestatud, mille järel paljud katoliiklastest õppejõud ja ka üliõpilased lahkusid. Tartu ülikool oli pärast 1889. a. reformi suundkorras üle viidud venekeelsele õppele (saksa õppejõud olid sunnitud ülikoolist lahkuma ja baltisaksa üliõpilased esialgu boikoteerisid reformitud ülikooli). Võimud olid huvitatud, et läbiviidavad reformid püstitatud eesmäärke ka saavutaksid, mistõttu oldi valmis tegema järeleandmisi vanadele akadeemilistele traditsioonidele. Vabad üliõpilaskohad nendes kolmes ülikoolis täideti niisiis gümnaasiumide lõpetajate asemel vaimulike seminaride lõpetajatega. Viimastele oli see muidugi haruldane võimalus väljuda oma suletusest. On üldiselt teada, et toliaegsete, eriti humanitaargümnaasiumide, taset loeti palju paremaks vaimulike seminaride omast. Seega paljud andekamad seminaristid, tundes ülikoolis õppimise ajal pidevalt teatud alaväärsust, õppisid seda pingsamalt. V. Sinaiski kuulus oma stuudiumi ajal Tartus just selliste üliõpilaste hulka. Arhiivis säilinud materjalide põhjal võib väita, et kolmest mainitud õppimiskohast oli ta valinud kohe Tartu (Jurjevi) ülikooli õigusteaduskonna. Seega oli tema valik väga konkreetne ja Tartusse ei tulnud ta enam sugugi juhuslikult.

1899–1904. V. Sinaiski immatrikuleeriti Tartu (Jurjevi) ülikooli õigusteaduskonna üliõpilaseks 26. jaanuaril 1899. aastal. Üliõpilaspõlvega Tartus algas tema elus väga pingeline ja huvitav periood. V. Sinaiski õigusteaduskonda tuleku ajaks oli teaduskond juba väljumas sellest esialgsest kriisist, mis oli igati loomulik tagajärg ülikooli kardinaalsele reformile. Viimase kümnendi jooksul oli olukord hakanud stabiliseeruma eelkõige õppejõudude osas. Arvestades hilisemat ajalugu, oli tegelikult alanud teaduskonna rahuliku arengu viimane periood enne Esimest maailmasõda.

Mõistmaks paremini V. Sinaiski elukäiku Tartus, peame peatuma ka toliaegse õigusteaduskonna õppejõudude koosseisu omapäral. Valitsus, tõrjudes Tartu ülikoolist 1893. aastaks välja saksa (baltisaksa) professorid [erandiks õigusteaduskonnas oli vaid J. Engelmann (1832–1912)], pidi lahendama seejärel küllalt keerulise probleemi — komplekteerima õigusteaduskonna teiste Vene ülikoolide professorite või nende kasvandikega. See ülesanne täideti, kuid tuleb mõnda, et mitte sugugi kergesti ja ehk ka mitte päris nii, nagu valitsus oli kavandanud. Peterburi, Moskva ja Kiievi juuraprofessorite oli Tartus küll tuntud ja austatud ülikool, kuid linnana ei tahtnud Tartu neile oma provintsluse poolest sobida ning oli raskesti vastuvõetav ka oma saksakeelsuse ja -meelsusega. Seetõttu komplekteeriti

Tartu õigusteaduskond eelkõige noorte õppejõududega (reformi järel oli teaduskonna õppejõudude keskmine vanus vaid veidi üle kolmekümne aasta), kes alles alustasid oma tõelist teadustööd. Kui Tartu ülikooli komplekteerimisel tehti omamoodi hinnaalandus üliõpilaste suhtes ja võeti vastu vaimulike seminaride lõpetajaid ega jälgitud eriti rangelt juutide vastuvõtu protsente, siis midagi sellist võib täheldada ka õppejõudude kaadri komplekteerimisel. Seetõttu kogunes Tartusse küllaltki omanäoline õppejõudude ja üliõpilaste koosseis. Tõmmates paralleele, meenub 19. sajandi esimene pool, kuid selle erinevusega, et siis oli Tartu ülikool omapäraseks hüppelauaks noortele juuradoktoritele Saksamaalt, nüüd aga kujunes Tartu analoogiliseks karjääri vaheastmeks vene noortele õigusteadlastele. Oli muidugi teadlasi, kes kohanesid Tartuga sedavõrd, et ei soovinudki sellest linnast lahkuda. Neid polnud siiski palju.

Noored teadusmehed, sattunud enda jaoks soodsasse miljöösse, pühendusid teadustööle ja alustasid oma elutööd nende koolkondade raames, millesse nad Tartusse tulles kuulusid. Tartu jaoks leidis aset omapärane orientatsiooni muutus. Seni olid Tartu juristid kuulunud mingi Lääne-Euroopa koolkonna hulka ning oma uuringutes spetsiifilise uurimismaterjalina kasutanud kohalikku seadusandlust. Nüüd hakati koolkondi määratlema vene koolkondade kaudu (loomulikult olid viimasedki suuremal või vähemal määral seotud Lääne-Euroopa omadega), kuid spetsiifilise materjalina uurimises tuli üha rohkem päevakorrale vaid Vene impeeriumi üldine seadusandlus. Seega arendati Tartus tegelikult mõne Moskva või Peterburi koolkonna ideid.

Noortele teadusmeestele kujunes sajandivahetuse Tartu väga soodsaks kohaks. Provintsiülikoolis saavutatud kiirem karjäär ja vähemalt kahekordselt odavam elu (võrreldes Moskva ja Peterburiga) löid siin täiesti omapärase keskkonna. V. Sinaiski tulevase elu ja tegevuse suhtes sai otsustavaks tutvumine rooma õiguse professori Jevgeni Passekiga (1860–1912). J. Passek oli andekas õppejõud, kes oskas V. Sinaiskis kohe õpingute algul äratada elavat huvi rooma õiguse vastu. Mitte vähem tähtis polnud J. Passeki isiklik eeskuju, mille V. Sinaiski Tartust ellu kaasa võttis. See oli kahtlematult suur õnn V. Sinaiskile, et J. Passek ta oma õpilaseks võttis. J. Passek kuulus vene õigusteaduses nende rooma õiguse asjatundjate hulka, kes kõik olid ettevalmistuse saanud Berliini ülikoolis. Sellise koolkonna tekkimine oli seotud Venemaa ja vene õigusteaduse arengu eripäraga. Rooma õiguse mõju Vene impeeriumi seadusandlusele on tegelikult olnud üpris kaudne ning hakkas ilmnema alles 18. sajandil. 19. sajandi teisel poolel, kui mujal Euroopas täheldati pigem huvi langust nii klassikaliste keelte kui rooma õiguse vastu, algas Vene impeeriumi koolides klassikaliste keelte õpetamise buum. Sellele järgnes 1870.–1880. aastatel tõus ka rooma õiguse õpetamisel õigusteaduskondade üliõpilastele. Vene rahvusest (ja vene keelt oskavate) rooma õiguse õppejõudude ette-

valmistamiseks oligi 1878. aastal Berliini ülikooli juures asutatud spetsiaalne instituut. Sellest instituudist oli oma põhilise erialase ettevalmistuse saanud ka J. Passek. Saanud hea kooli, tekitasid noored vene õigus-teadlased uusi tuuli oma eriala uurimises. Sageli ja ehk liigagi tormakalt tungiti juba klassikaliste (omamoodi kivilinenud) ideede kallale. Siin mängis olulist rolli ka erinev teaduslik lähenemine. Ka J. Passek oli oma tööga "*Neimushestvennõi interes v objazatelstve*" (1893) esitanud originaalseid ideid. Tunnustust leidis kolleegide seas ka V. Sinaiski juba õpingute ajal kirjutatud "*Ponjatje neopreodolimoj silõ (vis maior)*" (1902–1903). Erialase kompetentsuse kõrval tõstsid kaasaegsed eriliselt esile J. Passeki suurepäraseid pedagoogivõimeid ning suurt huvi noorte inimeste õpetamisel. Olgu öeldud, et kui pedagoog oli J. Passek V. Sinaiskile alati eeskujuks. Võib öelda, et õpilane lausa kopeeris paljusid õpetaja õpetamispõhimõtteid.

Tulles Tartu ülikooli, saamaks seejärel advokaadiks, õppis V. Sinaiski tänu J. Passeki innustusele väga põhjalikult rooma õigust. See pani hiljem tugeva aluse kogu tema teadustöö eraõigusealasele suunitlusele. V. Sinaiski juurastuudium on arhiiviandmetele toetudes hästi jälgitav. Tema õpetajateks Tartus olid M. Djakonov, A. Miklaševski, A. Zatšinski, A. Krivtsov, I. Filippov, M. Krasnozen, P. Pustoroslev, V. Grabar, O. Ostrogradski jt., kellest nii mõnedki kuuluvad vene 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse õigusteaduse kui mitte paremiku, siis vähemalt nende hulka, kes on jätnud oma eriala teadusluku jälje.

Peab ütlema, et V. Sinaiski puhul oli tegemist korraliku üliõpilase normaalse stuudiumi läbimisega. Paraku kõige huvitavam ja ka tuleviku suhtes tema õpingute juures kõige tähtsam — kuulumine nelja aasta jooksul prof. J. Passeki eraõpilaste hulka — on meile teada üksnes korra kõneks olnud faktina V. Sinaiski teaduslikule tööle soovitamise juures.

Sajandivahetusel kujunes Tartus vene üliõpilastest välja omapärane kogukond, millest osa oli seotud uute liikumistega Venemaa poliitilises elus. Meie käsutuses olevad andmed ei reeda, et V. Sinaiski ise oleks kunagi olnud poliitikast väga haaratud. Pigem oli see tema noorem vend, kelle pärast tekkis tal 1903. aastal mitmeid probleeme. Olles juba oma stuudiumiga lõpule jõudmas, sattus ta sedavõrd politsei vaatevälja (kahtlustati osalemises streigi ettevalmistamisel), et ta lühiajaliselt isegi arreteeriti ning vabanes prof. J. Passeki isiklikul käendusel.

1903. aastal sai Tartu ülikool V. Sinaiskile väljastada vaid tõendi (1. aprillil 1903. a.), et ta on läbi kuulanud õigusteaduse tsükli loengud. Ülikooli lõpuksamite sooritamine lõkkus nimetatud vahejuhtumi tõttu aasta võrra edasi.

1904. aasta maiks oli V. Sinaiski vajalikud lõpuksamid sooritanud, ees ootas advokaadikarjäär, millest ta oli ülikooli tulles unistanud.

1904–1909. Professor J. Passeki tähelepanu oli V. Sinaiski köitnud kohe stuudiumi algul. Rooma õiguse ajalugu õppides oli V. Sinaiski välja tulnud originaalse kriitikaga Theodor Mommseni (1817–1903) seni üldtunnustatud seisukohtade suhtes. J. Passek julgustas V. Sinaiskit teaduslikku uurimistööd jätkama ning ülikooli lõpetamise järel jäeti ta Tartu ülikooli juurde valmistuma professori kutseks.

Esialgu polnud V. Sinaiski siiski oma kutsumuses teaduslikuks tööks päris kindel. Oluliseks takistuseks oli ka tema majanduslik olukord. Oli selge, et advokaadiamet, millest ta oli unistanud, taganuks küllalt kiiresti ja kindlalt suhteliselt kõrge elustandardi. V. Sinaiski majanduslike kaalutluste kohta pole paraku midagi olulist lisada, sest puuduvad andmed tema õe ja vendade ning onu pere saatuse kohta. V. Sinaiski tütre mälestuste põhjal olevat ta kohe pärast ülikooli lõpetamist end Moskva kohturingkonna juures kirja pannud vandeadvokaadi abina ning alustanud praktilist advokaaditööd (vist) Smolenskis. Samal ajal oli ta formaalselt ka Tartu ülikooli teaduslik stipendiaat (professorikutseks valmistuja). Tegutsenud lühemat aega Smolenskis advokaadi abina, tuli V. Sinaiski Tartusse tagasi. Tütre meenutuste järgi olevat see tähendanud vahetada 12 000-rublane aastasissetulek 1200-rublase aastasissetulekuga. Kuid tundub, et 1904. aasta lõpuks oli V. Sinaiski oma valikutes veendunud. Venemaa 1905. a. suurte segaduste künnisel tegi juba kolmekümneks saav V. Sinaiski enda jaoks väga olulise otsuse. Ta valis lõplikult majanduslikult raskema, kuid ilmselt huvitavama ja igapäevasest rutiinist vabama õppejõu- ja teadlaseelu.

Aeg oli sellisteks valikuteks keeruline. Ühelt poolt kutsus teda Tartusse õpetaja prof. J. Passek, kes oli valitud ülikooli rektoriks ja vajas seetõttu abilist õppetöös. Sel ajal olid riigis suured poliitilised segadused, mis sundisid mõtlema rohkem oma elule kui teadustööle. Mingi isikliku hirmu mõjul taotles V. Sinaiski Tartus kohe ülikoolilt luba ja lahkus teadustööle välismaale. Esialgu suundus ta Soome ning sealt Belgiasse.

Vene impeeriumi selle sajandi esimeste suurte poliitiliste segaduste ajal sai ta rahus töötada Brüsselis ja süveneda oma erialasse. Arhiivid ei ava meile saladust, kuidas täpselt kulges tema teadustöö Belgias. Me ei tohi aga unustada, et tegelikult oli see jätkuks juba vähemalt neli aastat kestnud ettevalmistusele prof. J. Passeki juures. Kindlasti tuli kasuks ka omaaegne aastane õppimine Prantsusmaal, sest paljud kultuurilised šokid oli tolleks ajaks üle elatud. Naasnud 1906. aastal Tartusse, jätkas V. Sinaiski magistrieksami valmistumist. 1907. a. mais sooritas ta edukalt magistrieksami ning 2. septembril 1907. a. kaitses ta komisjoni ees oma esimest teadustööd "*Podushnoi nadel v drevnem Rime*" *pro venia legendi*, saades seejärel õiguse tegutseda õigusteaduskonnas kui eradotsent. Oma prooviloengu eradotsendina pidas ta perekonnaõiguse teemal ("*Polozhenije zamuzhneij zhenshinō v sovremennom grazhdanskom prave*").

Saanud õigusteaduskonna õppejõuks, jätkas ta magistriväitekirja kirjutamist. Peagi see ka valmis ning edukas kaitsmine toimus 10. detsembril 1908. aastal.

Magistrikraad avas tollases Vene impeeriumi ülikoolis võimaluse saada veel enne doktorikraadi kaitsmist professori koht (erakorralise või korralise professori kohusetäitjat). V. Sinaiski esimesed teadustööd nagu ka tema magistritöö ("*Očerki iz istorii zemlevladienija i prava v drevnem Rime. Chast I*") leidsid kaasaegsete seas (ja ka täna) kõrget tunnustust. Th. Mommseni tööde kriitiline analüüs, mis oli alanud üliõpilaspõlves, oli jõudnud küpsete järeldusteni. V. Sinaiskit iseloomustas juba tema esimestest teadustöödest alates originaalne, mittestandardne teaduslik mõtlamine. Vene kolleegide hinnangul oli ta selle sajandi algaastatel oma paljudes järeldustes ees Lääne-Euroopa kolleegidest. Probleemiks oli aga see, et tema vene keeles ilmunud teadustööd ei jõudnud rahvusvahelise avalikkuse ette (alles pärast 1922. aastat avaldas ta paljud tööd Riias ka prantsuse keeles. Need saavutasid tõesti tuntuse ja neid tsiteeritakse rahvusvahelises erialakirjanduses).

V. Sinaiski edasise käekäigu seisukohast oli oluline, et ta ei avaldanud oma esimeste teadustöödega vaieldamatult sügavat muljet mitte ainult oma kitsama eriala kolleegidele, vaid ka Tartu ülikooli õigusteaduskonnale tervikuna.

1909–1922. Alates 1884. aastast (Tartus 1889. aastast) oli Vene impeeriumi ülikoolide autonoomiat oluliselt kärbitud. Aastatel 1905–1907 taastati ajutiselt ülikoolide autonoomia mõningaid atribuute (rektorite valimine — Tartus valiti siis rektoriks J. Passek), kuid 1909. aastaks oli professorite valimisel otsustamine jälle läinud ministeeriumi kätte. 1909. a. 8. mail valiti V. Sinaiski Tartu ülikooli poolt tsiviilõiguse ja -protsessi erakorraliseks professoriks. Tartus ootas teda seega hea perspektiiv tõusta peatselt ka korraliseks professoriks, kuid ministeerium ei kiirustanud V. Sinaiski uude ametisse nimetamisega ning ta õpetas veel 1910. aasta esimesel semestril sama ainet (pidas loenguid ja viis läbi seminare tsiviilõiguses) eradotsendi seisuses.

1910. aasta sügisest tuli küll ministeeriumist ametissenimetamine, kuid hoopis Varssavi ülikooli erakorraliseks professoriks. V. Sinaiski jätkas aktiivselt teadustööd ka Varssavi ülikoolis töötades. Varssavi-perioodi langeb tema rooma õiguse allikate ajaloo väljaandmine [*Istoriija istochnikov rimskogo prava* (1911)], mida erialateadlased loevad tänaseni üheks parimaks, mis vene keeles kunagi ilmunud. Paistab, et kauaks ei soovinud V. Sinaiski Varssavi ülikooli teenistusse jääda ja ta otsis aktiivselt uut ülikooli, kuhu tööle asuda.

1911. aasta sügisest sai ta kutse Kiievi (Püha Vladimiri) ülikooli kaubandusõiguse professori kohale. See koht õnnestus tal hiljem vahetada

sama ülikooli tsiviilõiguse professori ameti vastu. Ukraina ja Kiieviga jäi ta seotuks kuni 1922. aastani. Siin kaitses ta 1913. aastal oma doktoritööd (*“Ocherki iz istorii zemlevladienija i prava v drevnem Rime. Chast 2”*).

V. Sinaiski tegevus tsiviilõiguse professorina jättis tuntava jälje Kiievi ülikooli õigusteaduskonna ajalukku. Seda hindasid nii kaasaegsed kui ka järgnevad põlvned (sõltumata isegi muutustest ühiskonnas).

Professoritegevuses Kiievis paistis välja juba see V. Sinaiski isikupära, mis kujunes lõplikult välja hiljem Riias. Võttes üle J. Passeki õpetamismeetodi, arendas ta seda omalaadselt edasi.

Kõrvuti teadustööga tegeles V. Sinaiski väga tõsiselt ka tsiviilõiguse õpetamisega. 1912. ja 1915. a. tulid tema sulest 400-leheküljelised Vene tsiviilõiguse õpikud, mis olid väga vajalikuks õppematerjaliks mitte ainult Kiievi ülikooli üliõpilastele. Kaasaegsed rõhutasid V. Sinaiski õppe- ja teadustöö organiseerimise oskust. Kiievi ülikooli professorina õpetas ta ka väljaspool ülikooli. Ta oli õppejõuks Kiievi majandusinstituudis ning kõrgematel naiskursustel (olgu märgitud, et Tartu ülikoolis oli rektorina naistele õppimisvõimaluse avanud V. Sinaiski õpetaja J. Passek). 1917. aastal oli V. Sinaiski üks professoritest, kes rajas Kiievi Juriidilise Instituudi (oli ka direktoriks) ning pärast selle reorganiseerimist sotsioloogia instituudiks õpetas seal lisaks oma tavapärastele õppeainetele isegi õigussotsioloogiat.

Kiievis V. Sinaiski abiellus ning rajas ka oma kodu.

Paraku võtsid sündmused Kiievis pärast 1917. aastat üha enam rahutumaid tuure. V. Sinaiski hakkas plaanitsema emigreerumist välismaale. Ukrainasse jääda tundus talle liialt ohtlik. Paraku polnud 1920. aastatel enam sugugi lihtne Ukrainast välja pääseda. Asja tegi keerukamaks ka see, et tuli mõelda nii enda, kui ka abikaasa ja tütre elule ning tulevikule.

1922–1944. Jälle oli algamas uus periood V. Sinaiski elus. Kui ta kunagi ulja seminaristina esmakordselt Prantsusmaale tõttas või 1905. a. poliitiliste tormide eest Belgiasse varjus, oli olukord veidi teistsugune. Nüüd neljakümne kuue aastasena vajas ta mingit kindlamat tuge. Paraku nõudis elu riskimist. Tütre mälestuste järgi põgenesid nad salaja perega Kiievisst Varssavisse. Seal, andes end Poola võimude kätte, ootas V. Sinaiski ära oma valimise Läti ülikooli tsiviilõiguse korraliseks professoriks. Saanud oma esimese professoripalga avansiks kätte Varssavis, sõitis ta koos perega juba ametlikult ja ilma erilise riskita Riiga. Sinna jäi V. Sinaiski kuni Teise maailmasõja lõpuaastani — seega enam kui kahekümneks aastaks.

V. Sinaiski saabudes Riiga oli Läti ülikooli õigusteaduskond veel kujunemisjärgus. Teatud paralleele võib tõmmata ka selle aja Tartu ülikooliga, kuid olulise erinevusena loodi Riias õigusteaduskonda alles esimest korda. Sellepärast oli kogenud õppejõudude kaasamine siin suure praktilise tähtsusega. V. Sinaiskil nagu teistelgi välismaalastest õppejõu-

dudel, kes ei osanud läti keelt, lubati kuni 1927. aastani õpetada kas vene või saksa keeles. V. Sinaiski õpetas esialgu vene keeles, hiljem õppis ära läti keele ja pidas loenguid juba vastavalt ülikooli seadusele. Olgu märgitud, et peale V. Sinaiski oli Läti ülikooli õigusteaduskonna rajajate hulgas veel teisigi Tartu ülikooli õigusteaduskonnaga seotud inimesi (professorid B. Freze, P. Mintz ja A. Loeber).

Lätiga ja Läti ülikooliga on seotud kõige pikem ajalõik V. Sinaiski elus. Siin sai ta end lõplikult teostada teadlase ja õppejõuna. Võib öelda, et Tartus, Varssavis ja Kiievis omandatud pedagoogikogemused realiseerusid siin täies ulatuses. Rääkides Tartu ülikooli vaimu edasikandumisest Läti ülikooli, tundub et just V. Sinaiskil oli selles osas "endistest tartlastest" Riias kõige tähtsam roll kanda.

V. Sinaiskist sai Läti ülikooli tsiviilõiguse korraline professor ajal, mil Lätis nagu Eestiski kehtis seadusandliku alusena (juba 1865. aastast) Balti eraseadus. V. Sinaiski tundis muidugi hästi Balti eraseadust ja selle doktriini, sest ta oli Tartus seda eraldi õppinud professor A. S. Nevzorovi juhatusel. Seega oli ta oma erialal täiesti ette valmistatud ja välismaa õppejõudude tavaline probleem kohaliku seadusandluse mittetundmisel langes tema puhul ära.

V. Sinaiskist sai Riias nii tsiviilõiguse õppejõud ja uute kolleegide juhendaja, kui esialgu ka uue Läti tsiviilseadustiku väljatöötamise komisjoni liige. Paraku pole teada, millistel asjaoludel ta koodeksi väljatöötamise lõppfaasis sellest tööst kõrvale jäi. Kas sai siin otsustavaks keelebarjäär (V. Sinaiski õppis ära küll läti keele, kuid ei omandanud seda kunagi tasemel, et oleks saanud osaleda lätikeelse õigusterminoloogia loomisel) või olid põhjused hoopis kontseptuaalsete lähtekohtade mitte täielikus kokkusobivuses teiste komisjoni liikmetega — V. Sinaiski oli vaimustatud Šveitsi tsiviilseadustiku (1912) projekti autori E. Huberi (1849–1923) ideedest. Teoreetiliste lahkarvamuste kohta võiks täpsemalt vastata, kui on tutvunud Läti tsiviilseadustiku koostamise komisjoni protokollidega. Seni avaldatud biograafilisest kirjandusest ja ka olemasolevatest mälestustest selles küsimuses midagi täpsemalt ei selgu. Kaudselt viitavad kontseptuaalsetele vastuoludele komisjonis V. Sinaiski tsiviilseadustiku väljatöötamisega seotud artiklid ajakirjas *Jurists*.

V. Sinaiski oli väga iseseisev ja alati milleski originaalne teadlase-tüüp, sellepärast oli paratamatu, et teda aeg-ajalt Lätis ka ei mõistatud (kritiseeriti), kuid paistab, et tema enese jaoks oli Läti pärast Ukrainas üleelatud õudusi üks väga rahulik koht eluks ja tööks. Asudes Riiga professoriks, oli ta oma kolmeliikmelisele perele üürinud kuuetoalise korteri, mis asus kahekümne viie minuti jalgsitee kaugusel ülikoolist. Ta armastanud ülikooli minna jala, sest siis sai ta oma mõtteid edasi mõelda. Säilinud mälestuste järgi oli V. Sinaiski lausa klassikaliselt hajameelne professor. Ta olnud sageli niivõrd kinni oma mõtetes, et ei pannud tähele

vastutulevaid tuttavaid ega märganud vastata nende tervitustele. Tänu heale professoripalgale soetas ta kiiresti väga hea erialase raamatukogu (tal oli isegi oma raamatuagent vana bibliofiili näol, kes otsis antikvariaatidest talle huvitavat erialakirjandust).

Kuigi ajalugu pöördus nii, et sulges suures osas teaduslikuks suhtluseks piirid Ida suunas, olid 1920.–1930. aastatel V. Sinaiskil head võimalused teaduslikuks suhtluseks Lääne-Euroopaga. Ta oli elavas kirjavahetuses erialakolleegidega, osales rahvusvahelistel konverentsidel, avaldas oma teaduslikke töid ka välismaal ning töötas suviti, kui ülikoolis oli vaheaeg, välismaa raamatukogudes. Lemmikpaigaks oli muidugi juba noorusest Pariis.

V. Sinaiski teadustööde bibliograafia avab ehk kõige paremini tema teadusliku natuuri. Kuigi ta tütre mälestuste kohaselt käis 1920.–1930. aastatel oma vanas ülikoolilinnas Tartus vaid korra või kaks, oli ta väga hästi kursis seal toimuvaga. Enamgi veel: ta ei jätnud kirjutamata arvustust oma Tartu kolleegi prof. I. M. Tjutrumovi tsiviilõiguse protsessi õpiku ilmumise puhul. Samamoodi tutvustas ta Läti juristidele ka näiteks Leedu ja Poola kolleegide uuemaid töid, olles nii oma eriala hea asjatundja selle sõna kõige laiemas tähenduses.

Sellisel teaduslikul maailmavaatel olid ka väga formaalsed väljundid, mis eristasid V. Sinaiski paljudest tema toleaegetest kolleegidest Riias. Tema rahvusvahelistest kontaktidest ja ka tunnustusest räägivad valimine *Société d'histoire du droit* (Pariis), *Comitato scientifico della Rivista di diritto agrario* (Firenze), *Istituto di studi legislativi* (Rooma) ja *American Academy of Political and Social Science* (Philadelphia) liikmeks. See oli tegelikult suur tunnustus alles oma eluõiguse eest võitlevale Läti ülikooli õigusteaduskonnale. Viimane oli õigusteaduse maailmas ju täiesti uus nimi. Tuleb aga tõdeda, et Läti ülikool oskas 1920.–1930. aastatel oma teadlasi stimuleerida teaduslikule tööle. 1923. a. avaldas V. Sinaiski Läti ülikooli toimetistes oma esimese prantsuskeelse 70-leheküljelise uurimuse "*La cité quiritaire*". See töö leidis kohe tunnustust kolleegide seas. Pariisis avaldas arvustuse prof. E. Cuq (*Revue archeologique*, 1924) ning tunnistas V. Sinaiski töö täiesti uueks suunaks sel alal. Kõrgelt hindas kõnesolevat tööd ka kolleeg Brüsseli ülikoolist, Belgia Teaduste Akadeemia liige prof. G. Cornil, kes soovitas arendada uurimuses esitatud suunda veel edasi. Sellisele rahvusvahelisele tunnustusele ei jäänud kurdiks ka Lätis. V. Sinaiskile määrati töö eest preemiaks summa, mille eest autasustatu sai osta endale Riias viiekümne kilomeetri kaugusele väikese maja suure aia sees, mis sai tema perele suvekoduks kuni Teise maailmasõja pöördeliste aastateni. Olles põhiliselt oma teaduslikult ettevalmistuselt just rooma õiguse spetsialist, tegutses V. Sinaiski Riias otseselt rooma õiguse õpetamisega siiski suhteliselt lühikest aega. Esialgu õpetas Riias rooma õigust prof. B. Freze, hiljem tema õpilane A. Bumanis (1881–

1937). Pärast viimase traagilist hukkumist autoõnnetusel 1937. aastal õpetaski V. Sinaiski ajutiselt Riias rooma õigust. Tema ülesandeks oli aidata tulevase kolleegi Valdemars Kalninsi (1907–1981) ettevalmistumist õppejõuks saamisel. Kalnins tegutses sel ajal tema juures assistendina. V. Sinaiski olevat mälestuste kohaselt kirjutanud 1930. aastate lõpul valmis ka rooma õiguse õpiku, kuid paraku olevat käsikiri 1940. aastal hävinud (või kadunud). Käsikirjas on aga säilinud tema rooma õiguse autoriseeritud konspekt ("*Romiesu tiesibu centralas idejas un essencialie elementī*"), mille koostas 1937/1938. õppeaastal peetud loengute põhjal L. Birzinja. Nimetatud käsikiri on hoiul Läti Riiklikus Raamatukogus.

Kaitsnud väitekirjad rooma õigusest, oli V. Sinaiskil juba Tartus alanud põhiline õppetöö just eraõiguse valdkonnas. Oma elust kolmkümmend viis aastat pühendas ta tsiviilõiguse õpetamisele (Tartus, Varssavis, Kiievis ja Riias). Riias hakkas V. Sinaiski endale kohe kasvatama ka tsiviilõiguse alal teaduslikku järelkasvu. Tema esimeseks õpilaseks sai Läti Vabariigi esimese presidendi J. Čakste poeg — Konstantin Čakste (1901–1945). Hiljem lisandus assistendina ka Aleksanders Pavars (1893–1971).

V. Sinaiski ühendas endas kahtlematult mitmete kultuuride kogumit, kuid prevaleerivaks jäi muidugi vene kultuur. Ka Lätis kandis ta endas alati vene kultuuri, tundes samas elavat huvi kõige kohaliku vastu. Vene-lasliku avatuse ja külalislahkusega oli tema kodu avatud õpilastele ja assistentidele. Erialaselt olid õpetaja lootused väga suures osas seotud K. Čakstega. Viimane oli pärast Läti ülikooli lõpetamist õppinud V. Sinaiski soovitusel ka Pariisis ja Brüsselis. Ta oli kõigiti lootustandev ja 1938. aastast tegutseski ta V. Sinaiski kõrval juba erakorralise professorina. K. Čakstest pidi saama V. Sinaiski järglane tsiviilõiguse õppetoolil. Järjest enam usaldas V. Sinaiski oma ettevõtmisi oma õpilasele — 1938. aastast ka ajakirja *Jurists* toimetamise. Tegelikult andis õppejõuna lootusi ka teine assistent A. Pavars (tema pedagoogivõimeid tõsteti esile hiljemgi). Kahtlematult tegi V. Sinaiskile rõõmu seegi, et erialast abi hakkas kasvama ka oma kodust. Oli ju tema tütar Nathalie lõpetanud õigusteaduskonna ja asunud tööle K. Čakste assistendina. Nathalie Sinaiski kaubandusõigusealane magistriväitekirja ("*Juridicheskaja priroda torgovõi firmõ*," 1938) oli alguseks tööle, millele kavatses edaspidi spetsialiseeruda.

V. Sinaiski kirjutas Riias töid ka tsiviilõiguse alal, kuid nii uudsed ja originaalsed, kui olid tema tööd rooma õigusest, õigusfolkloorist ja õiguskultuuri teooriast, need polnud. Kogu V. Sinaiski õigusteoreetilisele lähenemisele on omane indiviidi osa rõhutamine. Tema jaoks polnud esikohal mitte seadusetäht, vaid inimene. V. Sinaiski omapärane teoreetiline ja kultuuriline lähenemine tsiviilõiguse materjalile polnud sugugi traditsiooniline. Jätkuna oma Kiievis avaldatud tsiviilõiguse õpikutele kirjutas ta ka Riias õpikuid [*Osnovo grazhdanskogo prava v svjazi s chastju III*

uzakonenij, deistvujushih v Latvii i v Estonii, Vop. 1 (1924), Vop. 2 (1926); *Civiltiesibas Latvijas visparejo civiltiesibu zinatniska apstradajuma. I: Visparejie civiltiesibu pamati (Prolegomena)* (1935)]. Need mahukad käsiraamatud olid kõige täiuslikumad õpperaamatud Lätis tsiviilõiguse alal enne uue Läti tsiviilseadustiku vastuvõtmist 1937. a.

V. Sinaiski pidev teaduslik töö viis teda üha enam nn. traditsioonilisest jurisprudentsist eemale. Alustanud Riias Rooma ajaloo vanima perioodi uurimisest, läks ta edasi üha enam kultuuriteooria valdkonda.

Tegelikult oli ta juba Kiievis proovinud oma teoreetilisi arusaamu rakendada konkreetsete kultuurinähtuste uurimisel. Kiievist tegi ta uurimisreisi Kaukaasiasse, kus kogus materjale kasakate elukorraldusest. Sel teemal avaldas ta uurimuse "*Drevne-rimskaja obshina v sravnenii s Kazachei obshinor*" (1915). Lätis jätkas V. Sinaiski Kiievis alustatud suunda ja teda hakkas üha enam huvitama õigusfolkloor. Lätis kirjutas ta terve rea artikleid õigusfolkloorist, kusjuures võttis uurimisobjektiks ka läti rahvalaulud. Need tööd tekitasid suurt huvi välismaa kolleegide seas. Tunnustavalt hindas neid näiteks prof. Raffaele Corso. Kohapeal tekitas läti rahvalaulude uurimine välismaalase poolt erinevaid seisukohti. Nagu V. Sinaiskile üldiselt omane, ei piirdunud ta iialgi vaid mingi konkreetse materjali uurimisega, vaid lõi ka omad teoreetilised mudelid. Ka rahvalaulude alal arendas ta välja oma metoodika nende uurimiseks, mille hiljem võttis üle ka üks tema õpilastest, kahtlematult üks suurimaid (kui mitte suurim) Läti õigusajaloolasi, Arveds Svabe.

Minnes ka õigusfolkloori uurimisest edasi, nüüd juba üldises kultuuri-teoorias, kirjutas V. Sinaiski terve rea eriuurimusi [*"Kultura i pravo"* (1939), *"Kultura i jazõk"* (1939), *"Kultura i chislo"* (1940), käsikirjas oli valmis uurimus *"Kultura i pismennost"* (saksa keeles *"Schrift und Kultur"*), mille V. Sinaiski oli 1940. a. esitanud teadustööde konkursile Pariisi)]. Sellest kõigest pidi tulema uus üldistus pärast avaldamist tema asutatud sarjas *Epistolae et logistorici*. Paraku jäid kõik need plaanid maailmasõja tõttu pooleli.

1930. aastate lõpul esines V. Sinaiski loengutega ka väljaspool ülikooli, teemadel, mis olid juba väga kaugel õigusteadusest, kuid seotud veelgi teoreetilisemalt probleemidega, mis teda alati huvitasid ka õigusteaduses — inimese ja eluga. Esialgu loengutena peetu võttis V. Sinaiski kokku raamatuks, mille avaldas 1937. aastal läti keeles (*Dzive un cilveks*) ja aasta hiljem vene keeles (*Zhizn i chelovek*) (2. trükk 1992). See raamat oli kahtlematult ka V. Sinaiski elufilosoofia kokkuvõte.

V. Sinaiski teoreetilised seisukohad olid ka tema õppejõukreedoks. Ta oli kahtlematult ere isiksus, kes püüdis õpilastele sisendada loomingulist suhtumist oma tegevusse. Ta ei püüdnud õpetada mitte ainult erialaseid fakte, vaid arendada ka iseseisvat mõtlemisvõimet.

Lähenev Teine maailmasõda hakkas üha enam end tunda andma ka seni nii rahulikus Riias. 1940. a. sündmused tekitasid V. Sinaiskis ja tema peres ehk suurematki ärevust kui paljudes ümbritsevates. Olid ju nad 1917.–1922. a. Kiievis sellise võimumuutuse juba üle elanud. Tundes enamlaste tegevuse ohtusid paremini, vahetas ta esialgu oma kuuetoalise korteri neljatoalise vastu. Tagantjärele tundub muidugi sellinegi tegevus naiivsena.

Riias elas V. Sinaiski üle ka küüditamise hirmud. Alles Saksa okupatsiooni ajal selgus (avalikuks tulnud NKVD nimekirjade põhjal), et nende pere küüditamine Siberisse oli samuti olnud vaid aja küsimus.

1940. aastal valmis V. Sinaiskil uus suurem töö (*"Rome agraire"*), mis pidi edasi arendama tema Rooma ajaloo alaseid uurimusi. Uurimus oli mõeldud avaldada Läti ülikooli toimetistes ning see oli artikli korrektureipooignate lugemise staadiumis. Paraku jäi ka see töö avaldamata.

Teise maailmasõja lõpu lähenedes oli V. Sinaiskile selge, et ka Riia pole küllalt turvaline koht. 1944. a. suvel sõitis tütar Nathalie Prahasse. Ta oli saanud ametliku loa koguda seal materjali oma doktoritöö jaoks. Suve lõpul järgnesid tütrele ka V. Sinaiski ja tema abikaasa Ksenija.

Praha oli juba Esimese maailmasõja järel kujunenud vene emigratsiooni suureks keskuseks peale Pariisi ja Berliini. Vene emigrantide kvartalis (Praha VI kvartal, Devitze) leidis endale peavarju ka V. Sinaiski pere. Vene esimese laine emigrantide poolt ehitatud maja teise korruse kahetoaline korter sai nende uueks koduks. Seda maja olevat majaelanikud naljatlevalt kutsunud ka ühishauaks. Eks väljendanud see paraja eneseirooniaga sealsete elanike lootusetust.

V. Sinaiski tegeles teadustööga ka Prahast. Ta oli toonud Riist kaasa suurema hulga oma teadustööde käsikirju ning talle väga armsaks saanud kirjutusmasina "Hamond". Vaatamata olukorra keerukusele, alustas ta oma metodoloogiaalase käsikirja tõlkimist saksa keelde. Prahast jõudis ta valmis esimesed viiskümmend lehekülge ja see oli ka kõik. Oma esialgset elamisluba Prahast pikendas V. Sinaiski vaid korra (kuni 15. juulini 1945. a.). Ilmselt polnud tal kavatsust Prahasse jääda. Oodanud ära sõja lõpu, siirdus V. Sinaiski perega Prahast Belgiasse. Tema viimaseks elupaigaks sai Brüssel.

1945–1949. Oma nooruse teise unelmatelinn Brüsselisse jõudis V. Sinaiski kuuekümmend üheksa aastaseks. Esialgu ei kaotanud ta veel lootust leida endale mingit rakendust teaduslikul tööil. Loomulikult pidi ta endale aru andma, et tema vanuses ja seisundis on see väga keeruline. Brüsselis oli V. Sinaiskil alati olnud palju sõpru, eelkõige muidugi G. Cornil. Kuid ei G. Cornili ega paljusid teisi ei leidnud ta enam elavate hulgast. Oma headest tuttavatest ootas teda veel vaid G. Smet.

Sinaiski külastas neidsamu raamatukogusid, kus ta oli töötanud juba 1906. a. Vanuse tõttu ei leidnud V. Sinaiski endale rakendust palgalisel tööl teadlase või õppejõuna. Ta jätkas tegelemist oma poolelijäänud teadustöödega, kuid tema seni nii kindlana püsinud tervis hakkas üha rohkem ja rohkem alt vedama. Väga valusaks löögiks oli V. Sinaiskile teade, et tema lähedane sõber ja õpilane K. Cakste, kes oli sakslaste poolt 1944. a. Riias arreteeritud, oli surnud kaks kuud enne sõja lõppu Saksa-maal koonduslaagris. See oli enam kui lihtsalt lähedase inimese surm, see tähendas ka seda, et polnud enam inimest, kes oleks pidanud edasi viima seda, millest V. Sinaiski oli unistanud.

Üha lootusetumana tundus V. Sinaiskile võitlus oma elu eest. Ta suri appi rutanud arsti juuresolekul 21. septembril 1949. a. oma viimases kodus, Brüsseli üürimaja teise korruse kahetoalises korteris, pereliikmetest ümbritsetuna. Olles veendunud oma elufilosoofias, mille kohaselt hing, vabanenud sureliku keha koormast, elab edasi, olid tema viimased sõnad lähedastele: "*Vsjo budet horosho.*"

V. Sinaiski lahkumine ei jäänud märkamatuks kolleegide hulgas. Pariisi ülikooli prof. O. Martin tuletas meelde V. Sinaiski tööde originaalsust ja teaduslikku julgust (*Revue historique de droit*, 1950).

Itaalias avaldas nekroloogi prof. R. Corso (*Folklore*, 1950), kes tõi esile tema õigusfolkloorialaste tööde uudsust. Emigratsioonis viibivate Läti ülikooli kolleegide nimel kirjutas prof. A. Svabe: "V. Sinaiski nimi kirjutatakse kuldsete tähtedega läti juristide mälestusse." (*Tiesibnieks*, 1950.) V. Sinaiski nimi ei ole kunagi päriselt kadunud meie õigusteadlaste mälust, kuid paraku vajavad tema tööd nii Eestis kui Lätis juristide noorema põlvkonna poolt uuesti avastamist. Loov isiksus on suur väärtus, mis ei saa kuuluda ei ühele ülikoolile ega ühele rahvale. V. Sinaiski oli särav isiksus, kes tõi oma loominguga au nii oma *alma materi*'ile Tartu ülikoolile kui ka kõikidele ülikoolidele ja õppeasutustele, kus ta tegutses teadlase ja õppejõuna.

Allikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA) F. 402. N. 1. S. 2494.

N. 3. S.1556.

N. 3. S.1557.

N. 3. S.1558.

P. Järvelaidi kirjavahetus Nathalie Sinaiskiga (24. 09. 1988–4. 02. 1993).

Kirjandus

- Birzina, L. *Professora Vasilija Sinaiska zinatniska un pedagogiska darbiba*. Rīga, 1989.
- Kofanov, L. L. "Rimskoje pravo. Analiticheskij obzor". *Istorija evropeiskoi tsivilizatsii v russkoi nauke. Antichnoje nasledije*. Sbornik obzorov. Moskva, 1991.
- Kovaltšuk, S. "Istinnõi putj — putj obshecheloveka". *Nauka i mō*. 1990.
- Kovaltšuk, S. "Vzoiti na koster". *Vchera i segodnja*. 1990.
- Lapins, L. "Jurista atminas". *Temida*. 1990.
- Ozols, A. "Prof. V. Sinaiska folkloristka darba metodologijas kritika". *Latvijas Zinatnu akademijas Vestis*. Nr. 9. 1991.
- Pachmuss, T. "Sinaisky, Vasily Ivanovich (1876–1949)". *Russian literature in the Baltic Between the World Wars*. Columbus: Slavica Publishers, Inc., 1988.
- Sinaiska, N. "Vasilij Sinaiskis — LU profesors". *Zvaigne*. Nr. 10. 1990.
- Sinaiska, N. "Folkloras-senas zinātnes atspoguļojums. Prof. V. Sinaiska teorija". *Literatura un Māksla*. Nr. 29. 1991.
- Sinaiskaja, N. "Pamjati Vasilija Ivanoviča Sinaiskogo (iz vospominanij docheri)". *Latvijas Zinatnu akademijas Vestis*. Nr. 9. 1991.
- Sinaiskaja, N. "Pamjati professora V. I. Sinaiskogo. Vospominanija docheri". *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis*. Vih. 914. 1990.
- Sinaiskaja, N. V. "Nauchnoje svjazi professora Vasilija Ivanoviča Sinaiskogo s zapadnoevropeiskimi uchenomi". *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis*. Vih. 914. 1990.
- Vecvagars, M. "Professors Vasilija Sinaiskis: tiesību (kultūras) ontoloģija". *Latvijas Zinatnu akademijas Vestis*. Nr. 9. 1991.

ESIMENE EESTLASEST TARTU ÜLIKOOI FINANTSÕIGUSE PROFESSOR JUHAN VAABEL (1899–1971)

Peeter Järvelaid

Juhan (Johan, Johann) Vaabel sündis 26. augustil 1899. a. Karksi vallas Viljandimaal talupidaja perekonnas. Tema lapsepõlvest pole säilinud üksikasjalikumaid mälestusi. Aastatel 1910–1913 õppis J. Vaabel Karksi vallakoolis. Pärast vallakooli lõpetamist olevat ta ühe autobiograafia andmetel olnud kahe aasta jooksul isale abiks talutöödel. Augustist 1915 kuni 1918. aasta veebruarini õppis ta Pihkva kommertskoolis, mis jäi lõpetamata ajaloo keerdkäikude tõttu.

Pihkvast tuli J. Vaabel tagasi koduvalda ja võttis osa Vabadussõjast. 1919. a. kevadel viis ta oma Pihkvas katkenud õpingud lõpuni Tartu Kommertsgümnaasiumis.

Kommertsgümnaasiumi lõpetamise järel tegi ta läbi allohvitseride kursused ja vabanedes sealt 1920. a. augustis, laskis ta end immatrikuleerida Tartu ülikooli õigusteaduskonna üliõpilaseks.

Võiks öelda, et J. Vaabeli õpingutele eelnenud elu oli paljus tüüpiline 1920. aastatel Tartu ülikooli õigusteaduskonnas õppinud noortele mees-tele.

1920–1924. J. Vaabeli õpingud Tartu ülikooli õigusteaduskonnas langevad teaduskonna kujunemise esimesse perioodi. See ajalõik, mida dateeritakse aastatega 1920–1927, oli ühelt poolt veel tugevasti vene õigusteadusest mõjustatud (ka enamik õppejõude luges vene keeles), kuid see oli ka suure rahvusliku vaimustuse periood nii õppejõududele kui üliõpilastele. Määras ju ülikooli seadus, et juba viie aasta pärast pidi teaduskond muutuma õppekeelelt eestikeelseks. Selles innustumises oli suur osa esimestel eestlastest õigusteaduskonna õppejõududel Nikolai Maimil (1884–1976), Ants Piibul (1884–1942) ja Jüri Uluotsal (1890–1945). Paistab, et nad suutsid sisendada oma tolleaegsetesse üliõpilastesse veendumuse, et Tartu ülikoolist on võimalik vajalikke teadmisi saada ning innustasid samas noori inimesi ka iseseisvale teadustööle. On märkimisväärne, et enamik kahe maailmasõja vahelise perioodi õppejõududest (professoritest) tuli just teaduskonna esimestest lõpetajatest: K. Saarmann, Th. Grünthal

(lõpetas ülikooli 1922. a.), E. Ein, N. Kaasik, A.-T. Kliimann (1923), E. Ilus, J. Vaabel (1924), L. Leesment, W. Grünthal-Poska (1925) ja H. Kadari (1926).

Rääkides Tartu ülikoolis õppinud ja tegutsenud teadlastest ei saa me 19. sajandist alates mööda minna üliõpilaste auhinnatööde kirjutamisest kui ühest olulisest etapist teadlaseks saamisel. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool võttis selle traditsiooni üle ja igal aastal kuulutati välja auhinnatööde teema ning üliõpilased pidid iseseisvalt (vähemalt ilma otsese juhendamisetä) kirjutama uurimused. Tööd esitati teaduskonna komisjonile, kes hindas neid väga põhjalikult. Auhinnalise kohani jõudnud tööde autorite nimed avalikustati igal aastal ülikooli aastapäeval. Auhinnatööde edukas kirjutamine oligi parimaks soovitusel teadustööle asumisel. Nii nagu teisedki õpingukaaslased, osales ka J. Vaabel auhinnatööde kirjutamisel. 1922. a. sai ta esimese auhinna töö eest "Alkohol riikide eelarves" (teema oli välja kuulutanud Karskusseltside Keskoimkond ja võitjatele oli ette nähtud preemia 10 000 marka).

On huvitav, et kohe ülikooli tulles jätkas J. Vaabel eneseteostust alal, milles tal oli võrreldes humanitaargümnaasiumide lõpetajatega eelis. Ta osales auhinnatööde konkursil ka 1923. aastal, kirjutades seekord töö vene keeles: "*Znachenije indossamenta (nadpisi na oborote vekselja) s tochki zrenija sovremennogo prava*", mille eest talle määrati teine auhind.

Kuulanud õigusteaduskonnas kohustuslikud õppekursused, hakkas J. Vaabeli studium 1924. aasta suveks lõpule jõudma. Töö edukust kinnitas talle antud esimese järgu diplom.

Samal aastal toimus oluline sündmus ka J. Vaabeli isiklikus elus: ta abiellus 8. septembril 1924. a. Tartus Marta (Martha) Graubergiga.

1924–1929. 1. juulist 1924. aastast kinnitati J. Vaabel stipendiaadiks Tartu Ülikooli finantsõiguse õppetooli juurde. Tema teaduslikeks patroonideks Tartus pidid saama prof. Eduard Christoph Berendts (1860–1930) ja prof. Mihhail Kurtšinski (1876–1939).

Prof. E. Ch. Berendts, kunagine Peterburi ülikooli, Demidovi juriidilise lütseumi (oli seal ka rektoriks) ning Peterburi õigusteaduse kooli professor ja Vene impeeriumi senati I departemangu salanõunik, hakkas juba oma teaduslikku ja pedagoogilist karjääri vanuse tõttu lõpetama. Temaga kujunesid J. Vaabelil normaalsed suhted, kuid millegipärast ei sobinud koostöö kunagise Tartu (Jurjevi) ja Petrogradi ülikooli professori M. Kurtšinskiga. Kas oli mingil määral tegemist ka konkurentsihirmuga vanema kolleegi poolt (viimane oli 1921.–1939. a. Tartu ülikooli statistika ja poliitilise ökonoomia professor) või oli see lihtsalt vastastikune ebasümpaatia, seda on täna juba raske öelda. Kasutades ära kaheaastase kodumaa stipendiumi, taotles J. Vaabel õppimisvõimalust välismaal.

Tema esimeseks sellelaadseks võimaluseks sai vana Praha ülikool, kus J. Vaabel õppis ja töötas 1926. a. augustist kuni 1927. a. juulini. Seda perioodi peetakse väga oluliseks J. Vaabeli teaduslikul kujunemisel. Kolleeg ja sõber prof. A.-T. Kliimann nimetas Praha ülikooli professorit Rudolf Schranili isegi J. Vaabeli õpetajaks ning võrdles viimase töödega J. Vaabeli doktoritööd.

Naasnud oma esimeselt välisõpingult, sooritas J. Vaabel magistrikollokviumi finantsteaduses ja finantsõiguses prof. E. Ch. Berendtsile. Määrati kindlaks ka tulevase magistrieksami komisjon, kuhu pidid kuuluma E. C. Berendts, I. Csekey, M. Kurtšinski, E. Kuusi ja J. Uluots. Magistritöö kirjutamine ning valmistumine kaitsmiseks pidi ka edasi toimuma välismaal. Oma esimese välisstipendiumi lõpul oli J. Vaabel palunud seda pikendada ning saanud võimaluse jätkata Prahast alanud õpinguid Pariisi ülikoolis (1927. a. augustist kuni 1929. a. alguseni).

Pariis ja Pariisi ülikoolil oli oluline osa teaduskonna peaaegu kõigi J. Vaabeli põlvkonna õppejõudude kujunemisel. Pariisis tekkis J. Vaabelil palju erialaseid kontakte. Üheks väga oluliseks sündmuseks tuleb lugeda tema nimetamist Rahvasteliidu Fiskaalkomitee (*Fiscal Committee of the League of Nations*) korrespondentliikmeks.

J. Vaabeli ettevalmistuses õppejõu karjääriks polnud selle põlvkonna seisukohalt tegelikult midagi erilist. See oli tüüpiline Tartu ülikooli õigus-teaduskonna õppejõuks valmistumise skeem vähemalt kuni 1930. aastateni. 1920. aastatel ja 1930. algul toimus Tartu ülikooli kasvandike omapärane teadusdessant Lääne-Euroopa ülikoolidesse. Tollane Tartu ülikooli juhtkond ja vanemad kolleegid otsisid sellele põlvkonnale õpinguteks kõiki võimalusi. J. Vaabelil oli õnn olla päris pikka aega selle uue generatsiooni üks soosikutest.

1929–1931. J. Vaabeli õpingud välismaal olid olnud küll pingelised (suvel oli ta teinud õppereisi ka Breslausse), kuid Tartus oldi juba mures väitekirja valmimise pärast. Teda oodati Tartusse õppejõuks. Veebruaris 1929. a. sai ta veel semestriks pikendust, kuid stipendiumi ülikool enam maksta ei saanud. Olukord muutus keerukamaks ka seetõttu, et arusaamatuste pärast prof. M. Kurtšinskiga polnud kohe võimalik sooritada magistrieksamit (vaieldi magistrieksami mahu ja kirjanduse suhtes).

1929. aastal tegi J. Vaabel väga olulise otsuse, mis määras tema edasise tegevuse ülikoolis — ta sidus end töö kõrvalt ülikoolis ka praktikaga. Esialgu asus ta tööle Tallinna Eesti Vabariigi majandusministeeriumisse (olles järgnevatel aastatel jooksul nõunik, peasekretär ning rahandusosakonna direktor). Ta enese kirjapanekute järgi olevat ta sel perioodil tegelnud maksundusõiguse normistiku reformimise ja selle rakendamise korraldamisega (maksustamiskorralduse seadus, aktsiisimaksude seaduse eelnõu, tolliseadustiku eelnõu jne.).

J. Vaabeli puhul ongi tegelikult raske öelda, milline pool tema tegevuses ühel või teisel perioodil oli tähtsamal kohal. Temas jäid need poolused (teadus ja praktika) alati seotuks. On selge, et sageli üks poolustest kannatas teise rivaliteedi tõttu. Vaid ülikoolis töötades oleks ta ehk kirjutanud rohkem teadustöid, kuid kas need oleksid olnud niivõrd praktilisi probleeme arvestavad? Igatahes esindas J. Vaabel üht kindlat õppejõu tüüpi Tartu ülikooli õigusteaduskonnas (teadlane-praktik või praktik-teadlane). Pigem esindas ta neist valikuist rohkem esimest.

J. Vaabeli magistriväitekirja valmimine muutus Tartus üha aktuaalsemaks. Tema eelkäijal (ja õpetajal) prof. E. Ch. Berendtsil oli tekkinud tõsiseid terviseprobleeme (jalad haiged, nägemise kaotus). Alates 1. augustist 1930. a. läks prof. Berendts pensionile ning juba 4. augustil 1930. a. ta suri. Finantsõiguse õppetool oli vaba. Tartu ülikooli õigusteaduskonnal tuli esialgu kiiresti leida loengute pidaja finantsõiguses ning ka uus professor. Teaduskond lootis mõlemas küsimuses J. Vaabelile. Juba 1930. a. tegi teaduskond ülikooli valitsusele ettepaneku finantsõiguse professuuri täitmine edasi lükata. Selleks oli nüüd olemas konkreetne alus, sest J. Vaabel oli just edukalt kaitsnud oma magistriväitekirja "Administratiivne karistus ja selle rakendus maksuõiguses" (1930). Teaduskonnal oli aga kiiresti vaja, et J. Vaabel kirjutaks valmis oma doktoritöö ja asuks vakantssele õppetoolile.

Esimest korda kuulutati *mag. jur.* J. Vaabeli loengud Tartu ülikoolis välja 1931. a. teisel semestril, mil J. Vaabel luges õppeülesande täitjana Eesti finantsõigust. Töö kõrvalt majandusministeeriumis kirjutas ta Tallinnas doktoritööd ja pidas Tartus loenguid nii õigusteadust kui majandusteadust õppivatele üliõpilastele.

1932–1934. Kolmekümne kolme aastasele J. Vaabelile algas väga intensiivne ning karjääri mõttes edukas periood. Tallinnas määrati ta majandusministri abiks ning Tartu ülikool taotles talle õpetamisõigust. Teda oodati finantsõiguse õppetoolile, mille täitmine lükati kuni 1934. a. lõpuni edasi. (Samas lükati tagasi prof. Gustav Soddoffsky kandidatuur Riist.) Võib arvata, et see oli kokkuleppeline tähtaeg, mille jooksul pidi olema kaitsnud J. Vaabeli doktoritöö finantsõigusest. 1932. a. valis USA-s asuv Maksude Uurimise Instituut (*The Tax Research Foundation*) J. Vaabeli oma liikmeks, aasta hiljem järgnes sellele Roomas asuva *Institutio di Studi Legislativi* korrespondentliikmeks nimetamine. Rahvasteliidu Fiskaalkomitee Uurimuste direktori Mitchel B. Caroli tellimusel kirjutas J. Vaabel ülevaateid ning tegi ka kaastööd *The Research Foundation*'ile USA-s — näiteks süstemaatiline ülevaade Eesti maksuõigusest (1932, 1933); süstemaatiline ülevaade Eesti riigi- ja maksuõigusest ja statistiline ülevaade Eesti maksundusõigusest (1934). Tehes õppetööd Eesti finantsõigusest, keskendus J. Vaabel oma jõupingutused esmajoones doktoritöö

kirjutamisele. Lubatud tähtajaks saigi ta oma tööga valmis ning 28. aprillil 1934. a. toimus Tartu ülikoolis tema doktoritöö "Eesti riigi maksuõiguse põhiprobleeme" edukas kaitsmine. Oponentidena esinesid professorid A. Piip ja Artur-Tõeleid Kliimann. Väga positiivselt hindas J. Vaabeli doktoritööd kolleeg A.-T. Kliimann.

Tartu ülikool algatas kohe seejärel ka finantsõiguse korralise professori koha täitmise protseduuri. J. Vaabeli seniste teadustööde hindamiseks oli moodustatud komisjon (A. Piip, A.-T. Kliimann, N. Maim). Väga põhjaliku analüüsi esitas prof. A.-T. Kliimann, kes hindas kõrgelt teaduslike küsimuste püstitamise uudsust J. Vaabeli töödes, mõistete täpse ja selge avamise oskust ja head kaasaegse dogmaatika tundmist. Kliimanni arvates oli J. Vaabel oma teadusliku töö sügavuse poolest juba ületanud oma õpetajat prof. R. Schranili Prahast.

22. oktoobril 1934. a. otsustas õigusteaduskond valida J. Vaabeli finantsõiguse korraliseks professoriks. Kui 1920. aastatel oli valitsus aktsepteerinud ülikooli autonoomiat, siis 1934. a. oli olukord muutunud. Enam polnud Tartu ülikooli õigusteaduskonnal (kuigi professorite hulgas oli nii Asutava Kogu kunagisi saadikuid kui valitsuse liikmeid) nagu ka ülikoolil tervikuna sellist autoriteeti riigivanem K. Pätsi (Tartu ülikooli õigusteaduskonna kasvandik) silmis. Vaatamata ülikooli ettepanekule ei kinnitanud riigivanem K. Päts 23. novembril 1934. a. J. Vaabelit finantsõiguse õppetoolile mitte korraliseks, vaid erakorraliseks professoriks. Põhjus oli ilmselt analoogiline A.-T. Kliimanniga, keda oli peetud korraliseks professoriks saamiseks liiga nooreks ja soovitati veel mõni aeg töötada erakorralise professorina. Selline otsus loomulikult solvas asjaosalisi ning seda võib pidada üheks isiklikuks ajendiks, mis määras J. Vaabeli hilisema elutee.

1934. a. uuendas ja täiendas J. Vaabel oma loengukursusi ülikoolis. Ta hakkas lisaks Eesti finantsõigusele lugema ka maksundusõigust, eelarveõigust, finantsõigusteadust, riigitulundusteadust ning Eesti ja võrdlevat eelarveõigust.

Samas taotles ta Rockefelleri fondilt stipendiumi teadustööks Šveitsis (Genfis). Tänu prof. A. Piibu headele isiklikele suhetele fondi peasekretäri Tracy B. Kittredge'iga anti selleks ka lootust.

Mis toimus tegelikult kolmekümne viieseks saanud majandusministri abi ja Tartu ülikooli finantsõiguse professori hinges 1934. a., on täna raske meie kasutuses olevate andmete põhjal taastada. Aastaid hiljem (kahjuks mitte just vabades oludes) kirjutas ta, et oli hoidunud liitumisest igasuguste poliitiliste liikumistega, mida talle 1930. aastatel olevat korduvalt ette heidetud. Ta mainis siiski oma seotust üliõpilasseltsiga "Ühendus".

1934. a. esitati J. Vaabeli vastu ränki süüdistusi. Teda kui Eesti Vabadussõjalaste Liidu oletatava valitsuse majandusministrit (J. Vaabel

väitis ise, et teda polnud sellest üldse informeeritud) süüdistati riigi reetmises. J. Vaabeli senistes elulugudes on seda püütud maha vaikida. J. Vaabeli ja vapside suhetega tegelesid 1930. aastatel kohtuorganid, kuid seda seost ei tõestatud. J. Vaabeli puhul on tegemist aga hoopis ühe laiemä ja keerukama probleemiga. Seoses vapside liikumisega peame vahet tegema ühe ja sama asja erinevate tasandite vahel.

J. Vaabel võttis osa Vabadussõjast nagu tuhanded Eesti mehed. Kõiki neid, kes olid sõdinud Eesti Vabariigi sünni nimel, sidus hiljem nii mõndagi ühist. Nad erinesid nendest, kes polnud osalenud Vabadussõjas (kas vanuse või mõnel teisel põhjusel). J. Vaabeli puhul oli tegemist teadlase- ja eksperditüüpi inimesega, kelle jaoks maailm on alati keerulisem kui vaid üks-kaks valikut. Nad näevad poliitiliste liikumiste programmidest nii positiivset kui negatiivset ja ei nõustu lihtsa lõöksõnaga, et: "kui sa pole meiega, siis oled sa meie vastu." Olles seotud Vabadussõjast osavõtnutega ning jagades ilmselt nii mitmeidki vabadussõjalaste liikumise ideid, ei pooldanud ta arvatavasti kogu kõnesolevat ideoloogiat. See takistas tal aktiivselt osalemast selles liikumises. J. Vaabel kuulus inimeste hulka, kes leiavad end poliitiliselt määratledes ikka ja jälle erinevate liikumiste vahelt ega saa seega ühegi reaalselt eksisteeriva partei või liikumisega ühineda. Selline variant on täiesti reaalne loovale ja avatud ühiskonnale, mida aga 1930. aastate lõpu ja 1940. alguse Euroopa sai vähe pakkuda.

1935–1937. Oli alanud J. Vaabeli esimene ametitest tagandamise aeg. Riigiteenistusest vabastamine langes tema teadusliku enesetäiendamise aega välismaal. 1935. a. maist sai ta kasutada taotletud stipendiumi ning elada (vaheaegadega) kuni 1937. a. märtsini Šveitsis (Genfis).

1935. a. lõpul vabastati J. Vaabel ka ülikooli teenistusest (riigivanema otsuse põhjal 18. detsembrist 1935. a.). Vaatamata tagandamisele säilis tal kontakt kolleegidega teaduskonnas. On säilinud J. Vaabeli vastus kolleegile Tartus (lähtudes kirja sisust, võis adressaadiks olla prof. A.-T. Kliimann, kellele teaduskonna poolt oli 1936. a. pandud J. Vaabeli senine õppetöö finantsõiguses ning kes oli tuntud kui viimase lähedane sõber) Genfist (29. 10. 1936), milles ta kirjutas: "Olen Teile väga tänulik heatahtliku suhtumise ja minu pärast Teile koormaks tulnud vaeva eest. Samuti olen tänulik teistele kolleegidele tähelepanu eest. Olen ka teadlik, et võlgnen palju tänu teaduskonnale üldiselt, kelle kaasabil teostunud minu teaduslik ettevalmistus ... Kuigi põhimõtteliselt pooldan tagasitulekut (ülikooli), ei saa ma praeguses olukorras siiski anda mingit nõusolekut. Nagu teate, kõrvaldati mind ülikooli tööst olenemata minu tahtest ning lisan, mulle senini teadmata põhjustel."

Läbirääkimised J. Vaabeliga toimusid ilmselt intensiivsemalt ka põhjusel, et isegi ajakirjanduses oli 1936. a. suvel alanud diskussioon vapside

mässukatse ja nn. süüta süüdlaste üle, viimaste hulgas mainiti otseselt ka J. Vaabelit.

Oli käivitumas J. Vaabeli rehabiliteerimisprotsess. Juba 4. novembril 1936. a. kuulutati Tartu ülikooli finantsõiguse õppetool vakantseks ja taotleti selle täitmist alates 6. novembrist samal aastal. 23. detsembril 1936. a. kinnitati riigivanema otsusega (tegelikult taastati) J. Vaabel finantsõiguse õppetoolile erakorraliseks professoriks. Tema side Tartu ülikooliga oli taastatud, kuid kuni stipendiumiaja lõpuni jätkas ta teadustööd Šveitsis.

Šveitsis sai J. Vaabel tõsiselt süveneda teadustöösse, mis pärast doktoritöö kirjutamist oli pinga töö tõttu majandusministeeriumis ja suurenenud õppekoormusega ülikoolis olnud raskendatud. Võib julgesti väita, et oma teadusala metodoloogia mõtestamine, millega 1930. aastate lõpul tegeles nii oma loengutes kui ilmunud teadustöös J. Vaabel, pärines just sellest tema elu viimasest pikast välismaa teaduslähetest.

1937–1940. Naasnud teadustöölt Genfist, jäi J. Vaabeli põhitööks tegevus Tartu ülikooli professorina. Majandusministeeriumi nõuniku koht võimaldas loenguid pidada. J. Vaabel pidas 1930. aastate lõpul palju erinevaid loengukursusi ning mitte ainult ülikoolis. Tartus kuulasid tema loenguid peamiselt õigusteaduskonna üliõpilased, Tallinnas Kõrgema Sõjakooli kursandid. Sel perioodil jõudis J. Vaabel oma teaduslikus mõtlemises uude faasi. Selle uue astme esimeseks tulemuseks oli töö "Sissejuhatus finantsõigusesse. Finantsõiguse normistik ja selle teaduslik käsitus" (1939). Üha enam ja enam huvitasid teda eriala metodoloogilised probleemid. 1940. a. luges ta Tartus õigusteaduskonna üliõpilastele isegi omaette kursuse õigusteaduse metodoloogia üldistest küsimustest. Korduvalt on ta hiljem viidanud oma 1940. a. valminud käsikirjale "Finantsstatistika metodoloogilisi probleeme".

Siin on võimalik võrrelda J. Vaabeli ja A.-T. Kliimanni (mõlemad olid sündinud 1899. aastal) arengut teadlasena. Arvustades A.-T. Kliimanni raamatut *Õiguskord* (1939), oli J. Vaabel küllalt avatud ja me võime selle põhjal teha mõningaid spekulatsioone ka ta enese kohta. J. Vaabel kirjutas, et kuni *Õiguskorra* ilmuniseni oli A.-T. Kliimanni üldise meetodi ja vaatestiku jälgimine olnud raskendatud põhjusel, et mainitu oli käsitletud vaid oma teaduse üksikküsimusi. Kogu tema selle ajani avaldatud vaatestik vajab seega viimistlemist ning arendamist terviklikuks süsteemiks. Kirjutanud sedasi oma õpingukaaslase ja kolleegi kohta 1939. a., võime oletada, et üpris lähedal oli sellisele lahendile ka J. Vaabel ise, kuid tal oli selleni veel aega. Üha sügavam süüvimine metodoloogia probleemidesse pidi paratamatult viima uuele astmele finantsõigusteaduse dogmaatika mõistmisel. J. Vaabelile nagu ka A.-T. Kliimannile oli lähedane feno-

menoloogiline vaatlusviis. Kuigi kahe teadlase vaated päriselt ei kattunud, olid need üpris lähedased.

Ka J. Vaabeli tegevuse seisukohalt on oluline peatuda teatud ebakõladel Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppejõudude vahel. Kõnesolevale probleemile on antud ja võib ka edaspidi anda mitmeid seletusi, kuid tahaks arvata, et siin oli tegemist väga suures ulatuses omapärase eneseteostusliku küsimusega. Peamiseks ei olnud mitte põlvkondade konflikt, vaid see, et teaduskonna õppejõud polnud ühesuguses loomingukses seisus. Rühmitus, millesse kuulusid J. Vaabel, A.-T. Kliimann ja veel mõned nooremad, oli oma arengus jõudmas uuele astmele. Neil oli olnud suuremaid võimalusi (kuid ka soovi) tegelda teadusliku eneseteostusega, mistõttu nad olid teadlikud teadustöö tasemest (ka teadustöösse suhtumisest) oma aja Euroopa parimates teaduskeskustes. Naastes Tartusse, unustasid nad sageli, et see, mida nad olid näinud, oli parim Euroopas ning nad tahtsid (küll primatel kaalutlustel) sellist taset kohe näha ka Eestis.

Mingil määral oli siin tegemist teatud alaväärsuse väljamängimisega. Viimane oli saadud kokkupuutel oma eriala maailma tippudega. Ka Tartus igatseti tunnetada samasugust loovat miljööd, mis soodustaks teadustööd. Ei tahetud tegutseda vaid võõral maal, taheti normaalseid töötingimusi ka kodus.

Osa Tartu ülikooli õppejõude, ka neid, kes rajasid 1920. aastail teaduskonna ja andsid väga palju energiat ja jõudu selle arenguks, polnud teadlastena enam loovad. Nad tegutsesid õppejõududena, täitsid kõikvõimalikke ülesandeid ülikoolis jm., kuid neile polnud eneseületuslik uurimistöö enam eesmärgiks (mõnedel seda ehk kunagi olemata). Seega asusid inimesed ühes ajas, kuid erinevates punktides ruumis.

Omaaeelses kirjanduses on seda konflikti iseloomustatud kui põlvkondade vahelist, kuid tundub, et põlvkonna mõiste oli 1930. aastate Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppejõudude puhul küllalt suhteline. Kõige vähem tähendas see sünniaastat, pigem ehk teaduskonda tööleasumise aastat.

Väga selgesti väljendas oma (ja ka oma mõttekaaslaste) suhtumist J. Vaabel 1939. aastal. Avaldades ajakirjas *Õigus* arvustuse A.-T. Kliimanni monograafia üle *Õiguskord*, avaldas ta samas ka suhtumist Eesti õigusteaduse olukorrasse üldse. Tema hinnang oli kriitiline ja isegi veidi kontekstivabalt maailmaparandajalik. Eelkõige polnud J. Vaabel rahul Eesti õigusteaduse teoreetilise tasemega. Ta kirjutas: "Selles, mis meil on õigusteaduslikku, domineerib koordineerimata üksikjuhtude kitsasihiline vaatlus. Juhtude lahenduses on arenenud meie õigusteaduslik mõtteviis, suundudes empiirilisse kasuismi ja ignoreerides teoreetilist fundeeringut. Sellega on meie õigusteadus kaotanud süstemaatilise hoiaku ning huvi üldpõhimõtteid taotlevale vaatlussuunale." Ta arvas, et: "... vaatamata kahekümnele pikale aastale ja vist küll ka õigusrakenduse vajadustele, ei

oma Eesti peaaegu üldse õiguse üksikalade dogmaatilisi käsitusi, mis oleksid selgitanud ja püstitanud normistiku süsteemide vääramatuid põhimõtteid juhistena üksikjuhtude käsitlejaile. Veel vähem võime tunnistada omaks teoreetilisi käsitusi, milledes oleks arendatud loogiliselt täpseid mõisteid ja mis osutaksid sihtselget süsteemi ning hästi fundeeritud või koguni veel iseseisvat ideestikku." J. Vaabeli kriitika oli karm. Ta väitis, et õigusteadus ei suuda pidada sammu teiste teadusalade arenguga Eestis, vaatamata sellele, et suurima osa Eesti haritlaskonnast moodustasid just õigusteadusliku koolitusega isikud. Selline kriitika, mis oli kindlasti mõeldud õigusteaduse ergutamiseks Eestis, ei saanud sugugi olla üheselt mõistetud kolleegide poolt Tartu ülikoolis. Akadeemiline elu pole kunagi olnud vaba pingetest, eriti kui ühes teaduskonnas toimub parajasti arengu aeglustumine ja stagnatsioon. On väga kahju, et J. Vaabelil jäi endal realiseerimata samas arvustuses antud lubadus kirjutada ülevaade Eesti õigusteadusliku mõtte arengust. Selline uurimus oleks võinud anda ka vastused paljudele J. Vaabeli poolt püstitatud küsimustele Eesti õigusteaduses. Väga oluline oleks seejuures olnud, et protsessi tema arengus vaadates oleks võimalik olnud arvestada ajaloolist tausta ja võrrelda arengu kiirust teiste maadega. Õigusteadus nõuab oma arengus teatud kindlaid parameetreid. Kindlasti oli J. Vaabel nendest teadlik. Paraku ei ole meieni säilinud tema kontseptsioon.

1940–1950. Kui me võtsime omaks J. Vaabeli enesehinnangu, et kuni 1930. aastate lõpuni oli ta oma poliitilistelt vaadetelt pigem apoliitiline kui poliitikasse sekkuv, siis ühinemine 1940. a. juunikommunistidega oli samm, mis muutis väga palju tema edasises saatuses. Selle sammu seletamine pole sugugi lihtne. Hilisemad (arhiivides säilinud) sundseletused ei ava kõiki tagapõhju. Kindel on see, et 1930. aastate isiklikud vintsustused avaldasid siin oma mõju. Teiseks polnud J. Vaabel ju ainuke kõrgintelligentsi esindaja ega jurist (nimetagem siin lähedasi kolleege A.-T. Kliimanni, H. Kadarit jt.), kes läks uute võimudega kaasa. Kas ei mänginud siin rolli vana, nn. Kaupo–Lembitu fenomen? Kauem välismaal elanuna tajuti teravamalt seda suurt poliitikat, millel puudus igasugune huvi Eesti iseseisvuse kaitsmiseks. Samas oli veel väga tugev ametnike ja juristide võimutruuduse traditsioon. Olid ju juristid läbi ajaloo teeninud nii või teisi võõraid võime.

Uute võimude poolt tõsteti J. Vaabel rahanduse rahvakomissari esimeseks asetäitjaks ja Eesti Panga juhatuse esimeheks. Esialgu jäi ta edasi ka (nüüd juba ENSV) Tartu Riikliku Ülikooli finantsõiguse professoriks, kuid seda vaid 20. novembrini 1940. a. Siis kinnitati ta Tallinna Tehnikaülikooli finants- ja krediitimajanduse professoriks ning kateedrijuhatajaks.

Samal ajal taotles tollane Tartu ülikooli õigusteaduskonna dekaan H. Kadari J. Vaabelile luba, et viimane peaks loenguid finantsõiguse sissejuhatavast osast ka Tartu üliõpilastele, kuid Tallinnast seda ei antud.

Kui J. Vaabel 1939. aastal võttis sõna Eesti õigusteaduse teoreetilise taseme kohta ja võitles selle loovuse eest, siis nüüd oli alanud periood, mis võimaldas J. Vaabelil kõige vähem oma kunagisi ideid ellu viia.

Olles teinud 1940. aastal oma valiku, taganes J. Vaabel koos Nõukogude armeega sõja eest Venemaale (Tšeljabinski ja Saraatovi oblastisse). Tema tegevusest tagalas on arhiiviandmed napid. Esialgu olevat ta olnud põllutööliseks ühes kolhoosis ning 1941. a. lõpus saanud inspektoriks Uralski linnas. 1942. a. mainitakse teda kui riigipanga oblastikontori vaneminspektorit Saraatovis. Nendes ametites tulid talle ilmselt rohkem kasuks Pihkva kommertskoolist saadud teadmised kui hilisem töö Lääne-Euroopa juhtivates teaduskeskustes.

1942. a. märgiti tema kaadriarvestuslehel esmakordselt ametiks Eesti NSV rahanduse rahvakomissari esimene asetäitja.

1944. a. Eestisse naasnuna sai J. Vaabelist jälle ENSV rahanduse rahvakomissari (hiljem ministri) esimene asetäitja ja Tallinna Polütehnilise Instituudi professor ja kateedrijuhataja. Lühemaks ajaks tuli ta tagasi ka Tartu Riiklikku Ülikooli, kus tal oli samuti professori ja haldusõiguse kateedri juhataja koht. Vaatamata oma kõrgetele ametitele Tallinnas ei läinud J. Vaabelil ülikoolis sugugi kergesti.

1946. a. oli suurte muutustega aastaks Eesti teaduses. Sel aastal hakati ümber atesteerima seniseid teaduskraade ja akadeemilisi kutseid. J. Vaabelil, kes oli 1945. a. algul vastu võetud ÜK(b)P liikmekandidaadiks, otsesed probleeme polnud. NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumis aktsepteeriti nii tema finantsõiguslane doktorikraad kui tegevus professorina Tallinna Polütehnilises Instituudis.

ENSV Ministrite Nõukogu määrusega 5. aprillist 1946. a. pandi alus nn. uuele Eesti Teaduste Akadeemiale. Selle esimesse koosseisu oli esitatud ka prof. J. Vaabel. Niisiis oli J. Vaabelist J. Uluotsa järel saanud teine jurist, kes oli eestlastest valitud akadeemikuks.

1947. a. 1. veebruarist vabastati J. Vaabel ENSV rahandusministri esimese asetäitja ametist seoses tema valimisega Teaduste Akadeemia asepresidendiks. J. Vaabeli puhul oli tegemist ilmselt partei nomenklatuurse kaadripaigutusega. Nii ministri esimese asetäitja kui Teaduste Akadeemia asepresidendi koht olid mõlemad nomenklatuursed ametikohad. Kas J. Vaabeli puhul oli konkreetsel juhul tegemist formaalse ülendamise või hoopis tagandamisega, on täna veidi raske öelda. Pigem oli see siiski viimane variant, sest kuigi J. Vaabel jäeti valitsuse konsultandiks eelarve alal, oli suunatud otsese võimu juurest kõrvalalale.

Kui veel kord meelde tuletada J. Vaabeli seisukohavõtte 1939. a. Eesti õigusteaduse teoreetilise taseme suhtes, siis nüüd, asunud sisuliselt juh-

tima Teaduste Akadeemiat, ei oleks saanud olla õigemast meest, kes oleks võinud sel alal nii mõndagi saavutada. J. Vaabeli teaduslik areng oli aga peatunud 1940. aastal. See, millest ta oli unistanud (formuleerida oma teadusharus uus teoreetiline tase), oli jäänud teostamata ning J. Vaabel pidi endale selgesti aru andma, et selle realiseerimiseks puudusid igasugused võimalused. Kui ta oli olnud õigustatult kriitiline teaduse vabaduse suhtes Eestis 1930. aastate teisel poolel, siis nüüd puhusid tuuled, mida ta polnud veel kunagi tajunud ja mida ta ei osanud varem ette näha.

Vaatamata oma suhteliselt kõrgele ametiseisundile ning ka parteilisele kuuluvusele, oli J. Vaabelil poliitilisi probleeme ka Tartu ülikoolis, kus ta ajutiselt õpetas.

Ühtaegu parteiorganisatsiooni mõju suurenemisega Tartu ülikoolis (J. Vaabel küll ei kuulunud ülikooli parteiorganisatsiooni) hakati siin aktiivselt täitma kõrgemate parteiorganite korraldusi, samuti taga kiusama ja umbusaldama õppejõude ning eriti neid, kes olid õppinud Lääne-Euroopa ülikoolides enne Teist maailmasõda.

1946. a. peetakse Tartu ülikooli ajaloos murranguliseks ka teatud eetiliste standardite murdmise osas. Kui selle ajani oli olnud veel elus vana akadeemiline traditsioon, milles kolleegi mõnitamine ja pealekaebamine kuulusid eetiliselt hukkamõistetavate kategooriate alla, siis nüüd näis akadeemilise pere vastuseis uute võimude poliitilisele survele olevat hakanud järele andma. Selle akadeemilise eluhoiaiku murdmine polnud sugugi lihtne ning alles 1948. a. olevat saanud administratiivsetel kohtadel töötajate hulgas tähele panna tendentsi võtta omaks hoiak, et kui sa ei ründa oma alluvaid ja teisi kolleege, satud ise ohtu.

Kui 1946. a. õiendati ülikoolis arveid luuletaja dots. V. Adamsiga, siis ilmselt juristid veel ei uskunud, et peatselt mängitakse sama mudel läbi ka nende peal. Algas ka õigusteaduskonna õppejõudude otsene represseerimine (J. Kross). 1948. a. läksid ülikoolis "moodi" enesepaljastuskoosolekud ja nn. referaatide ettekandmised. 1948. a. jõudis järg Tartus ka Vaabeli ning tema õpilase J. Mällini. Mõlemad pidid sõna võtma teemal, milline peab olema nõukogude jurist. J. Vaabelile pidi selline metoodika olema tuttav küll juba aastatest 1941–1944 nõukogude tagalas. Kuid vaevalt seegi kogemus eriti kergendas olukorda Tartus.

Kogu J. Vaabeli eluajaks jäi finantsõigus NSV Liidus üheks kõige enam reglementeeritumaks ja suletumaks igasugustele avalikele teaduslikele dispuutidele. J. Mäll (1911–1981) lahkus näiteks just seepärast kõnesolevalt alalt ja suundus tööõiguse valdkonda, kus oli veidi teaduslikku vabadust.

Vaadates ta enda 1939. a. mõõdupuuga J. Vaabeli tegevust Teaduste Akadeemias, tuleb kurvastusega öelda, et ta ei suutnud midagi teha Eesti õigusteaduse suunamiseks teoreetilisesse suunda. Kogu sellele tegevusele pani pealegi punkti EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum, mille

kurikuulus otsus taandas J. Vaabeli Teaduste Akadeemia asepresidendi kohalt. Arvestades oma aega, ei olnud J. Vaabeli saatus veel kõige hullem (võrreldes näiteks kolleeg prof. L. Leesmendiga), kuid tema tegevuse tasandit madaldati professori ja kateedrijuhataja tasemele Tallinna Polütehnilises Instituudis. Enamat partei ei usaldanud.

1951–1971. J. Vaabeli edasine tegevus oli seotud Tallinna Polütehnilise Instituudi statistika- ja raamatupidamise kateedriga. Ta tegutses professori, kateedrijuhataja ja kaugõppeteaduskonna dekaanina. Paraku pole võimalik sel perioodil rääkida enam tema teaduslikust tööst. Nagu näitab ka teadustööde bibliograafia, ei lisandunud sinna uusi nimetusi. Tema teadustöö teema “Nõukogude Eesti finants- ja majandusküsimuste uurimine” näitas otsest formaalset suhtumist.

Repressioonid J. Vaabeli suhtes Teaduste Akadeemias olid tegelikult lühiajalised. Partei otsuse alusel pidi ta lahkuma vaid asepresidendi kohalt. Juba 1951. a. valiti ta akadeemia majanduse instituudi nõukogu liikmeks; siis ka väga väheolulise (kuid siiski) raamatukogu nõukogu liikmeks jne. Küsimus polnud ametikohtade tasemes, vaid sideme püsimises akadeemiaga.

J. Vaabeli lõplik rehabiliteerimine toimus alles 1964. a., kui ta valiti uuesti (tegelikult taastati) akadeemia asepresidendiks.

1960. aastatel oli võrreldes varasemaga kahtlemata tõusuaeg Eesti õigusteaduses. See oli suhtelise vabaduse aeg, kui elustus õigusteaduslik mõte. See mõte oli küll kammitsetud marksistlik-leninliku teooriaga, kuid madalamal teoreetilisel tasemel oli ometi mängumaa olemas.

Olles uuesti ENSV Teaduste Akadeemia eesotsas, ei paistnud ka nendes tingimustes paraku välja tema aktiivsus õigusteaduse ergutamisel. Ehk mängis siin rolli ka J. Vaabeli tervis. 1968. a. vabastati ta tervislikel põhjustel akadeemia asepresidendi kohalt. Haiguse tõttu jäi ta ka pensionile.

Juba aastaid enne surma mõtles ta oma lõpule. On säilinud tema kiri ENSV Teaduste Akadeemia Presiidiumile, milles kirjaskirjas tema viimane soov. Ta palus loobuda riiklike matuste korraldamisest (mis talle kui akadeemia asepresidendile oleksid muidu olnud ette nähtud) ja mätta end mitte Tallinna Metsakalmistule, vaid oma kodukoha Karksi surnuaiale oma vanaisa, isa ja poja kõrvale. Karksisse tahtis ta jõuda Tallinnast üle Pärnu, selline oli alati olnud ta kodutee. Tema erisooviks oli, et tema haua laulaks meeskvarlett. “Armastasin kogu elu laulu ja tahan lauluga jääda puhkama,” selline oli J. Vaabeli soov.

Akadeemik prof. J. Vaabel suri 10. aprillil 1971. a. Tallinnas ja maeti 15. aprillil 1971. a. Karksi kalmistule.

J. Vaabel — esimene eestlane, kes finantsõiguse alal kõrgeima teadusliku kraadini jõudis ning sel alal ka Tartu ülikoolis professoriks

tõusis — suutis tunnetada oma eriala tõelisi tippe, kuid ajaloo keerd-tormides ei suutnud realiseerida kaugeltki seda, milleks ta juba enne Teist maailmasõda valmis oli, rääkimata sellest, kuhu ta oleks võinud jõuda asjaolude teistsugusel arengul.

Allikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA). F. 2100. N. 1A. S. 469;

N. 10. S. 3.

Tartu Ülikooli Arhiiv (TÜA). N. 3/51. S. 992.

Eesti Teaduste Akadeemia Keskarhiiv. F. 1. N. 58. S. 1409.

Eesti Vabariigi rahandusministeerium (J. Vaabeli toimik).

Kirjandus

Kärtner, H. "Finantsõigusteadlane Juhan Vaabel". *Nõukogude Õigus*. Nr. 5. 1989.

Vaabel, J. "Ühe kapitaaltese ilmumise puhul". *Õigus*. Nr. 7. 1939.

TARTU ÜLIKOOLI ESIMENE KRIMINAALÕIGUSE PROFESSOR ROOTSLANE ANDREAS BJERRE

Marju Luts

Kui Eesti Vabariigi Tartu Ülikool alustas 1919. aasta sügissemestril tööd, tegeles õigusteaduskond alles õppejõudude kaadri komplekteerimisega. Põhjus oli igati mõisteta ja küllap tuttav ka teistele teaduskondadele — õppejõuametiks nõutava kvalifikatsiooniga eestlasi nappis. Välismaalasi polnud aga sugugi niisama lihtne meelitada Tartusse tulema. Enamik õigusteaduskonna esimese koosseisu professoreid oli tulnud Venemaalt. See käib ka esimeste eestlastest õppejõudude N. Maimi, A. Piibu ja J. Uluotsa kohta selles mõttes, et nemadki olid hariduse omandanud Peterburis. Ka kriminaalõiguse professuuri täitmiseks pöörduti esialgu venelaste poole. See samm näib igati põhjendatud, sest kehtis ju Eestis tollal Vene Nuhtlusseadustik aastast 1845.¹

Ometi kinnitati 21. oktoobril 1919. a. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli esimese kriminaalõiguse professorina ametisse rootslane Sören Andreas Bjerre (1879–1925). Bjerre oli üks kolmest Rootsi õigusteadlasest, keda kutsuti Tartu ülikooli õigusteaduskonda.² Teised aga ei võtnud kutset vastu ja nõnda oli A. Bjerre esialgu õigusteaduskonnas ainus õppejõud, kes polnud varem puutunud kokku kohaliku kehtiva õigusega (s.t. sisuliselt vene õigusega). Ühtlasi oli ta ka ainus, kes pidi hakkama lugema võõrkeeles (saksa keeles). Vene keeles loenguid pidavad venelased kasutasid ju oma emakeelt. Juba eelõeldu pinnalt võib väita, et A. Bjerre oli tollases

¹ Uurimise praeguses seisus pole võimalik öelda, miks astus tagasi professor V. Kusmin-Karavajev, kes oli kaelakohtu õiguse õppetoolile kinnitatud E. V. haridusministri käskkirjaga 1. okt. 1919. a. Vt. *Eesti ülikooli algus: Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919*, I. Toim. H. Piirimäe. Tartu, 1994. Lk. 69.

² Peale A. Bjerre kutsuti 1919. a. oktoobris Tartusse ka Svea Õuekohtu nõunikku Hugo Christian Wikanderi. Läbirääkimised rahvamajandusteaduse dotsendi Sven Helanderiga Göteborgist jätkusid A. Bjerre vahendusel 1923. aastani.

õigusteaduskonnas omamoodi erandlik. Veelgi rohkem kinnitab niisugust väidet süüvimine A. Bjerre loengute sisusse.

1919. aasta detsembris, kui Tartus tähistati pidulikult ülikooli avamist, oli Bjerre veel Stockholmis. Nagu nähtub tema tollastest kirjadest, tegeles ta päevast päeva valmistumisega oma uueks ametiks.³ Muidugi pidi kriminaalõiguse professor hakkama lugema ennekõike kriminaalõigust. Bjerre otsustas seda kursust alustada ajaloolisfilosoofilise sissejuhatusega karistuse ning samas ka kriminaalõiguse eesmärkidest üldse. Bjerre kirjeldas kriminaalõiguse ajalugu kui kättemaksuinstinkti ohjeldamise ja inimeste igakülgse ühtekuuluvuse teadvustamise arengut kristlikul Öhtumaal.⁴ Oma seisukohta väljendas Bjerre ka ühes tollases kirjas: "Enesestmõistetavalt ei saa inimesel olla õigust karistada teist inimest. Ei ole olemas karistamise õigust, pole olemas ka kriminaalõigust (*straffrätt*). Inimestel on aga õigus üksteist aidata ..."⁵ See väike täiendus aitab juba eriti värvikalt avada Bjerre teoreetilist suundumust kriminaalõiguslasena.

Sisuliselt määratles A. Bjerre väga selgesti oma koha suures kriminaalõiguslikus vaidluses, mis tollal oli veel oma haripunktis, kuid mille järelkajad ulatuvad tänasessegi päeva. 19. sajandi keskpaigani valitses kriminaalõiguses täielikult nn. klassikaline suund, mille õpetus toetus Kanti ja Hegeli ideedele. Selle suuna olulisimad põhimõtted on lühidalt kokku võttes järgmised: kuritegu kahjustab õiguskorda; kuriteole ekvivalendina vastav karistus peab õiguskorra jälle taastama (kuritegu on eitus, karistus omakorda eituse eitus ehk jaatus). Siit ka otsene järeldus, et karistuse raskus peab täpselt vastama kuriteo raskusele. Loodusteaduste tormilise arenguga kaasnes õigusteaduses nn. positivistlik mäss ning positivismi tõus valitsevaks õigusfilosoofiliseks suunaks. Kriminaalõiguses tähendas see muu seas, et aktuaalsust võitis juba valgustusajal püstitatud, kuid varjule jäänud idee kurjategija isiku tähtsusest. Nõuti, et kuritegevust üldse, sh. kurjategijat, peab uurima teaduslike meetoditega. Tuleb leida vastus küsimustele, miks pandi kuritegu toime ja mida teha, et isik ei paneks enam toime uut kuritegu. Karistus sai uue eesmärgi: mõjutada inimest nõnda, et ta enam ei paneks toime kuritegu.⁶ Seda mõtet võiks väljendada ka Bjerre kombel: kuriteole järgnev ühiskonna reaktsioon pidi kurjategijat aitama, pidi soodustama tema resotsialiseerumist. Niisiis oli

³ Andreas Bjerre kirjad ja käsikirjad on suuremalt jaolt hoiul Stockholmis Kuninglikus Raamatukogus. Et kogu materjal on korrastamata ja katalogiseerimata, ei ole siinkohal võimalik esitada korrektseid arhiiviviiteid.

⁴ A. Bjerre, "Installationsvorlesung" (avaldamata käsikiri). 1920, lk. 28.

⁵ A. Bjerre kiri H. Petersenile 20. detsembrist 1919.

⁶ Kriminaalõigusteaduse arengust, sh. sotsioloogilisest koolkonnast vt. lähemalt J. Sootak, "Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega kurjategijat karistatakse". *Akadeemia*, nr. 4 (1990), lk. 775jj.

A. Bjerre kriminaalõiguse “moodsa” ehk sotsioloogilise suuna veendunud pooldaja.⁷ Loomulikult kujundas see asjaolu ka tema õpetuse sisu Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professorina.

Professor Bjerre luges Tartus aastail 1919–1925 kriminaalõiguse üldosa (käsitleb kuriteo mõistet, õpetust karistusest ja selle liikidest). Kehtivast õigusest lahutamatu eriosa (konkreetsed kuriteoliike käsitlev osa) luges ta vaid 1921. a. kevadsemestril, edaspidi jäi selle aine õpetamine “kaelakohtu õiguse ja protsessi tegeliku õpetaja” Aleksei Melnikovi õlule. Ilmselt oli niisugune tööjaotus põhjendatud, sest Bjerre ei tundnud kuigi hästi kohalikku vene õigust. Seevastu üldosa õpetamisel võis ta tõepoolest anda parima, mis tal anda oli — suurepärase ülevaate kõige uuematest teoreetilistest suundumustest kriminaalteadustes.

Bjerre kodumaal Rootsis oli diskussioon kriminaalõiguse ümberkujundamisest sotsioloogilise kooli vaimus 1920. aastaiks juba täies hoos. Teoreetilises plaanis oli selle eestvedaja professor Johan Thyren, kelle loengutest sai Bjerre osa juba Lundi ülikooli õigusteaduskonna üliõpilasena aastail 1900–1904. Samal ajal sõbrunes Bjerre ka hilisema Rootsi kriminaalõiguse reformi praktilise elluviija Karl Schlyteriga, kes jäi tema parimaks sõbraks elu lõpuni.⁸ Nii oli Bjerre juba enne Tartusse tulekut ja ka siin viibides hästi kursis kriminaalpoliitiliste suundumustega teispool Läänemerd. Rootsi kriminaalõiguse reformi käigust, eesmärkidest ja võimalustest andis ta oma kuulajatele ülevaate eelkõige kriminaalõiguse seminarides.

Pole põhjust väita, et professor Bjerre oleks piirdunud pelgalt Rootsi kriminaalõigusteaduse valgustamisega. Ta oli õppinud ka Pariisis (1900–1901), Berliinis (1904–1906), Kopenhaagenis ja Oslos (1907). Kõik need keskused olid eelmainitud “moodsa” kriminaalõiguse kontekstis väga olulised. Berliinis näiteks õppis Bjerre kriminaalõiguse sotsioloogilise suuna rajaja professor Franz v. Liszti enda juures. Võib arvata, et just saksa õigusteaduse mõjul pühendas Bjerre erilist tähelepanu kurjategija süü ja süüdivuse probleemidele ka oma kriminaalõiguse loengutes Tartus. Ta pidas plaani avaldada see osa oma loengutest Rootsis või Saksamaal eraldi uurimusena,⁹ kuid paraku jäi kavatsus teostamata. Käsikiri on tänini hoiul Stockholmis Kuninglikus Raamatukogus.

Alates 1921. a. kevadsemestrist õpetas professor A. Bjerre Tartu ülikoolis ka õigusfilosoofiat, õigemini õigusfilosoofia ajalugu. Võib uskuda,

⁷ Bjerre puhul tuleb mõjustajana peale moodsate teooriate kõne alla ka Rootsi kriminaalõiguse üldine humanistlik traditsioon. Vt. J. Sootak, “Nägija Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?”. *Akadeemia*, nr. 1 (1993), lk. 69jj.

⁸ Rootsi kriminaalõiguse reformi idee kujunemisest ja elluviimisest vt. J. Sootak (viide 7), lk. 76jj.

⁹ A. Bjerre kiri K. Schlyterile 26. novembrist 1920.

et Bjerrel oli tollastest õigusteaduskonna õppejõududest tõepoolest parim ettevalmistus õigusfilosoofia õpetamiseks. Oli ta ju oma esimese stuudiumi järel Uppsalas (1897–1900) omandanud filosoofiakandidaadi kraadi. Pealegi huvitas teda õigusfilosoofia. Suure osa tema Tartusse kaasa võetud 400-kõitelisest raamatukogust moodustas just filosoofia ja õigusfilosoofia alane kirjandus. 1920. a. suvel Berliinis veedetud paari nädalat kasutas Bjerre selleks, et tellida endale kirjandust just õigusfilosoofia kursuse tarbeks. Selle tulemusel täienes tema raamatukogu 1921. a. algul umbes 300 uue köitega.¹⁰ Niisiis võib uskuda, et kriminaalõiguse professor A. Bjerre tundis end palju kodusemalt hoopis õigusfilosoofia vallas. Sellest annavad tunnistust ka tema enda kirjad.

1921. aastal kirjutas Bjerre K. Schlyterile, et oleks vist valmis päriselt Eestisse jääma ja õppima selgeks ka eesti keele, kui tal õnnestuks vabandada kriminaalõiguse õpetamisest ning pühenduda üksnes õigusfilosoofiale.¹¹ Muidugi ei võinud noor ja vaene Eesti Vabariik lubada endale luksust avada õigusteaduskonnas nii praktikakauge suunitlusega professor nagu õigusfilosoofia. Aga ka hiljem (aastail 1923–1925), kui üha teravamalt tõusis päevakorda probleem, kuidas leida Bjerrele akadeemilist tööd Rootsis, oli palju juttu hoopis õigusfilosoofia dotsentuurist.

Üliõpilased andsid A. Bjerre loengud õigusfilosoofiast hektografeeritud konspektina välja koguni kolmes keeles (saksa, eesti ja vene). Bjerre, saanud innustust kolleegide tunnustavast hoiakust, pidas plaani ka ise avaldada ülevaatlik õpik õigusfilosoofia ajaloost. Tal oli käsikiri praktiliselt trükivalmis. Puudu jäi vaid sissejuhatav historiograafiline osa, mille kirjapanemist takistas kehv tervis ja suur tööpinge ülikoolis. Oma ajas oleks see võinud olla aga erakordne raamat, sest nii laiahaardelised ülevaated (antiikfilosoofiast kuni I. Kantini) puudusid nii saksa kui rootsi keeles. Bjerre õigusfilosoofia ajaloo käsikirja püüdis pärast tema surma avaldada K. Schlyter, kuid tollal (1937. a.) oli rootsi keeles ilmunud juba teisigi ülevaateid. Nii on käsikiri tänini avaldamata; seegi on hoiul Stockholmis Kuninglikus Raamatukogus.

Seni pole me veel käitlenud A. Bjerre põhilist teaduslikku suundumust, mida võiks nimetada ka tema kitsanaks erialaks. See oli kriminaalpsühholoogia. Juba Bjerre haridust võiks nimetada teatud mõttes sellesse valdkonda kuuluvaks. Kõige rohkem mõjustasid A. Bjerre teaduslikku suundumust õpingud Berliinis professor F. Liszti juures. Vastandades oma vaateid ühiskondlike tegurite tähtsustamisele rajatud teooriatele, väitis Bjerre kriminaalbioloogilise suuna vaimus, et "tänapäeva kriminaalpsühholoogia on jõudnud niisugusesse ajajärku, kus on vajalik

¹⁰ A. Bjerre päevik-kiri 19. jaanuar 1919 ja kiri K. Schlyterile 21. veebruarist 1921.

¹¹ A. Bjerre kiri K. Schlyterile 21. veebruarist 1921.

minna üldistelt, peamiselt statistilistelt uurimistelt edasi kurjategija isiku analüüsimisele.”¹² See oligi programm, mida A. Bjerre viis ellu oma teadustöös.

1907. a. ilmunud raamat varguse psühholoogiast¹³ ammutas oma materjali intervjuudest vangidega. Sama meetodit kasutas Bjerre oma pea-teose *Mörva psühholoogia* jaoks materjali kogumisel. A. Hägerström kirjutas 1924. aastal, et sellise meetodi rakendamisega oli Bjerre kahtlemata oma erialal teerajaja Põhjamaades üldse.¹⁴ *Bidrag till mordets psykologi* pidi ilmuma juba 1919. aastal, kuid nägi trükivalgust alles 1925. a. See ilmus paralleelselt nii rootsi kui saksa keeles. Bjerre *Psychologie des Mordes* oli esimene teos õigusteaduskonna õppejõududelt Tartu Ülikooli Toimetiste sarjas.¹⁵

Kriminaalpsühholoogiat luges Bjerre ka Tartus. Aine oli siinmail täiesti uus ja kuulajaid kogunes palju (üle 170). Ilmselt oli ka käsitlus huvitav, sest kuulajate arv kasvas järjest. F. Dostojevski loomingut puudutava osa oma loenguist avaldas Bjerre Rootsis artiklina.¹⁶ Kriminaalpsühholoogiat luges Bjerre Tartus küll vaid 1920. a. sügisel, juhendas aga selles vallas mitmeid üliõpilaste uurimistöid. Nii andis ta oma teadmisi ja kogemusi eesti juristide kasvavale põlvkonnale edasi konkreetse uurimistöö käigus.

Professor Bjerre püüdis teha üht-teist ka selleks, et kaasata Eestitki nn. Põhjamaade õiguspiirkonda. Temalt said juhatust Eesti kriminaalseadustiku loojad. Nende tööde eestvedaja ja hilisem kriminaalõiguse õppejõud Karl Saarmann kirjutas A. Bjerre juhendamisel nii kandidaadi- kui magistritööd. Muidugi pöördusid tulevase koodeksi loojad nõupalvega Bjerre kui “kriminaalõigusteaduse ainsa tõelise asjatundja” poole. Bjerre andis eestlastele nõu eelkõige karistuste süsteemi väljakujundamise osas.¹⁷

¹² H. Vihalem, “Nekroloog: Andreas Bjerre”. *Postimees*, nr. 321. 26. 11. 1925.

¹³ A. Bjerre, *Kriminalpsykologiska studier I: Bidrag till tjuvnadsbrottens psykologi*. Stockholm, 1907.

¹⁴ A. Hägerström, “Sören Andreas Bjerre”, *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd. 4. Stockholm, 1924. Lk. 509.

¹⁵ 1927. aastal ilmus Londonis K. Schlyteri organiseerimise tulemusel A. Bjerre raamatu ingliskeelne tõlge *The Psychology of Murder*, millest 1981. a. ilmus kordustrükk. Vt. ka R. Maruste, P. Tulviste, “Õiguspsühholoogia klassik Tartust”. *Nõukogude Õigus*, nr. 4 (1988), lk. 280jj.

¹⁶ A. Bjerre, “Dostojevski som kriminalpsykolog”. *Forum*. Stockholm, 1921. Lk. 31jj.

¹⁷ K. Saarmanni kirjad A. Bjerrele 2. juulist, 10. juulist ja 4. septembrist 1922. a. ning A. Bjerre kiri K. Saarmannile 5. novembrist 1922.

K. Saarmann oli ka vahendajaks Bjerre püüdlustes mõjustada Eesti valitsust seadusandluse vallas koostööle Põhjamaadega.¹⁸ Paraku ei õnnestunud Bjerrel korraldada Karl Schlyteri külaskäiku Eestisse. Võib arvata, et nii energiline ja tugev isiksus nagu Schlyter oleks veennud Eesti valitsusringkondi tunduvalt tõhusamale koostööle tollal Skandinaavias hoogu võtva integratsiooniga seadusandluse ja õigusliku praktika vallas. Bjerre korraldas ka Schlyteri vastavasisulise ettekande tõlkimise ajakirja *Õigus* tarvis, kuid seegi jäi seni teadmata asjaoludel ilmunud.

A. Bjerre teaduslik pärand pole kuigi suur, kui võtta arvesse üksnes avaldatud tööd: kolm raamatut ja käputäis artikleid. Suur osa tema töödest on jäänud käsikirja või siis lihtsalt esmasesse materjali kokkupaneku järku. Sellel on oma põhjus, nimelt nõrk tervis. Tema haiguste loetelu oleks võrdlemisi pikk ja mitmekesine. Siia mahuvad küll sapikividest tekitatud valuatakid, silmapõletikud, ninaverejooksud ja kopsupõletikud, koguni tüüfus. Nii kujunesid ka tema Tartu-perioodi töösemestrid tihtilugu lühemaks kui ülikoolis üldiselt. Ometi oli tal valude jms. tõttu raskemgi oma tööd teha kui paljudel teistel. Nõnda ei jätkunud teadlasel jõudu kõigi oma plaanide lõpuleviimiseks. Ka oma olulisimat tööd *Mõrva psühholoogiat* kirjutas Bjerre pikkade katkestustega mitu aastat kauem kui planeeritud. Sealjuures tuli tal selleks enamasti kasutada semestri-vaheaegadel tehtud ravikuuride aega erinevates Euroopa sanatooriumides. Kõigele lisandus veel suur psüühiline pinge.

A. Bjerre tuli Tartusse teadmiseaga, et jääb siia vaid kaheks aastaks. Selle ajaga pidi valmima tema raamat. Ühtlasi oleks ta nende kahe aastaga veennud kolleege Rootsis, et ta on suuteline pidama akadeemilist ametit. Põhjus selle tõestuse vajaduseks peitus tollal juba kümne aasta vanuses sündmuses. 1910. aastal kaitses A. Bjerre doktorikraadi Stockholmis. Tema töö oponent oli Stockholmi Kõrgkooli õigusteaduskonna esimene professor Nils Stjernberg. Oponent andis oma esialgset soovivat hoiakut oluliselt muutes tööle vägagi halvustava hinnangu. Bjerre sai küll õigusteaduse doktoriks, kuid pidi loobuma lootusest dotsentuurile sealsamas Stockholmis. Ka teised Rootsi ülikoolid ei kiirustanud teda kutsuma, sest Stjernbergi positsioon Rootsi õigusteadlaste seas oli tugev. Siit ka kõigi järgnevate aastate ebakindlus A. Bjerre tegevuses. Ta jätkas küll oma uuringuid vangide kohta, kuid ei kiirustanud avaldama nende tulemusi. Hirm järjekordse ebaõnnestumise ees oli liialt suur.

Tartust saabunud kutse kriminaalõiguse professorile oli Bjerrele võimalus end Rootsis näidata akadeemilise õpetajana. Loomulikult ootas ta

¹⁸ 2. juulil 1921. a. arutas Eesti valitsus võimalusi õigusalasest koostööks Põhjamaadega. Ühtegi konkreetset otsust ei langetatud. Leiti aga, et koostöö võiks tulla kõne alla eelkõige protsessi- ja kaubandusõiguses. K. Saarmanni kiri A. Bjerrele 2. juulist 1920.

siin nüüd pidevalt seda hetke, mil ta võiks jätkata oma akadeemilist karjääri mõne kodumaise ülikooli seinte vahel. Selleks oli aga lisaks Tartu ülikooli professori tiitlile vaja ka kaalukaid publikatsioone Rootsis. Nende ettevalmistamine osutus kehva tervise ali kannatavale Bjerrele ülimalt raskeks. Ka ei sõandanud ta ülikooli juhtkonnalt taotleda vaba semestrit oma pooleliolevate tööde lõpuleviimiseks, sest suhtumine "igasugustesse terviseparandajatesse" oli Tartus kõike muud kui soosiv. Tekkis oma-moodi nõiaring, millest Bjerre ei suutnudki päriselt välja tulla.¹⁹

1925. aastal, vahetult pärast *Mõrva psühholoogia* ilmutumist Stockholmis, läks K. Schlyteril korda mõjutada Lundi ülikooli rektorit J. Thyreni niivõrd, et A. Bjerrele tehti kriminaalpsühholoogia dotsentuur Lundis. Võib arvata, et seda sai teada ka Bjerre ise. Ometi ei suutnud teadmine ammu unistuse täitumisest anda talle tahet ja jõudu uueks alguseks. Sören Andreas Bjerre lõpetas 22. novembril 1925. aastal oma elu enesetapuga.

Allikad

- Bjerre, A. Kiri H. Petersenile 20. 12. 1919.
 Bjerre, A. Kiri K. Saarmannile 5. 11. 1922.
 Bjerre, A. Kiri K. Schlyterile 26. 11. 1920.
 Bjerre, A. Kiri K. Schlyterile 21. 02. 1921.
 Bjerre, A. Päevik-kiri 19. 01. 1919.
 Saarmann, K. Kirjad A. Bjerrele 2. 7., 10. 07. ja 4. 09. 1922.

Kirjandus

- Bjerre, A. "Dostojevski som kriminalpsykolog". *Forum*. Stockholm, 1921.
 Bjerre, A. Installationsvorlesung 1920 (avaldamata käsikiri).
 Bjerre, A. *Kriminalpsykologiska studier I: Bidrag till tjuvnadsbrottens psykologi*. Stockholm, 1907.
Eesti ülikooli algus: Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919, I. Toim. H. Piirimäe. Tartu, 1994.
 Hägerström, A. "Sören Andreas Bjerre". *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd. 4. Stockholm, 1924.

¹⁹ A. Bjerre elukäigust vt. lähemalt M. Luts, "Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professor Andreas Bjerre (1879–1925)". *Eesti Riigikaitse Akadeemia Toimetised*, nr. 2 (1994), lk. 21jj.

- Luts, M. "Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professor Andreas Bjerre (1879–1925)". *Eesti Riigikaitse Akadeemia Toimetised*, nr. 2, 1994.
- Maruste, R., Tulviste, P. "Õiguspsühholoogia klassik Tartust". *Nõukogude Õigus*, nr. 4, 1988.
- Sootak, J. "Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega kurjategijat karistatakse". *Akadeemia*, nr. 4, 1990.
- Sootak, J. "Nägija Themis: Õigusemõistmine või kriminaal-hoolekanne?". *Akadeemia*, nr. 1, 1993.
- Vihalem, H. "Nekroloog: Andreas Bjerre". *Postimees*, nr. 321. (26. 11. 1925.)

PROFESSOR ILMAR REBASE ETTEKANNE TARTU ÜLIKOOLI JUUBELIAKTUSEL¹

Kõrgestiaustatud härra Rektor!

Head kuulajad!

Oma ettekannet tänasel juubeliaktusel tahaksin alustada sõnadega, mis olid 1932. aastal vermitud Tartu ülikooli asutamise 300. aastapäeva mälestusmedalile — “Tões ja õiguses tõuseme”. Selle ülimalt sisuka ja võimsa lausega taheti tollal peegeldada, avaldada ja kokku võtta eesti hinge ja vaimu tema taotluste ja võitlustega, lähtudes minevikust, toetudes olevikule ja osundades teed tulevikku. Need neli lihtsat sõna pidid märgistama eesti rahva püüdlusi läbi sajandite. Seepärast andsidki nad jõudu, sisendasid kindlust ja sütitasid edaspidisteks ettevõtmisteks.

Mõningate mälestuste kohaselt tarvitas sõnu “tõde ja õigus” meie ülikooli kuraator Peeter Põld juba Eesti Vabariigi ülikooli avaaktusel 1919. a. 1. detsembril. Nagu kirjutas Gustav Suits avaaktusele pühendatud luuletuses: “purskas tollal veel tuld ja suitses sõja kuri kraater.” Jätkusid Vabadussõja visad lahingud Narva all. Ja kui iidne *alma mater* avas siiski oma ukseid vaikse Toomemäe veerul sõnadega “tõde ja õigus,” siis oldi kindlalt veendunud, et võitlus jõuab eduka lõpuni, sest seda peab tõe ja õiguse poole pürgiv rahvas, kes tahab, et ka tema rajatav suurvõim seisaks tõe ja õiguse teenistuses.

Kellelgi ei olnud tollal ega hiljemgi kahtlust selles, et eesti rahvuslikus ülikoolis peab olema ka õigusteaduskond, mille tegevuses tõe ja õiguse teenimisel on eriline tähtsus.

Keskajast pärineva, kõikjal ulatuslikult läbi lõõnud jaotuse juures neljaks fakulteediks — *quattuor facultates in universitate sunt* (ülikoolides on neli fakulteedi) — oli õigusteaduskond üks neljast. Tartus pärines see nelikjaotus juba *Academia Gustaviana*’st.

Ent õigusteaduskonna avamist taasrajatavas Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis ei saa seletada ainuüksi ajaloolise traditsiooni sajanditepikkuse järjepidevusega, kuigi ka sellel oli oma tähtsus. Nähtavasti sai üheaegselt

¹ Siinkohal avaldame prof. Ilmar Rebase viimase avaliku ettekande teksti. Professor I. Rebane lahkus jäädavalt 13. juunil 1995. aastal. (Toimetus.)

Eesti rahvusliku ülikooli rajamisega Tartus ka õigusteaduskonna avamine vältimatult vajalikuks sellepärast, et Tartu ülikool oma esimestest päevadest alates seati Eesti Vabariigi ja eesti rahva teenistusse, Eesti Vabariik aga loodi demokraatliku, parlamentaarse õigusriigina.

Juba Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu 24. veebruari 1918. a. "Manifestis kõigile Eestimaa rahvastele", millega Eesti kuulutati iseseisvaks, deklareeriti pidulikult, et Eesti peab olema õigusriik, kus valitsevad kord ja õigus. Manifest kutsus rahvast just niisugust kodu üles ehitama, "et olla vääriliseks liikmeks kultura-rahvaste peres".

Õigusriiklik alus oli ülimalt selgesti sõnastatud Eesti Vabariigi põhiseaduses, mille Asutav Kogu oli vastu võtnud. Põhiseadus sätestas, et: "Eestis maksavad tema enese asutuste poolt antud või tunnustatud seadused. Rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud määrad aga maksavad Eesti õigusliku korra lahutamatuina osadena." Põhiseadus sätestas ühtlasi, et Eesti riigivõimu ei saa keegi teostada muidu kui põhiseaduse või põhiseaduse alusel antud seaduste põhjal. Põhiseaduses oli fikseeritud ka niisugune õigusriiklik printsiip, nagu seda on võimude lahusus.

Eesti Vabariigil kui äsjatekinud õigusriigil tuli hakata arendama elavat seadusandlikku tegevust. Eesti territooriumil seni kehtinud Vene tsaarimpeeriumi seadused osutusid valdavas osas kõlbmatuiks õigusriiklikele alustele rajatud demokraatlikus rahvusriigis ja kuulusid järk-järgult asendamisele. Vajalik oli ka uus rahvuslik haldus- ja kohtuaparaat oma kaadriga, mis suutnuks tagada õigusriikluse Eestis. See kaader aga peaaegu puudus ja seda pidi hakkama koolitama Eesti rahvusliku ülikooli õigusteaduskond Tartus.

Tartu ülikooli õigusteaduskonnal tuli pärast taasavamist täita veel üht tähtsat ülesannet. Sajandite kestel oli Tartu ülikool olnud väljapaistvaks kultuuri- ja teaduskeskuseks. Õigusteaduskond oli selle keskuse koostisosa. Omariikluse tingimustes sai õigusteaduskonna ülesandeks Eesti õiguskorda käsitleva juriidilise teaduse arendamine, eesti õigusteadlaste järelkasvu eest hoolitsemine, kaasaaitamine õiguskultuuri tõstmisele Eestis. Jüri Uluots, kes meie teaduskonna elus on etendanud väljapaistvat osa, kirjutas: "... õiguse arendamine, õiguse austamine ja õiguse teostamine on peale muude tegurite oluliseks eeltingimuseks, mis võimaldab eesti rahval püsida rippumatu riigina teiste rahvaste peres."

Teaduse arenguks olid Eesti õigusriigis loodud vajalikud eeldused. Eesti Vabariigi põhiseadus, mis oli vastu võetud Asutavas Kogus, sätestas: "Teadus, kunst ja nende õpetamine on Eestis vaba." Ühtlasi oli kõrgematele õppeasutustele kindlustatud autonoomia.

Tööd Tartu ülikooli õigusteaduskonna avamiseks algasid 1919. a. suvel. Juba 14. juulil 1919. a. nimetati teaduskonna ajutiseks dekaaniks Nikolai Maim. Esimeste õppejõududena nimetati 12. augustil 1919. a. ametisse rahvusvahelise õiguse professori kohusetäitjana Ants Piip ja

1. oktoobril 1919. a. riigiõiguse professori kohusetäitjana Nikolai Maim. Õppetöö õigusteaduskonnas algas aga jaanuaris 1920.

Algul oli immatrikuleeritud üliõpilaste arv väike, nimelt 103, nende hulgas 13 naist, hiljem see arv kasvas jõudsalt ja õigusteaduskond sai ülikoolis üliõpilaste arvult suurimaks. Õigusteaduskonnas õppis kuni veerand üliõpilaste koguarvust. Maksimumini jõudis üliõpilaste arv õigusteaduskonnas 1926. a., mil see oli 1206. Hiljem üliõpilaste arvu piirati. 1933. a. oli teaduskonnas üliõpilasi 707. Hiljem üliõpilaste arv kasvas taas ja 1938. a. oli neid 953.

Tuntavaid raskusi oli õppejõudude kaadri komplekteerimisega.

Ainsateks teadlase kraadiga eesti rahvusest õigusteadlasteks enne Eesti Vabariiki olid Friedrich Martens, kes sündis 1845. a. Pärnus, aastast 1872 oli Peterburi ülikooli professor ja suri 1909. a. Valgas, ning Nikolai Maim, kes 1915. a. omandas Tartus õigusteaduse magistri kraadi. Seega osutus paratamatuks õppejõudude kaader komplekteerida teistest rahvustest teadlastega — venelaste, sakslaste ja teistega. Paratamatu oli ka see, et tunduv osa loenguid tuli pidada saksa ja vene keeles. Ja ikkagi saadi Eesti ülikooli esimesel semestril õigusteaduskonnas lugeda ainult seitset ainet. Need olid: õiguse üldõpetus, poliitiline ökonomia, finantsõigus, tsiviilõigus, tsiviilprotsess, kaubandusõigus ja kriminaalõigus, kuna teised õppeprogrammis ette nähtud ained (õiguse ajalugu, rooma õiguse süsteem, riigiõigus, õiguse filosoofia, rahvusvaheline õigus, administratiivõigus, kriminaalprotsess ja statistika) jäid ette kandmata. Algselt oli õigusteaduskonnas ette nähtud 11 professuuri ja 2 dotsentuuri. Kõiki neid, näiteks kaubandusõiguse õppetooli, ei suudetud aga kunagi täita. Loenguid sellel õppetoolil peeti ülesandel.

Õigusteaduskonna avamisel olid vaid kolm korralist õppejõudu eestlased — professori kohusetäitjad Ants Piip ja Nikolai Maim ning dotsendi kohusetäitja Jüri Uluots. Ei A. Piibul ega J. Uluotsal olnud teaduslikku kraadi, nad olid olnud Peterburi ülikooli stipendiaadid.

Niisiis tuli Tartu ülikooli õigusteaduskonnal 1920. a. alustada õppe- ja teadustööd nullpunktist. Ei Jurjevi keiserlikult ülikoolilt ega ka Dorpati *Landesuniversität*’ilt olnud kuigi palju pärida.

Jurjevi keiserlikus ülikoolis õpetasid mitmed rahvusvahelise mainega õppejõud. Siinkohal võiks mainida sääraseid üldtuntud teadlasi, nagu õigusajaloolast Friedrich Georg Bunget, Liivimaa provintsiaalõiguslast Johann Ludvig Müthelit, kriminaalõigusteadlasi Eduard Osenbrüggenit, Aleksandr Zirjajevit, Pjotr Pustoroslevit (1915–1917 Tartu ülikooli rektor), Woldemar Eduard Rohlandit, tsivilisti Johannes Engelmanni, M. Tšubinskit, rahvusvahelise õiguse spetsialisti Vladimir Grabarit, Peterburi Teaduste Akadeemia liiget Djakonovit jt.

Jurjevi ülikooli viimasel aastal (1917. a.) pidas ülikoolis loenguid 19 õppejõudu, nendest kuulus enamik vene rahvusesse ja mõned saksa

rahvusesse. Professoreid ja nende kohusetäitjaid oli 18. 1918. a. suvel ülikool evakueeriti, õppejõud enamikus evakueerisid, osa lahkus ka mujale.

Lühikesel Saksa okupatsiooni ajal töötas ülikool Tartu *Landesuniversität*'ina kõigest 15. septembrist kuni 1. detsembrini 1918. a. Siit ei olnud Eesti rahvuslikul ülikoolil midagi üle võtta. Eestlased boikoteerisid *Landesuniversität*'i. See on ka mõistetav. Ülikoolis etendas suurt osa tsiviilõiguse korraline professor parun Alexander Freitag-Loringhofen, kes okupatsiooniajal oli Saksa Idavägede ülemjuhataja staabis juriidiline nõuandja, lahkus Saksamaale ja sukeldus poliitikasse. Ta oli valitud Saksa Riigipäeva liikmeks.

Alustades tegelikult nullpunktist, tuli Eesti rahvuslikul ülikoolil alustada õppejõudude kaadri koolitamisest. Selleks loodi teaduslike stipendiaatide instituut. Stipendiumid olid nii kodu- kui ka välismaised. Stipendiaatideks valiti andekamaid ülikooli lõpetajaid. Tavaliselt anti välismaised stipendiumid õppimiseks mitte ühes, vaid mitmes välisriigis. Mõningail juhtudel jäeti ülikooli lõpetaja teaduslikuks stipendiaadiks ka ilma stipendiumita. Magistreeerumise kord, mis kestis kuni 1938. aastani, eeldas täiendavaid õpinguid pärast ülikooli lõpetamist 3–4 aasta kestel teatava tsükli kogu ulatuses, seejärel sooritati magistrieksamid 3–4 liikmelise komisjoni ees ja seejärel tuli dissertatsioon esitada ühe aasta jooksul pärast viimase eksami sooritamist. Uue korra *magister iuris* eeldas täiendavaid õpinguid ühe aine ulatuses kuue kuu kestel pärast ülikooli lõpetamist, ka tuli esitada dissertatsioon. Doktorieerumisel vana korra juures eksamit ei nõutud, tuli esitada ja kaitsa vaid dissertatsioon. Uue korra kohaselt, s.t. alates 1938. aastast aga nõuti ka doktorieksamite sooritamist.

Seni, kuni eesti rahvusest teadlaste järelkasvu ei olnud, rakendati õppejõududena ka mitte-eestlasi. Eestimaa õiguse ajaloo korraliseks professoriks sai baltisakslane Wilhelm Seeler, kes aastail 1913 oli olnud Tartus Balti eraõiguse ja 1912–1913 rooma õiguse ajaloo korraline professor, varem ka Berliini ülikooli professor. Pärast Seeleri surma päris tema õppetooli Jüri Uluots, kes varem oli rooma õiguse ajaloo dotsent ja luges ajuti ka õiguse üldõpetust. Tsiviilõiguse ja -protsessi korraliseks professoriks oli Peterburi ülikooli endine professor ja senaator Igor Tjutrumov, kellel teaduslik kraad puudus. Finantsõiguse korraliseks professoriks sai Peterburi ülikooli endine professor *dr. iur.* Berendts, rooma õiguse süsteemi korraliseks professoriks David Grimm, kes 1889–1891. a. oli Tartus eradotsent, hiljem töötas professorina ja rektorina Peterburi ülikoolis ja oli Vene Ajutises Valitsuses siseministri abi. Poliitilise ökonoomia ja statistika korraliseks professoriks oli *mag. iur.* M. Kurtšinski, kes oli olnud professoriks Peterburis ja 1916.–1917. a. ka Tartus. Haldusõigust õpetas ungarlane Stefan Csekey, kriminaalõiguse esimeseks professoriks oli

rootslane, rahvusvahelise mainega teadlane Andreas Bjerre, kellele järgnes kohtupalati, hiljem Eesti Vabariigi riigikohtu liige Karl Saarmann.

Sellisenä püsis õppejõudude koosseis kuni 1930. aastateni, mil see hakkas täienema teaduslike stipendiaatidena ettevalmistuse saanud eesti rahvusest teadlastega.

Esimese teadusliku stipendiaadina jäi pärast ülikooli lõpetamist teaduskonna juurde Ernst Ein 1923. a. Hiljem lisandus stipendiaate peaaegu kõigil erialadel.

Esimesena jõudis 1928. a. Eesti rahvuslikus ülikoolis õigusteaduse doktoriks promoveeruda Nikolai Maim. Maim oli lõpetanud Moskva ülikooli, töötas advokaadina ja siseministri abina Eesti Vabariigis ja oli Asutava Kogu liige. Tema doktoritöö "Parlamentarism ja suveräänne riik" pakub teatavat huvi veel käesoleval ajal. Maim suri New Yorgis 1976. a. 92 aasta vanuses.

Teaduslikest stipendiaatidest jõudis esimesena õigusteaduse magistri kraadini Leo Leesment 1926. aastal Eestimaa õiguse ajaloo alal. Üldse saavutasid Tartus omariikluse ajal (tegelikult aastail 1926–1940, s.o. 15 aasta kestel) *mag. iur.* kraadi 25 isikut. Võrdluseks olgu märgitud, et ajavahemikus 1802–1917 (s.o. 115 aasta jooksul) omandasid Tartus õigusteaduse magistri kraadi 74 isikut, kusjuures sellel perioodil õigusteaduse magistri kraadi omandajatest ei olnud kaugeltki kõik Tartu ülikooli kasvandikud, promoveeruda võisid ka Venemaa teiste ülikoolide lõpetajad, samuti välismaalased.

Erialade järgi jagunesid 1926.–1940. a. kaitstud magistritööd järgmiselt: rahvusvahelises õiguses 6, haldusõiguses 4, tsiviilõiguses ja -protsessis 3, kriminaalõiguses 3, riigiõiguses 2, kaubandusõiguses 2, Eestimaa õiguse ajaloos 2, finantsõiguses 2, rooma õiguses 1.

Doktoritööd on kaitstud Eesti Vabariigi ajal 9. Et esimene doktoritöö (N. Maimi oma) kaitsti 1928. a., siis langeb doktoritööde kaitsmine 12-aastasele ajavahemikule. Doktoriteks promoveerusid sel perioodil Ernst Ein rooma õiguses, Elmar Ilus tsiviilõiguses, Nikolai Kaasik ja Uno Lender rahvusvahelises õiguses, Leo Leesment ja Adolf Perandi Eestimaa õiguse ajaloos, Artur-Tõeleid Kliimann haldusõiguses, Juhan Vaabel finantsõiguses, Mart Nurk kaubandusõiguses.

Doktoridissertatsioonide arv on üllatavalt suur. Võrdluseks märgitagu, et aastail 1807–1917, s.o. 110 aasta jooksul kaitsti Tartu ülikoolis kõigest 13 doktoridissertatsiooni.

Märkimisväärne on magistri- ja doktoridissertatsioonide suur arv (kokku 8) rahvusvahelises õiguses. Kui veel arvestada, et rahvusvahelise õiguse spetsialistid olid tugevasti esindatud Tartu ülikoolis ka enne Esimest maailmasõda (professorid Grabar, Bergbohm, Bulmerinq) ning ka Ants Piibul oli rahvusvahelisõiguslasena üle kodumaa piiride ulatuv

maine, siis võib Tartut pidada rahvusvahelise õiguse uurimise üheks keskuseks maailmas.

Nõukogude aastail Tartu ülikooli õigusteaduskonnas doktoritöid kaitsnud ei ole. Küll on aga õigusteaduskonna õppejõud mitte Tartus, vaid teisel kaitsnud doktoridissertatsioone ja nimelt 6 (Vihalem esimesena 1952. aastal, lisaks Kelder, Uustal, Gräzin, Rebane, Raska). 45 aasta kohta ei ole seda palju. Üsna mitmed õigusteaduskonna lõpetajad on kaitsnud doktoridissertatsioone muudel erialadel.

Õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmiseks ja enda kursis hoidmiseks teaduse arenguga maailmas võimaldas Tartu ülikool õppejõududele välisreise. Selleks olid igal aastal ette nähtud üsnagi suured summad, mis mõningail aastail ulatusid kuni mõnetuhande kroonini ja mis jagati välismaale sõita soovijate vahel.

Õppejõudude teaduslikke töid publitseeriti monograafiatena, artiklite-na ülikooli toimetistes ja juriidilises kuukirjas *Õigus*. Artikleid üllitati ka mitmetes välismaistes teaduslikes väljaannetes.

Õppejõud osalesid normatiivaktide projektide ettevalmistamisel. Nii etendas prof. Karl Saarmann juhtivat osa Eesti kriminaal- ja kriminaalkohtupidamise seadustiku väljatöötamisel ja kommenteerimisel. Aktiivselt osaleti tsiviilseadustiku eelnõu koostamisel, mida aga 1940. aastaks ei jõutudki vastu võtta.

Õppetöös oli rõhk Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas asetatud üliõpilaste iseseisvale tööle. Loengute kuulajate registreerimisest loobuti. Eksamiteks valmistusid üliõpilased konspektide abil, mida nad sageli ise koostasid ja paljundasid. Tihti olid konspektid autoriseeritud, s.t. aineõppejõu poolt enne paljundamist läbi vaadatud ja redigeeritud. Konspekte koostasid ja valmistasid paljundamiseks ette ka assistendid ja teaduslikud stipendiaadid.

Kui Eesti Vabariigi algaastail kasutati õpikuina sageli ka võõrkeelset (saksa- ja venekeelset) kirjandust, siis kolmekümnendate aastate alguseks oli hulgaliselt ilmumas eestikeelset juriidilist õppekirjandust. 1929. a. loodi ülikooli ringkondade ühistegeliku ettevõtte-na Akadeemiline Kooperaatiiv, mille üheks peamiseks ülesandeks oli kõrgkooli originaalsete õpikute kirjastamine. 1938. aastaks oli neid ilmunud ligi 60, sealhulgas ka rida õigusteaduslikke — haldusõiguse, rahvusvahelise õiguse, statistika, kaubandusõiguse jt. distsipliinides. Iseseisvalt raamatute kallal töötades harjusid üliõpilased töötama kontrollijate ja "sundijateta".

Üliõpilaste iseseisvat tööd stimuleeriti ka auhinnatöödega, mille teemad (üldse oli neid 96) igal aastal ülikooli aastapäeval 1. detsembril välja kuulutati. Tavaliselt leidis kõigile teemadele kirjutajaid. Oli ette nähtud I, II ja III rahaline auhind. Tööd esitati anonüümselt (autori nimi kinnises ümbrikus).

Andmed õigusteaduskonna lõpetajate kohta iseseisvusaja Tartu ülikoolis vajavad täpsustamist, sest nad on eri allikates näidatud mitmeti. Usutavasti võib sellel perioodil lõpetajate arvuks lugeda 1744. Okupatsiooni ajal lõpetas õigusteaduskonna 181 üliõpilast ja pärast sõda 2998, lõpetanute koguarv on seega 5685.

Enne kui lõpetada, vajab märkimist, et õigusteaduskonna juures alustas 1939. a. tegevust haldusametnike instituut, mida juhatas prof. A.-T. Kliimann. Loengud algasid 1940. a. kevadsemestril ja haldusõiguslike ainete osas olid võrdsed ülikooli kursusega. Enne instituudi sulgemist 1940. a. sügisel jõudis selle lõpetada vaid kaks isikut.

Kokku õpetas Tartu ülikoolis aastail 1920–1940 õigusteadusi 44 õppejõudu. Tartu ülikooli õigusteaduskonna koosseisu kuulus enne 2. juunit, s.o. enne Eesti Vabariigi okupeerimist, õppejõududena 12 professorit, 10 õppeülesande täitjat, 5 vanemassistenti, 1 noorem abi-õppejõud, 1 ajutine abijõud ja 1 eriaine õpetaja, seega kokku 30 isikut. 21. juunile 1940. a. järgnevat aega teaduskonna elus võib lühidalt iseloomustada kui verist aadri-laskmist.

Stalini režiimi repressioonide ohvriks langesid professor Piip, vanemassistenti kt. Rein Eliaser ja õppeülesande täitja R. Räägo, kelle kohta arreteerimisest saadik puuduvad andmed.

Saksa okupatsiooni ajal hukati prof. Kliimann, abijõud Väino Lang ja õppeülesande täitja Aleksander Looring. Vanemassistenti kt. A. Rammul hukkus Tartu pommitamisel. Emigreeris 11 õppejõudu, kellest paljud on juba surnud. Õigusteaduskonna taasavamisel 1944. a. sügisel oli Tartus endisest 30-st õppejõust alles vaid 6, nende seas 4 professorit: Vaabel, Kadari, Ilus ja Leesment, viimane aga alandati dotsendiks, hiljem arreteeriti ning on käesoleva ajani rehabiliteerimata.

Tartu ülikooli õigusteaduskonna omariikluse aegne ajalugu tõestab veenvalt, et iseseisvuse kätte võitnud rahvas saavutab oma kultuuri ja teaduse arendamisel lühikese ajaga märkimisväärset edu. Julgeme loota, et see ei jää ka nüüd tulemata. Seepärast tahaksin ma oma ettekande lõpetada samade sõnadega, millega alustasingi: "Tões ja õiguses tõuseme." Tõde ja õigus on alati olnud meie rahvuskultuuri kesksed mõisted. Lähedased peavad nad olema ka meile meie pürgimustes õigusriikluse poole, millele peab rajanema suverääne tuleviku Eesti.

SOOME ÜLIÕPILASED TARTU ÜLIKOO LIS 1920. JA 1930. AASTATEL

Helena Sepp

Väga palju on kirjutatud Soome professorite tähtsast kohast rahvusliku Tartu ülikooli arengus 1920. aastate algul. Samas pole esimese Eesti Vabariigi ajal Tartu ülikoolis õppinud Soome tudengite kohta ülevaateid avaldatud. Näiteks Tartu ülikooli 350. aastapäeva puhul eesti autorite poolt Soomes välja antud raamatus *Tarton yliopisto ja Suomi* on käsitletavale teemale pühendatud ainult kuus rida. Raamatus mainitakse, et tollal viibis Tartu ülikooli juures palju soomlasi stipendiaatidena üks või kaks semestrit. Mingeid täpsemaid arve aga ei anta ega mainita ühtegi nime.¹

Selles artiklis on püütud selgitada, kui palju stipendiaate oli, kes maksis neile stipendiume, mida nad Tartus õppisid ning kui kaua siin viibisid. Küsitakse, kas peale stipendiaatide tuli Tartusse õppima veel teisigi soomlasi. Lisaks vaadeldakse Tartus õppinute üldist õppeedukust, seda, kas nad lõpetasid ülikooli Tartus või mujal ning missuguseid teaduskraade Soome tudengid saavutasid. Veel käsitletakse kunagiste Tartus õppinute hilisemat positsiooni Soome ühiskonnas.

Allikatenäa on kasutatud Tartu ülikooli üliõpilaste isiklikke toimekuid,² Tartu ülikooli trükitud koosseise,³ Tartu üliõpilasorganisatsioonide ja Helsingi ülikooli üliõpilasosakondade arhiive, Helsingi ülikooli üliõpilaskonna välistoimkonna pabereid,⁴ Tartu ja Helsingi üliõpilaslehti⁵ ning erialast kirjandust. Kahtlemata on väga kasulik abivahend äsja trükist

¹ T. Kuldsepp, J. Seilenthal, *Tarton yliopisto ja Suomi*. Suomi 124:3. Helsinki, Mikkeli: SKS, 1982. Lk. 17–18.

² EAA. F. 2100. N. 1: Soome kodanike isiklikud toimekud.

³ Trükitud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklikud koosseisud aastast 1921 kuni 1939. aastani.

⁴ Kasutatud arhiivide ja fondide täielik loetelu leidub käesoleva artikli autori magistritöö allikaloetelus: H. Saarinen, “Kansallista Suur-Suomea rakentamassa. Suomalais-Virolaisten akateemisten ystävyysliittojen synty ja kehitys 1920- ja 1930-luvulla”. Progradu työ, Turun yliopisto, 1991. [Edaspidi: Saarinen (1991).]

⁵ *Ylioppilaslehti* 1928–1939 ja *Üliõpilasleht* 1929–1939.

ilmunud *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944* (edaspidi: *Album Academicum*).⁶

Peab täpsustama, et soomlasteks on selles artiklis arvatud ainult need inimesed, kes on Soomes sündinud ja/või Soomes keskkooli lõpetanud ning Soome kodanikud. Nii on välja jäetud soome rahvusest Eesti kodanikud, kes olid siin sündinud ja/või Eestis keskkooli lõpetanud, näiteks eesti ingerlased. *Album Academicum*'i registris on viimati mainitud arvestatud soomlaste hulka.⁷ Hämmastav on, et 13 Soome tudengi kohta, kes mitmete kindlate allikate (fotode, kirjade, üliõpilasorganisatsioonide protokollide, trükitud nimekirjade jne.) järgi⁸ õppisid Tartu ülikoolis ühe semestri ajavahemikus 1933 kuni 1939, puuduvad ülikooli isiklikud toimekirjad. Et nendel soomlastel ei ole millegipärast matriklinumbrit, puuduvad nad ka *Album Academicum*'i nimekirjast. Käesolevas artiklis on kõnesolevad 13 soomlast siiski käsitlemist leidnud.⁹ Kokku on sellisel moel

⁶ *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, I–III. Koost. L. Lindström, T. Hiio jne. Tartu, 1994. [Edaspidi: *Album Academicum* (1994).]

⁷ *Ibid.* I kd. Lk. 98. Eesti soomlasteks on arvestatud järgmised isikud (kronoloogilises järjekorras): Valeri Leino, Valerian Sergejew-Muurmetsä, Aleksander Angeria, Ekaterina Andruson, Dagmar Kongo, Adele Väisänen, Astrid Rothberg, Valentin Tulpak, Elisabeth Tigane, Werner Weckmann, Leonid Yllö, Valpuri Yllö, Aadolf Yllö, Elsa Yllö ja Saimi Leini.

⁸ Stipendiaat E. Arohonka võeti Korp! Sakala rebaseks 14. 10. 1935. (EAA F. 1760. N. 1. S. 15. Sakala protok. kõnesolevast päevast.) Nagu teises kohas protokollidest selgub, võidi stipendiaat vastu võtta üliõpilasorganisatsiooni liikmeks alles pärast immatrikuleerumist ülikooli. (EAA F. 1760. N. 1 S. 15. Sakala protok. 19. 10. 1936.) Seega pidi E. Arohonka olema ülikooli immatrikuleerunud enne, kui ta sai Sakala liikmeks astuda. Ometi pole tema kohta isiklikku toimikut. Vastavaid juhtumeid on koos Arohonkaga 11 — s.o. selliste Soome stipendiaatide hulk, kelle kohta puuduvad toimekirjad, kuid kes võeti vastu Tartu üliõpilasorganisatsioonide liikmeteks.

Lisaks veel paar näidet. Trükis on avaldatud S. Harmaja päevik ja kirjad kodustele, milles ta detailselt selgitab oma loengutel käimist Tartu Ülikoolis 1933. a. sügissemestril. Tema enda ja kirjades mainitud stipendiaat L. Lumme kohta puuduvad isiklikud toimekirjad. (S. Harmaja. *Kootut runot sekä runoilijankehitus päiväkirjojen ja kirjeiden valossa*. Porvoo, 1966. Lk. 213–254.) Muide, L. Lumme tutvustus ilmus *Üliõpilaslehes* (10/1933). Samuti ilmus näiteks stipendiaat V. Koljose tutvustus *Üliõpilaslehes* (2/1934). *Helsingin Sanomates* (12. 8. 1990) meenutas V. Koljonen oma 80. sünnipäeva puhul avaldatud intervjuus ka oma tudengiaegu Tartu Ülikoolis (pildil on ta Korp! Vironia tekliga!). Isiklike toimekute järgi otsustades pole V. Koljonen kunagi Tartu Ülikoolis õppinud.

⁹ Kõnesolevad soomlased olid Eino Arohonka (Sakala), Saima Harmaja, Hilja Kaarmala-Ahvenainen-Nukari (ENÜS), Jenny Helena Koivisto (EÜS), Vilho Koljonen (Vironia), Tahvo Kontuniemi (Sakala), Olavi Koskinen-Koskipirtti

saadud 99 1920. ja 1930. aastatel Tartu ülikoolis õppinud Soome kodanikke, kellest 11 on rahvuselt mittesoomlased — Soome venelased või Soome rootslased (nime, sünnikoha ja keskkooli õppekeele järgi).¹⁰

1920. aastatel õppis Tartu ülikoolis 44 soomlast, neist koguni 36 loomaarstiteaduskonnas.¹¹ Põhjus oli lihtne — tollal ei olnud Soomes võimalik loomaarsti elukutset omandada. Veterinaariat õppivad soomlased viibisid toimikute ja trükitud ülikooli koosseisude järgi otsustades Tartus tavaliselt umbes kolm aastat. Enamik soomlasi sooritas osa studiumist mõnes Austria või Saksa loomaarstiteaduse instituudis ega lõpetanud Tartu ülikooli.¹² Teaduskonna 36-st soomlasest kolm olid naised. Nendest Lyyli Tikkanen isegi lõpetas Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna kõik viis kursust ja omandas siin loomaarsti diplomi.¹³ Kui arvesse võtta, et Tartu Ülikooli loomaarstiteaduskonna suutis 1920. ja 1930. aastatel lõpetada ainult 13 naist,¹⁴ võib soomlanna saavutust pidada tähelepanuväärivaks.

(EÜS), Lea Lumme (Indla), Erkki Puuperä (EÜS), Sirkka-Liisa Reiniaho, Erkki Tiesmaa (EÜS), Urho Valjakka (*Frat. Liviensis*), Aaro Vuoristo (EÜS). Sulgudes on märgitud üliõpilasorganisatsioon, kuhu kõnesolev üliõpilane Tartus õppides astus.

¹⁰ Vähemusrahvuste esindajateks on arvatud: Karl Ekholm, Karl Johansson, Boris Karpov-Karpela, Antonia Krjukoff (Krukova), Georgi Loven, Leonid Loven, Sergei Majuri, Joel Nordling, Nikolai Pugin, Boris Ristov, Aleksander Schmalz. Paul Snabb, kuigi ta on Soome kodanik ja Helsingis sündinud, on arvestatud Eesti rootslaseks.

¹¹ 44 soomlast kronoloogilises järjekorras: Aina Jaatinen, Hilja Sundberg, Kauko Raski, Aleksander Schmaltz, Arno Sarkkila, Tauno Kanerva, Eino Luomanen, Pauli Yrjänäinen, Georgi Loven, Lasse Schroeder, Aarne Korri, Lyyli Tikkanen, Karl Johansson, Kosti Jokinen, Erkki Estola, Karl Ekholm, Lauri Porthan, Erkki Kortelainen, Kosti Peltonen, Väinö Toivola, Risto Lehtisalo, August Waldstedt, Erkki Mäkinen, Joel Nordling, Leonid Loven, Sergei Majuri, Erik Tengren, Anna Reijonen, Yrjö Vestenius, Paavo Palm, Boris Ristov, Yrjö Kokko, Erkki Vanne, Klas Fröberg, Paavo Lahtonen, Valto Lehtonen, Vuokko Mäkinen, Aarne Tappura, Johannes Liukkonen, Toivo Hänninen, Pekka Taittonen, Erkki Immel, Nikolai Pugin, Boris Karpov-Karpela. [EAA. F. 2100. N. 1: mainitud soomlaste isiklikud toimikud; trükitud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli koosseisud aastatest 1921 kuni 1939. aastani (seisuga 1. det.); *Album Academicum* (1994), I–II.]

¹² Näiteks EAA. F. 2100. N. 1. Y. Kokko isiklik toimik; *Kuka Kukin On* (aikalaiskirja). *Who's Who in Finland. Henkilötietoja nykypolven suomalaisista*. Keuruu 1960: [edaspidi: *Kuka Kukin On* (1960)]; Y. Kokko andmed.

¹³ EAA. F. 2100. N. 1. S. 16416: Lyyli Tikkase isiklik toimik.

¹⁴ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. K. Siilivask, H. Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lk. 132.

Tartu loomaarstiteaduskonna populaarsus Soome tudengite hulgas oli väga lühiajaline, kuid seda massilisem. 1922. aastal õppis veterinaariat 2 soomlast, 1924. a. 14, 1926. a. 23 ja 1929. a. 2. Viimane verivärske Soome tudeng astus Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonda 1928. a.¹⁵ Tõlalt hakati Soomes tegema plaane, mille kohaselt kõik välismaa ülikoolides ettevalmistuse saanud noored loomaarstid peaksid enne Soomes tegetsemisloa saamist õiendama spetsiaalsed eksamid, mis võtaksid arvesse kodumaa eriolusid. Autoriteetsed isikud andsid mõista, et tulevastele Soome loomaarstidele oleks kõige kohasem õppida mõnes Rootsi või Taani veterinaaria instituudis.¹⁶ Sellise arutelu tulemusel peatus soomlaste juurdevool Tartu loomaarstiteaduskonda täielikult. 1930. aastatel õppis Tartu ülikooli juures veterinaariat vaid kolm soomlast, kes kõik olid alustanud oma õpinguid juba 1920. aastatel.¹⁷ Kodumaal sai vist kõige tuntumaks Tartus loomaarstiteadust õppinud soomlaseks Yrjö Kokko, kuid temagi mitte loomaarsti, vaid kirjanikuna. Y. Kokko avaldas looduslähedasi, ka täiskasvanutele huvi pakkuvaid lasteraamatuid, mida ta ka illustreeris kunstipäraste fotodega.¹⁸

Teised Soome tudengid õppisid 1920. aastatel Tartus põhiliselt arstiteadust, siinset ülikooli siiski lõpetamata. Kokku õppis Tartu ülikooli juures 1920. aastatel kokku 44 Soome kodanikku. Nende hulgas oli kolm veterinaariat õppivat Soome rootslast ning kuus Soome venelast, viimastest kõik olid Viiburi venekeelse õigeusu kooli kasvandikud.¹⁹ Tartusse tulid need soomlased oma algatusel, mitte stipendiumide tõttu.

Seoses Soome üliõpilastulvaga loomaarstiteaduskonda asutati 1926. a. sügisel soomlaste korporatsioon *Fraternitas Fennica*. Et loomaarstiteaduskonna soomlaste enamik lahkus peatselt, pidi *Fraternitas Fennica* likvideeruma juba 1929. a. liikmete vähesuse pärast.²⁰

Koos *Fraternitas Fennica* likvideerumisega ei kadunud siiski Soome tudengid Tartu ülikoolist. Algas uus aastakümme, mis pakkus hoopis teistsuguseid võimalusi. 1920. ja 1930. aastate vahetusel sõlmisid kõik Helsingi ülikooli soomekeelsed maakondlikud osakonnad ja Turu ülikooli üliõpilaskond sõpruslepingu ühe või kahe Tartu seltsi või korporatsioo-

¹⁵ Trükitud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklikud koosseisud (seisuga 1. dets.) aastatest 1922, 1924, 1926, 1928, 1929.

¹⁶ EAA. F. 2100. N. 1. S. 16416: L. Tikkase kiri prof. K. Saralile 13. 9. 1928.

¹⁷ Trükitud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklikud koosseisud (seisuga 1. dets.) 1930. aastast kuni 1939. aastani.

¹⁸ *Kuka Kukin On* (1960): Y. Kokko andmed.

¹⁹ Vähemusrahvustesse kuuluvad Soome kodanikud on loetletud viites 10.

²⁰ Trükitud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklikud koosseisud aastatest 1926., 1927., 1928., 1929 (seisuga 1. dets.); *Universitas Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis*. Koost. B. Kangro. Lund, 1970. Lk. 156.

niga. Et tollal oli Helsingi ülikooli juures osakondadesse kuulumine igale üliõpilasele kohustuslik, hõivasid sõpruslepingud mainitud ülikooli kõiki soomekeelseid tudengeid. Sõpruslepingute raames algas 1930. aastate algul stipendiaatide vahetamine. Oluline oli Eesti Korporatsioonide Liidu (EKL) seisukohavõtt 1930. a. kevadel: EKL soovitas oma korporatsioonidele hakata sõprusliitlaste soomlastest stipendiaate oma liikmeteks vastu võtma. Nii ei asutanud Tartu ülikoolis õppivad soomlased enam oma organisatsiooni, vaid hakkasid astuma Eesti intiimorganisatsioonidesse, korporatsioonidesse või seltsidesse.²¹

Enam ei olnud soomlastele tähtis ainult õppimine, vaid ka tutvumine Eesti elu, eriti üliõpilaseluga. Ja seda mitte ainult lõbu pärast, vaid ka niiõelda ideoloogilistel kaalutlustel. 66,5% 1930. aastatel Tartu ülikooli immatrikuleeritud uutest Soome meestudengitest olid Akadeemilise Karjala-Seltsi liikmed.²² See organisatsioon, vaatamata oma nimele, õhutas eriti Eesti ja Soome suhete tähtsust ning rõhutas Eesti, eesti keele ja eestlastega tutvumise vajadust.²³ Võib öelda, et Soome stipendiaadid olid kõik suuremal või väiksemal määral rahvuslased ja sageli kuulus nende poliitiline poolelehood Eesti vapsidele.²⁴

1930. aastatele oli iseloomulik, et Tartusse saabunud Soome tudengid olid peamiselt stipendiaadid, kes viibisid "Emajõe Ateenas" tavaliselt ühe semestri, kõige rohkem kaks. Kokku astus mainitud ajal Tartu ülikooli uusi Soome tudengeid 55. Neist 13 olid naised. 75% (41 üliõpilast) soomlastest õppis filosoofiateaduskonna ajaloo-keeleteaduse osakonnas. Soomes olid nende peamisteks õppeaineteks soome keel ja kirjandus, läänemeresoome keeled, rahvaluule, Soome ja Skandinaavia ajalugu ning etnoloogia. Niisiis ained, mida Soomes kutsutakse rahvuslikeks teadusteks. Filoloogiateaduse üliõpilased valdasid juba enne Tartusse jõudmist mingil määral ka eesti keelt, mis aitas neil hästi lülitada Taaralinna tudengiellu. Tartus õppimine pakkus neile keelepraktikat ja sobis stuudiumisse. Teiste jaoks oli künnis kõrgem. Teoloogiat õppis 4, juurat ja loodusteadusi kumbagi 3, põllumajandust 2 ja arstiteadust ning rohuteadust kumbagi

²¹ H. Sepp, "Helsingin ja Tarton opiskelijasuhteista 1920- ja 1930-luvulla". "Helsingi ja Tartu üliõpilaste suhetest 1920.–1930. aastatel", *Soome Sild* — *Viron veräjät*. (Toim. H. Rausmaa.) Helsinki, 1992. [Edaspidi: Sepp (1992).] Lk. 41–45. *Üliõpilasleht*, 4/1930, lk. 64, 66.

²² AKS-i liikmete nimekiri (koos sünniaja ja -paigaga) on avaldatud teoses *Neljätuhatta veljestä, sata neljä elämäkertaa. AKS:läinen elämäkerrasto*. Toim. M. Kuusi ja P. Aitola. Porvoo, 1991. Lk. 368–491.

²³ Sepp (1992) lk. 39–40.

²⁴ Näiteks H. Sepp. "Sakala sõprusuhete areng Häme Osakonnaga kuni aastani 1940", *Verbum Habet Sakala. Korp! Sakala koguteos*. Tartu, 1994. [Edaspidi: Sepp (1994).] Lk. 61–62.

1 soomlane. 1930. aastate lõpuks filoloogide domineerimine Tartus õppivate soomlaste seas kahanes.²⁵

Kes siis soomlastele stipendiume maksid? Esimesena alustas seda 1930. a. kevadsemestril Eesti Korporatsioonide Liit (EKL). Nende stipendium oli kõige pikaajalisem ja regulaarsem. Seda maksti välja 18 korda, vahele jäi ainult 1938. a. kevadsemester EKL-i ajutise likvideerimise tõttu. Stipendium oli mõeldud ühe semestri pikkuseks õpinguks Tartu ülikooli mistahes teaduskonnas. Stipendiumi said taotleda Helsingi ülikooli selliste osakondade meesliikmed, kelle organisatsioon oli sõprusliidus mõne EKL-i kuuluva korporatsiooniga, samuti Turu ülikooli üliõpilaskonda kuuluvad mehed. Kõige rohkem kasutasid seda võimalust Häme Osakonda (4 isikut), Savo Osakonda (3, üks isik kaks korda) ja Turu üliõpilaskonda (3) kuuluvad mehed, kes vastavalt sõpruslepingutele liitusid Tartus korporatsioonidesse Sakala, *Fraternitas Estica* ja Ugala. EKL-i stipendiumi võib pidada teatud vastutasuks Helsingi ülikooli üliõpilaskonna poolt eestlastele jagatud stipendiumidele, sest majanduslikult nõrk ja lõhestunud Tartu üliõpilaskond ei suutnud tervikuna stipendiumi maksta. EKL-i stipendiumi suur puudus oli see, et naised ei saanud seda taotleda.²⁶

Sõprusliitlaste omavahelise stipendiumi vahetamise pioneerid olid Korp! Sakala ja Häme Osakond. Kui sõprusleping 1929. a. alla kirjutati, teatas Sakala vilistlaskogu esimees Oskar Rütli, et ta isiklikult annetab järgmise viie aasta vältel viis semestristipendiumi Häme Osakonna liikmetele. O. Rütli oli tollal Tartus Soome konsuliks. Vastutasuks hakkas ka Häme Osakond annetama sakalanustele stipendiume. Esimesed stipendiaadid vahetati 1930. a. sügissemestril. Kui raha O. Rütli isiklikust fondist otsa sai, jätkas Sakala stipendiumide maksmist hämelastele oma vilistlaskogu abiga. Korp! Sakala stipendium maksti välja 1930. aastatel 8 korda. Sellegi puuduseks oli, et stipendium oli mõeldud ainult meestele.

²⁵ EAA. F. 2100. N. 1: Soome kodanike isiklikud toimikud; *Album Academicum* (1994), I kd. Lk. 98 ja III kd.; Saarinen (1991) lk. 327–343 ja lisa 6.

²⁶ EKL-i stipendiumi said kronoloogilises järjekorras järgmised soomlased: Toivo Mäkinen (Sakala), Veikko Ruoppila (?), Lauri Posti (Ugala), Paavo Kuusisto (Ugala), Väinö Kyrölä (Sakala), Toivo Nurmi (kaks korda järjest, *Frat. Estica*), Mikko Mäkelä (Ugala), Vilho Koljonen (Vironia), Lauri Laiho-Simonsuuri (Revelia), Veikko Lahtinen-Lahdenpää (Sakala), Urho Valjakka (*Frat. Liviensis*), Esko Inomaa (Ugala), Arvo Pekonen (*Frat. Estica*), Väinö Pensala (Rotalia), Eero Tolamo (*Frat. Estica*), Kalervo Hyppölä (Sakala), Kalervo Pulkkinen (Vironia). Sulgudes näidatud üliõpilasorganisatsioon, mille liikmeks stipendiaat astus Tartu ülikoolis õppides. [Helsingin yliopiston arkisto (HYA). Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirjat ja niiden lisät 1929–1939 (nummerdamata); Saarinen (1991) lk. 332–333; Sepp (1994) lk. 57.]

Nii pidi Häme Osakond korra maksma stipendiumi ühele oma naisliikmele, et neiu saaks semestri Tartus õppida. Millegipärast naiskorporatsioon *Filiae Patriae* ei annetanud Häme Osakonna naistele stipendiume, kuigi sai neid hämelastelt ise mitmeid.²⁷

Järgmisena alustas 1931. a. kevadsemestril stipendiaatide vahetust Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS) oma sõprusliitlaste Pohjois-Pohjalainen (PPO) ja Etelä-Pohjalainen Osakonnaga (EPO). EÜS maksis 1930. aastatel EPO-le 6 ja PPO-le 5, kokku seega 11 semestristipendiumi. Kuigi EÜS oli meesorganisatsioon, olid nende stipendiumid avatud ka Põhja-maa naistele. Nii said EÜS-i stipendiumi isegi kaks neidu. Seoses sellega anti neile ka EÜS-i sinimustvalge värvilint ja tekkel. Värvide andmise puhul olevat stipendiaat Hulda Kontturi saanud EÜS-i meestelt kokku 76 värvilinti, nii et soomlannast kaasvõitleja ilmumine EÜS-i seltsivennade hulka tekitas suurt vaimustust. Lisaks EÜS-i kahele oma naisstipendiaadile sai seltsi värvid ka üks Eesti riigi naisstipendiaat, kes kuulus Soomes sõprusorganisatsiooni.²⁸

Nii jõuamegi Eesti Vabariigi poolt soomlastele annetatud stipendiumide juurde. Neid võisid taotleda nii mehed kui naised mistahes Soome kõrgkoolist. Soomlastele maksti esimest korda Eesti Vabariigi stipendiumi 1931. a. sügissemestril. Kokku annetas Eesti Vabariik soomlastele stipendiumi vähemalt 8 korda. Neist enamik oli mõeldud ühe õppeaasta, s.t. kahe semestri pikkusteks õpinguteks Tartu ülikoolis. Eesti riigistipendiaatidest kolm olid naised.²⁹

²⁷ Stipendiaadid kronoloogilises järjekorras olid: Jorma Korpela, Uuno Peltoniemi, Antti Sovijärvi, Tahvo Kontuniemi, Eino Arohonka, Jouko Vesikansa, Paavo Koskinen ja Aulis Inkilä. Välja arvatud Jorma Korpela, astusid kõik Korp! Sakalasse. [Sepp (1994) lk. 54–56, 67–69.]

Naisstipendiaat oli Kerttu Myllylä-Sipilä. Ta astus Korp! *Filiae Patriae* välisliikmeks. [Saarinen (1991) lk. 334 ja lisa 6.] K. Myllylä-Sipilä on *Album Academicum*'i III köites segamini aetud Kerttu Mustonen-Hukkiga, kes on hoopis teine isik (teine sünniaeg jne.). Vaata näiteks: *Kuka Kuka On* (1960): K. Mustonen-Hukki andmed.

²⁸ Eesti Üliõpilaste Seltsi stipendiaadid olid kronoloogilises järjekorras: Heimo Varis, Armas Luukko, Hulda Kontturi, Aaro Vuoristo, Toivo Vuorela, Olavi Koskinen-Koskipirtti, Aarne Ranta, Erkki Tiesmaa, Martti Salmi, Erkki Puuperä ja Jenny Helena Koivisto. Kuna kõik mainitud soomlased, nii mehed kui naised, puuduvad EÜS-i 1930. aastate trükitud nimekirjadest, ei saa neid siiski pidada staatusest EÜS-i pärisliikmeteks. [Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete nimekirjad trükitud 1930. aastatest: A. Grönberg, *Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu*, II. Montreal, 1985. Lk. 242; Saarinen (1991) lk. 335–337 ja lisa 6; A. Taska, *Helsingi üliõpilased Eesti Üliõpilaste Seltsis Tartus*. Lund, 1983. Lk. 8–22.]

²⁹ EV stipendiaadid olid kronoloogilises järjekorras: Arvo Lindholm-Laro (Sakala), Gunvor Löppönen (Lembela), Johannes Pukki (EÜS), Aili Virkkunen

Lisaks eespool mainitud neljale suurannetajale — 54 annetatud stipendiumist 45 (üks stipendium maksti Tallinna Tehnikaülikooli juurde) — vahetasid üksikuid stipendiaate ka mitmed teised üliõpilasorganisatsioonid. Akadeemiline Põllumajanduse Selts maksis 1933. a. sügissemestril oma sõprusliitlase Sampsa naisliikmele stipendiumi põllumajanduse õppimiseks Tartu ülikoolis.³⁰ 1930. a. teisel poolel laienes stipendiaadide vahetus veelgi. Mitmed Tartu üliõpilasorganisatsioonid sõlmisid oma Soome sõprusliitlastega spetsiaalsed stipendiaatide vahetamise lepingud. Et peatselt süttis Teine maailmasõda, jõuti stipendiaatide vahetust vaid alustada.³¹ Alates 1937. a. sügissemestrist kuni 1939. a. kevadsemestrini annetasid koostöös kaks semestristipendiumi oma sõprusliitlasele järgmised organisatsioonid: Eesti Naisüliõpilaste Selts ja EÜS Põhjalla Etelä-suomalainen Osakonnale (neist teine kasutati Tallinna Tehnikaülikooli juures) ja korporatsioonid Indla ja *Fraternitas Estica* Savo Osakonnale. Ühe stipendiumi maksid Korp! *Fraternitas Liviensis* Keskisuomalainen Osakonnale ja EÜS Veljesto Satakunta Osakonnale ning Korp! Ugala Turu ülikooli üliõpilaskonnale.³²

Kokkuvõttes tuli 1930. aastatel Tartusse stipendiaatidena 51 Soome tudengit ning Tallinna õppima läks üks. Kaks üliõpilast said stipendiumi kaks korda.³³ Silma torkab üliõpilasorganisatsioonide aktiivsus stipendiumide annetamisel (54 korrast 46). Ilma stipendiumita tuli 1930. aastatel Tartusse vähe soomlasi — vaid neli uut tudengit. Samuti jätkas siin õpinguid neli juba 1920. aastatel immatrikuleeritud üliõpilast.³⁴ Kokku

(EÜS), Sylvi Kaskinen-Taponen (*Filiae Patriae*), Martti Salmi (EÜS), Toivo Koilo, Leevi Valkama (EÜS). Sulgudes on mainitud üliõpilasorganisatsioon, mille liikmeks kõnesolev tudeng astus Tartus viibides.

Kuna artikli autor pole uurinud Eesti Vabariigi haridusministeeriumi arhiivimaterjale, võivad antud arvud sisaldada ebätäpsusi ja vigu. Andmed pärinevad peamiselt EAA. F. 2100. N. 1. S. 4706, 5508, 7308, 8431, 12081, 14116, 17621 (eelpool mainitud stipendiaatide isiklikud toimikud).

³⁰ *Üliõpilasleht*, 10/1933. Stipendiaat Lea Lumme tutvustus.

³¹ Saarinen (1991) lk. 291–300.

³² Saarinen (1991) lisa 6. Stipendiaadid olid Hilja Kaarmala-Ahvenainen-Nukari (ENÜS), Ilmari Nykänen (Põhjalla, Tallinna Tehnikaülikool), Anna-Liisa Tujunen (Indla), Saul Nieminen (*Frat. Estica*), Martti Saraste (*Frat. Liviensis*), Sirkka-Liisa Reiniaho (Veljesto), Edwin Varelius (Ugala, täpsustamata andmetel). Kõik stipendiaadid, välja arvatud S.-L. Reiniaho, kelle kohta kindlad andmed puuduvad, liitusid stipendiumi maksnud organisatsiooniga.

³³ Toivo Nurmi ja Martti Salmi.

³⁴ Uued olid kronoloogilises järjekorras: Vieno Koskinen, Antonia Krjukoff, Saima Harmaja ja Juuso Lehtovaara. Õpinguid jätkasid B. Karpov-Karpela, E. Immel, A. Tappura ja E. Vanne. (EAA. F. 2100 N. 1 S. 3221, 4543, 5787, 7830, 16035, 17694: eelpool mainitud tudengite isiklikud toimikud. S. Harmaja kohta toimik puudub.)

tudeeris "Emajõe Ateenas" 1930. aastatel 59 Soome kodanikku. Nendest 55 alustas õpinguid Tartus 1930. aastatel. Uutest tudengitest olid 23,6% "õrnema soo" esindajad. Pärast 1930. aastat uusi Soome vähemusrahvustesse kuuluvaid üliõpilasi Tartusse enam ei tulnud.

Kuna stipendiaadid viibisid Tartus sageli vaid paar kuud, ei jõudnud nad siin eriti eksameid teha. Soomes oli nende õppeedukus siiski hea. Mitmed olid Tartusse saabudes juba Helsingi ülikooli lõpetanud, nii et neid ei peaks üldse üliõpilasteks nimetama.³⁵ Kindlasti lõpetas siinsetest 1930. aastate Soome tudengitest hiljem ülikooli 37. 12 kohta puuduvad veel täpsed andmed. Kolm langes sõja-aastatel ja üks suri tuberkuloosi enne ülikooli lõpetamist. Kaks ei lõpetanud kindlasti ülikooli. Et tollal ei olnud Soomes võimalik kraadita ülikooli lõpetada mujal kui metsanduse, põllumajanduse, farmaatsia ning majanduse erialal, tähendas mainitud juhtudel ülikooli lõpetamine samuti ka kandidaadi- või magistrikraadi omandamist.³⁶ Vähemalt 9 Tartus 1930. aastatel õppinud isikutest kaitses hiljem doktoriväitekirja ja omandas doktorikraadi.³⁷ Nendest üks, Juuso Lehtovaara, tegi seda Tartu ülikooli juures. Proviisor J. Lehtovaara võeti Tartu ülikooli rohuteaduse osakonda 1936. a. sügisel. Järgmisel kevadel saavutas ta Tartu ülikoolis farmaatsia magistri kraadi. 1939. a. 13. novembril kaitses J. Lehtovaara edukalt Tartu ülikoolis väitekirja "Maisijahu kvantitatiivsest määramisest nisujahus". Sellega väaris ta farmaatsiadoktori diplomi.³⁸ Niisiis lõppesid 1930. aastad Soome akadeemilise noorsoo jaoks Tartu ülikoolis väarikalt.

Tartus õppinud saavutasid hiljem Soome kultuurielus ja teaduse valdkonnas mainitavaid positsioone. Seitsmest inimesest said ülikoolide professorid: Lauri Postist läänemeresoome keelte, Veikko Ruoppilast soome keele, Armas Luukkost Soome ja Skandinaavia ajaloo, Leevi Valkamast soome kirjanduse, Toivo Vuorelast etnograafia, Antti Sovijärvist foneetika ning Martti Salmist geoloogia professor. Kirjanikest võib mainida psühholoogilise romaani meistrit Jorma Korpelat, noorsookirjanikku Eino Arohonkat ning populaarset luuletajat Saima Harmajat. Paljud Tartus õppinud tegid oma elutöö Soome keskkoolide emakeeleõpetajatena.³⁹ Tartus 1930. aastatel õppinute edukust näitab seegi fakt, et 16 nendest

³⁵ Näiteks T. Mäkinen, J. Lehtovaara, A. Virkkunen ja T. Koilo.

³⁶ Andmed pärinevad mitmetest Soome biograafilistest leksikonidest, näiteks *Kuka Kukin On* (1960).

³⁷ Need olid Tahvo Kontuniemi, Juuso Lehtovaara, Armas Luukko, Lauri Posti, Veikko Ruoppila, Martti Salmi, Antti Sovijärvi, Leevi Valkama, Toivo Vuorela. [*Kuka Kukin On* (1960); A. Taska. *Helsingi üliõpilased Eesti Üliõpilaste Seltsis Tartus*. Lund, 1983. Lk. 8–22.]

³⁸ E.A.A. F. 2100 N. 1 S. 7830. J. Lehtovaara isiklik toimik.

³⁹ Vaata viite number 37 allikaid ning Sepp (1994) lk. 67–69.

võeti 1960. a. *Kuka Kukin On* biograafilisse leksikoni, mis hõlmas Soome ühiskonna eliiti.

Teine maailmasõda oma tagajärgedega püstitas Eesti ja Soome vahele aastateks läbimatu müüri. Kui pärast Teist maailmasõda, 1956. a., jõudis Tartusse esimene Soome delegatsioon, oli selle koosseisus kaks endist stipendiaati, Lauri Posti ja Toivo Vuorela.⁴⁰ Jälle vajati inimesi, kes tunneksid Eesti ajalugu, kombeid ja keelt. Seda, mida sõjad ja okupatsioonid olid lõhkunud, said mitmed kunagised stipendiaadid tükkahaaval ja rasketes oludes hakata uuesti üles ehitama. Praegu käib nende poolt talletatud rada juba stipendiaatide uus põlvkond, kes on endisest tunduvalt rohkearvulisem.

Allikad

EAA F. 2100 N. 1 paiknevad Soome kodanike isiklikud toimikud.

Teiste kasutatud arhiivide ja fondide täielik loetelu leidub käesoleva artikli autori magistritöö allikaloetelus. Vaata: Saarinen, H. "Kansallista Suur-Suomea rakentamassa. Suomalais-virolaisten akateemisten ystävyysliittojen synty ja kehitys 1920- ja 1930-luvulla". Turun yliopisto, 1991. Käsikiri.

Kirjandus

Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944, I–III. Koost.

Lindström, L. ja Hiio, T. jne. Tartu, 1994.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli trükitud isiklikud koosseisud aastast 1921 kuni 1939. aastani.

Eesti Üliõpilaste Seltsi trükitud liikmete nimekirjad 1930. aastatest.

Grönberg, A. *Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu*, II. Montreal, 1985.

Harmaja, S. *Kootut runot sekä runoilijankehitys päiväkirjojen ja kirjeiden valossa*. Porvoo, 1966.

Helsingin Sanomat (12. 08. 1990).

Kuka Kukin On. (aikalaiskirja). *Who's Who in Finland. Henkilötietoja nykypolven suomalaisista*. Keuruu, 1960.

Kuldsepp, T., Seilenthal, J. "Tarton yliopisto ja Suomi". *Suomi* 124:3. Helsinki, Mikkeli: SKS, 1982.

Neljätuhatta veljestä, sata neljä elämäkerta. AKS:läinen elämäkerrasto. Toim. Kuusi, M. ja Aitola P. Porvoo, 1991.

Nirk, E. *Viron kirjallisuus*. Tõlk. Eva Lille. Pieksamäki, 1986.

⁴⁰ E. Nirk, *Viron kirjallisuus*. Tõlk. Eva Lille. Pieksamäki, 1986. Lk. 247.

- Saarinen, H. "Kansallista Suur-Suomea rakentamassa. Suomalais-virolaisten akateemisten ystävyyssliittojen synty ja kehitys 1920- ja 1930-luvulla". Pro-gradu töö. Turun yliopisto, 1991. Käsikiri.
- Sepp, H. "Helsingin ja Tarton opiskelijasuhteista 1920- ja 1930-luvulla". "Helsingi ja Tartu üliõpilaste suhetest 1920.–1930. aastatel". *Soome sild — Viron veräjät*. Toim. H. Rausmaa. Helsinki, 1992.
- Sepp, H. "Sakala sõprussuhete areng Häme Osakonnaga kuni aastani 1940". *Verbum Habet Sakala. Korp! Sakala koguteos*. Tartu, 1994.
- Tartu ülikooli ajalugu, III. 1918–1982. Toim. Siilivask, K. ja Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Taska, A. *Helsingi üliõpilased Eesti Üliõpilaste Seltsis Tartus*. Lund, 1983.
- Universitas Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis*. Koost. Kangro, B. Lund, 1970.
- Üliõpilasleht* 1929–1939.
- Ylioppilaslehti* 1928–1939.

EDGAR KRAHN (1894–1961) UURIJANA JA MATEMAATIKA ARENDAJANA TARTU ÜLIKOO LIS

Ülo Lumiste

Eestikeelse matemaatilise kõrghariduse alguse lugu on juba leidnud üldis-
tavat käsitlemist.¹ Ka on ilmunud selles juhtivalt tegutsenud isikute elu ja
loomingu ülevaateid.² Nendes käsitlustes esineb põgusalt Edgar Krahni
nimi, kuid kuni viimase ajani puudus tema teadusloomingu ja pedagoogi-
tegevuse põhjalikum analüüs. Seoses 100 aasta möödumisega E. Krahni
sünnist ja tema nime üha laieneva tuntusega teadusilmas arenes paaril vii-
masel aastal elav uurimistöö, mille tulemusena on ilmunud põhjalik inglise-
keelne koguteos,³ mis 196 leheküljel sisaldab 9 ülevaadet E. Krahni elust
ja loomingu-
st, lisaks sissejuhatava lühikäsitluse matemaatika ajaloost
Eestis 1940. aastani (esimesena inglise keeles), Krahni kahe Tartus saksa-
keelsetena ilmunud ja nüüd sageli tsiteeritava töö tõlked inglise keelde ja
“Albumi” fotoreproduktioonidega. Autoriteks on Ü. Lepik, Ü. Lumiste,
O. Prinits, E. Tamme ja E.-M. Tiit Tartust, B. Palmgren ja J. Peetre Root-
sist ning D. Einstein-Krahn (E. Krahni abikaasa) ja R. Roberts USA-st.
Alljärgnev käsitlus tugineb esmajoones selle raamatu materjalidele ning
laiendab varasemat eestikeelset sama teema lühitutvustust.⁴

¹ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. Siilivask, K., Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lk. 133–136.; Ü. Lumiste, E. Tamme, “Eestikeelse matemaatilise kõrghariduse algaastad”. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 23 (1989), lk. 78–87.

² Ü. Lumiste, “J. Sarv — esimene eesti täppisteadlane teoreetik”, *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*, nr. 3 (1980), lk. 45–54.; E. Tamme, “Herman Jaakson — esimene eesti matemaatikadoktor.” *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 11 (1981), lk. 174–182.; G. Kangro, Ü. Lumiste, E. Tamme, “Jüri Nuudi elu ja teaduslik pärand”. *Matemaatika ja kaasaeg*, nr. 13 (1967), lk. 95–108.; O. Prinits, “Professor Gerhard Rägo”. *G. Rägo, Matemaatikast ja matemaatika õpetajast*. Tallinn: Valgus, 1984. Lk. 179–186.

³ *Edgar Krahn 1894–1961. A Centenary Volume*. (Eds. Ü. Lumiste, J. Peetre), Amsterdam etc.: IOS Press, Estonian Math. Society, 1994.

⁴ Ü. Lumiste, J. Peetre, E. Tamme, “Faber-Krahn i võrratuse ja selle autori lugu: Edgar Krahn i 100. sünniastapäevaks”. *Koolimatematika*, nr. 21 (1994), lk. 10–13.

Edgar Krahni elust. Edgar Krahn sündis 1. oktoobril 1894. a. Tartumaal Laiusel sealse kaupmehe August Krahni ja tema abikaasa Helene (neiuna Freund) teise pojana; vanem vend Arved oli sündinud 25. veebruaril 1893. a. Perekondliku traditsiooni kohaselt olid nende esivanemad tulnud Saksamaalt, et mitte osaleda sealsetes sõdades. Pärast Tartu Aleksandri Gümnaasiumi lõpetamist asusid vennad 1912. aastal üheaegselt Tartu (sellal Jurjevi) ülikooli matemaatikat õppima. Edgar lõpetas oma eduka stuudiumi viie aasta pärast, tema venekeelne lõputöö "Geodeetilised jooned" oli kirjutatud prof. V. Aleksejevi juhendamisel. (Vanem vend Arved langes enne lõpueksameid 1917. aasta kevadel mobilisatsiooni alla, saadeti Omskisse, pidi üle elama revolutsiooni ja kodusõja aastad ning võis alles 1921. aastal jätkata Tartu ülikoolis, mille lõpetas järgmisel aastal.) Edukas lõputöö andis Edgarile õiguse taotleda kandidaadikraadi. Väitekirja teemaks sai "Pindade kujutamine ja rühmateooria rakendamine". Töö kiideti heaks prof. V. Aleksejevi poolt ja 25. aprillil 1918. a. omistati Edgar Krahniile taotletud kraad. Nii võib öelda, et tema esimene uurimissuund kuulub diferentsiaalgeomeetria valdkonda, mis on olnud Tartus juba M. Bartelsi, F. Mindingu ja K. Petersoni aegadest traditsiooniliselt tugev. Need Krahni esimesed tööd on jäänud käsikirja [põhjalik ülevaade neist sisaldub: Lumiste, Peetre, Tamme (1994)]. Originaalseid saavutusi on neis vähe, kuid võimet orienteeruda uusimas matemaatilises kirjanduses, eriti näiteks S. Lie töödes, näitas noor autor veenvalt.

Järgnes E. Krahni õpetajatöö Tartu koolides, pikemalt 1919–1921 Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlastegümnaasiumis (nüüd Miina Härma Gümnaasium), esimeses eestikeelses keskkõppeasutuses. Pärast aastast tööd Eesti Sõjakoolis Tallinnas ja esimese eestikeelse kujutava geomeetria elemente sisaldava stereomeetriaõpiku kirjutamist ja avaldamist 1922. a. suundus E. Krahn õpinguid jätkama Göttingeni ülikooli. Sinna oli Tartu ülikool nähtavasti prof. G. Rägo soovitusel saatnud varem E. Krahni õpingukaaslase Villem Nano (1893–1965) valmistuma professorikutseks. Krahni Göttingeni jõudmisel 1922. aastal oli Nano juba siirdunud Hamburgi, kus kuulsa Wilhelm Blaschke juhendamisel lootis kirjutada oma töö diferentsiaalgeomeetria (minimaalpindade) alal. Krahn suutis Göttingenis pälvida mitte vähem kuulsa Richard Couranti tähelepanu, kes pakkus talle lahendamiseks Lord Rayleigh' ühe probleemi membraani võnkumise kohta. 1924. aasta aprilliks oli väitekirj valmis, Couranti esialgne heakskiit käes ja jäi teha vaid doktorieksamid. Suvel aga selgus, et sama probleemi oli juba lahendanud Georg Faber ja oma tulemuse Bayeri Teaduste Akadeemias ka esitanud. Krahnil tuli uurimusi jätkata, ning ta läks esimesena mõõtme 2 juurest üldise n -mõõtmelise juhu juurde. 1925. a. ilmus ühes tuntumas matemaatikaajakirjas *Mathematische Annalen* tema esimene teaduspublikatsioon, mis oli sinna Couranti toetusel saadetud veel enne Faberi töö teatavaks saamist. Kui 1926. a. oli ilmunud

Tartu Ülikooli Toimetistes Krahni teine teaduspublikatsioon üldmainitud üldistusega, mis sisuliselt oli uus doktoriväitekirj, sai Göttingeni Ülikool anda talle sama aasta veebruaris doktorikraadi. Nii puudus vähe, et E. Krahnist oleks saanud eesti esimene doktorikraadiga matemaatik. Nimele oli vahepeal 1925. a. novembris Hermann Jaakson kaitsnud Tartus oma doktoriväitekirja, mis suures osas valmis tal 1923–1924 Pariisis veeedetud ajal. Vaid juhuslik sattumine G. Faberi poolt juba käsitlemist leidnud teemale lükkas E. Krahni kaitsmise pisut hilisemaks.

Alates 1925. aasta sügisest töötas E. Krahn Tartu ülikoolis õppeülesande täitjana, tegelikult täiskoormusega, lootuses saada Hermann Jaaksoni professoriks edutamisel vabanevale dotsendikohale. Sellele kohale oli aga ka teine taotleja Jüri Nuudi (1892–1952) näol, kes oli lõpetanud Peterburi ülikooli 1914. a., repatrieerunud 1921. a., töötanud õpetajana Narvas ja Tartus (samas ENKS TG-s, kus varem E. Krahn) ja olnud 1926. a. veebruarist ka Tartu ülikooli õppetülesandetäitja. Nuudi doktoriväitekirja kaitsmine toimus Tartus 1926. a. novembris.

Konkurss vabale dotsendi kohale kuulutati välja 1927. a. detsembris. Mõlemal taotlejal tuli teha habilitatsioonitöö ja -ettekanne, mõlemad said 1928. a. märtsis ühehäälselt otsusega *venia legendi* eradotsendi õigustes. Aprillis toimunud valimistel said teaduskonnas mõlemad ühepalju pooltja vastuhääli, kuid mais eelistas ülikooli nõukogu Jüri Nuuti. E. Krahn pidi jätkama mittekoosseisulise eradotsendina, oma põhiteenistuse leidis ta 1929. aastast Tartu Kommertsgümnaasiumi matemaatikaõpetajana. Ka 1931. aastal toimunud teisel konkursil dotsendikohale jäi eelistus Jüri Nuudile.

E. Krahn kavatses omandada uue eriala ja astus 1932. aastal Tartu ülikooli õigusteaduskonda, kuid tegi ära vaid kolm eksamit. Ka viimane katse saada ülikoolis koosseisuline abiõpetaja koht 1938. aastal ebaõnnestus (valiti temast märksa noorem H. Keres).

Pärast Eesti okupeerimist 1940. a. suvel emigreeris E. Krahn koos vanematega Saksamaale, kus vanem vend Arved oli juba 1927. aastast. Tööle sai ta Göttingeni Aerodünaamika Uurimisasutusse oma kunagiste õppejõudude Prandtl'i ja Betzi juhtimise alla, kuid pidas selle kõrval ka loenguid sealses ülikoolis. Ilmusid mõned tema artiklid uuel alal, paar neist koos A. Betziga. Pärast sõja lõppu oli ta paar aastat ka Max Plancki Vedelike Uurimise Instituudi teadur, kuni Briti Admiraliteet võttis ta 1949. aastal üle oma uuringute laboratooriumisse Inglismaal. Seal E. Krahn abiellus 1952. aastal oma töökaaslase Dorothee Einsteiniga ja koos sõideti järgmisel aastal tööle USA-sse, kus Edgar Krahn sai uurija koha meresuurtükiväe laboratooriumis Silver Springis, abikaasa aga Marylandi ülikooli ühe instituudi assistendiks. Poeg Thomas sündis 1956. aastal, tütar Karen kaks aastat hiljem.

Et E. Krahni töökohad Inglismaal ja USA-s olid kinnised asutused, sai ta oma töid, peamiselt rakenduslikke, avaldada nende asutuste *Report*'ides, mida paljundati piiratud tiraažiga ja levitati nimekirja järgi avalikkuse eest suletud süsteemis. Tal oli ka teoreetilisemaid uurimusi, mõned nendest on avaldatud teadusajakirjanduses, kuid tervikuna on tema välismaal tehtud paarkümmend tööd kuni viimase ajani saanud leida vaid vähest tähelepanu matemaatikute laiemas ringkonnas.

E. Krahn suri 6. märtsil 1961. aastal. Samal aastal Marylandi ülikoolis toimunud konverentsil pühendati tema mälestusele eraldi istung.

E. Krahni teadusloomingust. Edgar Krahnile on kuulsust toonud, paraku postuumselt, tema esimesed publikatsioonid, mille aluseks olid Göttingenis tehtud uurimused. Nende temaatika on seotud membraani võnkumise ülesandega. Esimeses neist on antud kinnitus Lord Rayleigh' raamatus *Theory of Sound* püstitatud hüpoteesile: kui tasapinnaline homogeenne membraan on kinnisäärega, siis ta annab etteantud pindala korral madalaima põhitooni parajasti, siis kui ta on ringikujuline. Faber ja Krahn andsid lahenduse, teineteisest sõltumatult, võrratuse näol

$$\lambda_1 \cdot S \geq \pi j^2,$$

kus λ_1 on põhitooni iseloomustav arv, S on etteantud pindala, $\pi = 3, 14 \dots$ ja $j = 2, 408 \dots$ on tuntud konstandid (arv "pii" ja Besseli funktsiooni J_0 vähim nullkoht) ning võrdus kehtib ainult ringi korral.

Oma teises publikatsioonis (doktoriväitekirjas) andis Krahn selle võrratuse järgmise üldistuse n -mõõtmelisele juhule:

$$\lambda_1^{n/2} \cdot V \geq \sigma_n (j_n)^n,$$

kus V ja σ_n on ruumi R^n piirkonna ja ühikera ruumalad ja j_n on Besseli funktsiooni $J_{(n-2)/2}$ vähim nullkoht ning võrratus kehtib ainult kerakujulise piirkonna korral; arv λ_1 iseloomustab siin $n = 3$ puhul heliseva elastse keha põhitooni, üldiselt on aga Laplace operaatoriga Δ määratud ülesande $\Delta u + \lambda u = 0$ vähim omaväärtus. Seda võrratust on nüüd hakatud matemaatilises kirjanduses nimetama Faber-Krahni võrratuseks, kuigi Faberi nimi on otseselt seostatav vaid esialgse võrratusega (s.t. $n = 2$ puhul). Krahni kõnesolevad artiklid, teine neist *Tartu Ülikooli Toimetistes*, on seni ainsad eesti matemaatikute tööd aastatest 1920–1940, mida pidevalt ja järjest sagedaselt tsiteeritakse maailmakirjanduses.

Miskipärast on väiksemat tähelepanu pälvinud Krahni teine doktoriväitekirjas avaldatud saavutus, milles antakse esmakordselt klassikalise isoperimeetriaprobleemi lahendus n -mõõtmelisel juhul. Juba antiikajast pärineb ülesanne (nn. kuninganna Dido ülesanne): näidata, et kui tasandil

tõmmata kinniseid jooni antud ümbermõdduga L (s.t. isoperimeetrilisi jooni), siis haaratud pindala S on suurim ringjoone korral. Tänapäevaseelt tähendab see tõestada võrratus $L^2 \geq 4\pi S$ ja väide, et võrdus leiab siin aset ainult ringjoone korral. Krahn tõestab oma töö esimeses osas üldise võrratuse $S^n \geq n^n \cdot \sigma_n \cdot V^{n+1}$. Tsiteerigem nüüd üht uusimat entsüklopeedilist käsitlust,⁵ milles selle võrratuse kohta märgitakse ajaloolises ülevaates: “Range tõestuse andis juhul $n = 2$ F. Edler 1882. a. (see on eespool $L^2 \geq 4\pi S$ — Ü. Lumiste) juhul $n = 3$ H. Schwarz 1890. a. ($S^3 \geq 36\pi V^2$, kus S on kinnise pinna täispindala, V on piiratud keha ruumala ja võrdus kehtib ainult siis, kui keha on kera — Ü. L.) ning kõikide $n \geq 2$ jaoks L. Ljusternik 1935. a. ja E. Schmidt 1939. a.” Edgar Krahni sama tulemus juba 1926. aastast on täiesti tähelepanuta jäetud!

Oma habilitatsioonitöös, mis avaldati *Tartu Ülikooli Toimetistes* 1931. a., jätkas E. Krahn oma juhendaja R. Couranti uurimusi elastsete plaatide võnkumist iseloomustavate arvude alal. Ta leidis ja parandas ühe vea W. Ritzi 1909. a. töös, mis tekitas näiva erinevuse vaba ja kinnitatud laadi vahel ja nähtavasti suunas Couranti uurima eraldi kinnitatud plaati. Krahn lahendas ülesande üldjuhul. E. Krahniile pühendatud ingliskeelses juubelikogumikus⁶ annab J. Peetre põhjaliku ülevaate selle temaatika arengust ja lõpetab sõnadega: “Kui ma olen maininud selle sajandi matemaatika areeni gigante ühes koos Edgar Krahniga, ei ole ma tahtnud vähendada tema panust. Pigem tahtsin ma näidata, et ka tema oli sügav ja originaalne mõtleja, kelle tööst said äratust mitmed tema jätkajad. Kahjuks ei leidnud ta piisavat tunnustamist oma eluajal.” Viimane hinnang käib ka Krahni Tartu kolleegide kohta, kes samuti ei olnud kohe suuteliised hindama tema saavutuste väärtust. Küllap see oli ka peamine põhjus, miks Krahni ees ei avanenud Tartus temale väärilist akadeemilist karjääri.

Laskumata siin üksikasjadesse E. Krahni edasise teadusloomingu tutvustamisel, piirdume vaid viidetega tema Tartus 1932. a. ilmunud uurimusele nelja värvi probleemi lahendi olemasolu tõenäosusest, samuti samal ajal saksa ja austria ajakirjades koos venna Arvediga avaldatud töödele kindlustusmatemaatikas, nimelt ehituslaene puudutavates küsimustes. Asjast huvitatuile võib soovitada tutvumist eespool nimetatud kogumikuga, kus kõigest sellest kirjutavad pikemalt E.-M. Tiit ja B. Palmgren. Täpsema pildi saab sealt ka Edgar Krahni loometööst Saksamaal, Inglismaal ja USA-s, kus tema peamiseks uurimisvaldkonnaks oli hüdro- ja aeromehaanika; sellest kirjutab R. Roberts. Episoodiliselt on Krahn hil-

⁵ J. Burago, “Klassikaline isoperimeetriline võrratus”. *Matemaatikaentsüklopeedia*, 2. kd. (1979 — vene k.; 1991 — inglise k.).

⁶ *Edgar Krahn 1894–1961. A Centenary Volume*. (Toim. Ü. Lumiste, J. Peetre), Amsterdam etc.: IOS Press, Estonian Math. Society, 1994. (Edaspidi: *A Centenary Volume*.)

jem tegelnud ka oma Tartus harrastatud temaatikaga: diferentsiaalgeomeetria, tõenäosusteooria ja elastsusteooria mõne probleemiga (ka sellest on kogumikus juttu Ü. Lumiste, E.-M. Tiidu ja Ü. Lepiku kirjutistes), kuid sellist kõlapinda kui nooreea publikatsioonid, ei ole need tööd tänaseni leidnud.

E. Krahni pedagoogitööst. Edgar Krahni tegevusest koolimatemaatika arendamisel Eestis annab juubelikogumikus ülevaate O. Prinits. Põhitähelepanu on pööratud tema stereomeetriaõpiku analüüsile ja tema taotlusele viia kooliprogrammi sisse kujutava geomeetria elemente. E. Krahni hilisemat tööd Tartu Kommertsgümnaasiumi õpetajana ja eksternina küpsustunnistust taotlejate riiklikus eksamikomisjonis on seni veel vähe uuritud.

Tema töö Tartu ülikooli eradotsendina on käsitlemist leidnud Ü. Lumiste ja E. Tamme kirjutises.⁷ Kokkuvõtlikult võib öelda, et ta oli sellal aktiivseim erikursuste lugeja. Kui korralised õppejõud (professorid J. Sarv, H. Jaakson ja G. Rägo ning dotsent J. Nuut) viisid enamasti läbi nn. standardset õppetööd, siis Krahn, kellel olid vabamad käed (kuid muidugi väiksem tasu), pakkus kuulajatele, keda oli harilikult 3–4, uuemaid suundumusi matemaatikas. Loengukavades oli temalt igal semestril vähemalt üks kursus. Tal oli kohustus esitada teaduskonnale loenguprogrammid, nende analüüs näitab, et ka sama ainet teist või kolmandat korda lugedes lisas ta peaagu alati uudseid momente.

Vaatamata tagasihoidlikule kohale ametiredelil, oli E. Krahn heas lugupidamises oma ülikoolikolleegide seas. Sellest annab tunnistust tema valimine Akadeemilise Matemaatika Seltsi asepresidendiks aastaks 1929–1932 ja presidendiks aastaks 1932–1936. Korduvalt esines ta ettekannetega seltsi koosolekutel.

Lõpetuseks puudutame põgusalt küsimust E. Krahni rahvuslikust taustast. Kõige seni teada oleva põhjal olid ta vanemad Eestis mitme põlve jooksul kodunenud sakslased. Koolihariduse sai ta omaaegsetes venestamistingimustes muidugi vene keeles. Üliõpilastoimikus pole ühtegi viidet rahvuse kohta, kuid nii Arved kui Edgar astusid 1912. a. saksa korporatsiooni "*Fraternitas Academia*". Kahtlemata valdas E. Krahn täielikult eesti keelt, muidu poleks ta pärast ülikooli lõpetamist saanud töötada eestikeelsetes koolides. Tema *Stereomeetria* on kirjutatud selle aja kohta laitmatus eesti keeles. Talle 1928. aastal välja antud passis on tema rahvuseks märgitud eestlane, ta oli Eesti Vabariigi kodanik, vallaline. Tema abikaasa, ilmselt meenutades toimunud vestlusi, mainib kogumikus⁸, et E. Krahn ei saanud Tartus kateedrit seetõttu, et ta keeldus vahetamast oma perekonnanime eestipärasema vastu. Kuigi arhiividokumentides midagi

⁷ *A Centenary Volume*. Lk. 23–36.

⁸ *A Centenary Volume*.

selle kohta leida pole õnnestunud, ei saa seda ka päriselt väljamõeldiseks pidada. Igatahes iseloomustas prof. G. Rägo oma meenutustes Edgar Krahni saksa hoiakuga mehena. Ei saa täiesti välistatuks pidada, et siin on ka üks põhjusi, mis peatas tema töusu akadeemilisel ametireedelil erialast taset väärivale kohale.

Kirjandus

- Burago, J. "Klassikaline isoperimeetriline võrratus". *Matemaatika entsüklopeedia*, 2. kd., 1979 (vene k.), 1991 (inglise k.).
- Edgar Krahn 1894–1961. *A Centenary Volume*. (Toim. Ü. Lumiste, J. Peetre), Amsterdam etc: IOS Press, Estonian Math. Society, 1994.
- Kangro, G., Lumiste, Ü., Tamme, E. "Jüri Nuudi elu ja teaduslik pärand". *Matemaatika ja kaasaeg*, nr. 13, 1967. Lk. 95–108.
- Lumiste, Ü. "Jaan Sarv — esimene eesti täppisteadlane-teoreetik". *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*, nr. 3, 1980. Lk. 45–54.
- Lumiste, Ü., Peetre, J., Tamme, E. "Faber Krahni võrratuse ja selle autori lugu: Edgar Krahni 100. sünniaastapäevaks". *Koolimatemaatika*, nr. 21, 1994. Lk. 10–13.
- Lumiste, Ü., Tamme, E. "Eestikeelse matemaatilise kõrghariduse algaastad". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 23, 1989. Lk. 78–87.
- Prints, O. "Professor Gerhard Rāgo". *G. Rāgo, Matemaatikast ja matemaatika õpetajast*. Tallinn: Valgus, 1984. Lk. 179–186.
- Tamme, E. "Hermann Jaakson — esimene eesti matemaatikadoktor". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 11, 1981. Lk. 174–182.
- Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. Siilivask, K., Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

Edgar Krahni tööd matemaatikas ja selle rakendustes

Koostatud ingliskeelses kogumikus⁹ avaldatud nimestiku alusel; nurksulgudes on viide töö referaadile, kus see on olemas; järgneb kumersulgudes referaadi autori nimi (lühendid tähendavad järgmist: Jb. = *Jahrbuch über die Fortschritte der Mathematik*, MR = *Mathematical Reviews*, Zbl. = *Zentralblatt für Mathematik*).

1. Геодезические линии, Юрьев, 1917. Ülikooli lõputöö, käsikiri. Eesti Ajalooarhiiv. F. 402. S. 1. N. 13454.

⁹ *A Centenary Volume*.

2. Изображение поверхностей и применение к нему теории групп, Юрьев, 1918. Kandidaaditöö, käsikiri. Eesti Ajalooarhiiv, *ibidem*.
3. *Stereomeetria ühes kujutava geomeetriaga*. Tallinn, 1922.
4. "Über eine von Rayleigh formulierte Minimaleigenschaft des Kreises". *Math. Ann.*, nr. 94, 1925, 97–100. (*Jb.* 51, lk. 356–357.) (Freudenthal.)
5. "Über Minimaleigenschaften der Kugel in drei und mehr Dimensionen". Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Fakultät der Georg-Augusts-Universität zu Göttingen. Göttingen, 1925, 44+1p³. 1925 [Krahni artikli (6) eelseparaat eraldi tiitellehega, mille pöördel tekst: "Prof. R. Courant. Tag der mündlichen Prüfung 18. 2. 25", ning lõpulehel autori *Lebenslauf*, viimase ingliskeelne tõlge vt. *A Centenary Volume*. Lk. 175].
6. "Über Minimaleigenschaften der Kugel in drei und mehr Dimensionen". *Tartu Ülikooli Toimetised A* 9, nr. 1, 1926. 44 lk. (*Jb.* 52, lk. 510.) (E. Scholz.) Tõlge inglise keelde vt. *A Centenary Volume*. Lk. 139–174.
7. "Über Eigenschwingungszahlen freier Platten". *Tartu Ülikooli Toimetised A* 21, nr. 3, 1931, 12 lk. (*Jb.* 57, 1072.) (Collatz.) Tõlge inglise keelde vt. *A Centenary Volume*. Lk. 177–184.
8. "Die Wahrscheinlichkeit der Richtigkeit des Vierfarbensatzes". *Tartu Ülikooli Toimetised A* 22, nr. 2, 1932. 7 lk. (*Jb.* 57, 1516.) (Pannwitz.) (*Zbl.* 6, 32.) (Heesch.)
9. "Beiträge zur Mathematik der Bausparkassen". *Neumann's Zeitschrift für Versicherungswesen*, nr. 54, 1931. Lk. 678–679, 703–704 (kaasautor: A. Krahn).¹⁰
10. "Der Einfluss eines gleichmässigen Stornos bei einer Bausparkasse mit offenem Sparkreis". *Die Wohnung*, no. 7, 1932. Lk. 72–74 (kaasautor A. Krahn).
11. "Storno und Rückzahlungsbedingungen bei Bausparkassen". *Das Versicherungsarchiv* (Wien), nr. 2, 1932. Lk. 60–70 (kaasautor: A. Krahn).
12. "Betrachtungen zur Prandtl'schen Regel". *Report* 41/1/11. AVA, Göttingen, 1941.¹¹
13. "Näherungsweise Bestimmung der Druckverteilung beliebiger Profile in kompressibler Potentialströmung". *Report* 42/A/01. AVA, Göttingen, 1942.

¹⁰ E. Krahn vanem vend A. Krahn, kes elas 1927. aastast Saksamaal, Giesseni ülikooli doktor 1930. aastast, oli kaasautor esimesele saksa ehituslaenu-matemaatika (*Bausparmathematik*) monograafiale: A. Krahn, B. Kaltenboeck, *Das Deutsche Bausparen*, Berlin: Reimar Hobbing, 1932; oma hilisemas elukohas Ludwigsburgis avaldas ta 1955 teise selle ala monograafia (vt. *A Centenary Volume*. Lk. 107–112).

¹¹ AVA = *Aerodynamische Versuchanstalt*; see institutsioon jätkas hiljem nime all *Deutsche Versuchsanstalt für Luft- und Raumfahrt*. Seda laadi *Report*'ide kohta vt. vihjet artikli tekstis ülal.

14. "Berechnung der Druckverteilungen an Profilen in ebener Unterschallströmung." *Lilienthal-Gesellschaft für Luftfahrtforschung*, nr. 165, 1942.¹²
15. "Die Janzen-Rayleighsche zweiten Näherung der kompressiblen Strömung um ein beliebiges Profil". *Z. Angew. Math. Mech.*, nr. 23, 1943. Lk. 147–151. (MR6, 25.) (W. Praeger.) (Zbl. 28, 369.)
16. "Berechnung der zweiten Näherung der kompressiblen Strömung um ein Profil nach Janzen-Rayleigh". *Luftfahrtforschung*, nr. 20, 1943. Lk. 147–151. (MR5, 80.) (W. Prager.) (Zbl. Lk. 28, 328–329.) (Grell.)
17. "Der Kompressibilitätseinfluss nach der Prandtl'schen Regel". *Report 43/A/20*. AVA, Göttingen, 1943.
19. "Ein Korrekturglied zur Prandtl'schen Regel". In: *Albert Betz zum sechzigsten Geburtstag 25. Dez. 1945*. Lk. 69–71.
20. "Ein Verfahren zur Ermittlung der Geschwindigkeit der zweidimensionalen kompressiblen Potentialströmung um ein Profil". *Report 45/A/04*. AVA, Göttingen, 1945 (kaasautor: A. Betz).
21. "Stationäre Unterschallströmungen". (*Monographien über Fortschritte der deutschen Luftfahrtforschung* (seit 1939), Part C 3.) AVA, Göttingen, 1946.
22. "Näherungsverfahren zur Berechnung kompressibler Unterschallströmung". *Z. Angew. Math. Mech.*, nr. 29, 1949. Lk. 2–3. (Zbl. 31, 91.)
23. "Berechnung von Unterschallströmung kompressibler Flüssigkeiten um Profile". *Ingenieur-Arch.*, nr. 17, 1949. Lk. 403–417 (kaasautor: A. Betz). (Zbl. Lk. 41, 116.) (Hans Schubert.) (MR. Lk. 11, 475.) (J. H. Giese.)
24. "Die Geschwindigkeit der kompressiblen Potentialströmung um einen elliptischen Zylinder (zweite Näherung)". *Report 46/A/03*. AVA, Göttingen, 1946.
25. "The Osculation of a Skew Astroid and the Involute of a Circle". *Report ARL/R1/Maths. 4. 19*. England: Admiralty Research Laboratory, 1950.
26. "Two Dimensional Pursuit, with Constant Lead, of a Finite Target". *Report ARL/R1/Maths. 4. 24*. England: Admiralty Research Laboratory, 1951.
27. "Three Dimensional Pursuit, with Constant Lead, of a Finite Target". *Report ARL/R3/Maths. 4.24*. England: Admiralty Research Laboratory, 1951.
28. "Note on the Stress Distribution in a Stiffened Semi-Infinite Sheet". *Report ARL/N1/Maths. 4.57*. England: Admiralty Research Laboratory, 1952.
29. "Random Walks in n Dimensions with Each Step Depending on the Directions of Previous Steps". *Report ARL/R1/Maths. 2.25*. England: Admiralty Research Laboratory, 1954.

¹² Kogumiku (*A Centenary Volume*) toimetajatelt on märke, et seda tööd pole neil õnnestunud näha, mistõttu puuduvad arvandmed lehekülgedele kohta.

30. "The Laminar Boundary Layer on a Rotating Cylinder in crossflow". *Navord Report* 4022. White Oak, Md: Naval Ordnance Laboratory, 1955.
31. "Negative Magnus Force on a Yawing Cylinder". *Report* TN-3376. White Oak, Md: Naval Ordnance Laboratory, 1955.
32. "Transmission of Tension from a Bar to a Plate (Discussion of a Paper by J. N. Goodier and C. S. Hsu)". *J. Appl. Mech.*, nr. 22, 1955. Lk. 139.
33. "Negative Magnus Force." *J. Aeronaut. Sci.*, nr. 23, 1956. Lk. 377–378.
34. "Premilinary Investigations on the Influence of Yaw on the Spin of a Body of Revolution with Canted Fins". *Report* TN-3613. White Oak, Md: Naval Ordnance Laboratory, 1956.
35. "The Storage Heater for Tunnel 8 at NOL". *Navord Report* 4449. White Oak, Md: Naval Ordnance Laboratory, 1957.
36. "Heat Transfer in Dissociated Air by a Two-Thickness Integral Method. Part I: Stagnation Point Heat Transfer". *Navord Report* 6673. White Oak, Md: Naval Ordnance Laboratory, 1960 (kaasautor: J. Powers).
37. "Heat Transfer in Dissociated Air by a Two-Thickness Integral Method. Part II: The Zero Pressure Gradient Laminar Boundary Layer". *NOLTR report*, nr. 61–25. White Oak, Md: Naval Ordnance Laboratory, 1961 (kaasautor: J. Powers).

METSANDUSLIKUD KURSUSED JA TARTU ÜLIKOOL

Toivo Meikar

Kui arvestada, et Eesti Vabariigi eel kuulus taludele vaid 11% Eesti katastrimetsadest, siis oli igati ootuspärane, et metsaametnike koolitamine oli peamiste metsaomanike-mõisnike ja riigi mure. Eesti avalikkuses töusis kohapeal metsandusspetsialistide ettevalmistamise küsimus päevakorda alles 1917. a., seega ajal, mil Veebruarirevolutsioon avas tee kubermangusisese autonoomia arengule. Asi oli seda olulisem, et õhus hakkas hõljuma määramatus mõisametsade tulevase saatuse osas. Nii leidis Eestiga perekondlikult seotud soome metsateadlane Emil Vesterinen (1886–1968), et suurpõllumajanduse aeg hakkab mööda saama ja tuleb alustada oma metsavalitsuse loomist. Korraldamist nõudnuks ka talumetsamajandus, mis eeldanuks metsakoolide avamist.¹ Samas küsimuses 1919. a. algul sõna võttes soovitas ta alustada just alamastme metsakoolidest ja metsanduslike ainete lugemisest põllumajanduskoolides, kuna kõrgema hariduse osas tulnuks kasutada juba välismaa õppeasutuste teeneid.²

Selleks ajaks oli aga tegevust alustanud Eesti Vabariigi metsavalitsus. See ja eriti veel oodatav mõisametsade riigistamine sundis kiiresti midagi ette võtma metsaametnike, nüüd aga eeskätt juba juhtiva kaadri koolitamisel. Varasemast ideest kasutada välismaiseid õppeasutusi loobuti kiiresti. Leiti, et kohapeal kaadri koolitamine on lõppkokkuvõttes odavam, seda enam, et isegi olemasolevais riigimetsades tunti sellise kaadri järele suurt puudust. Pealegi vajati just kodumaa metsi ja metsaolusid tundvaid spetsialiste, samuti tuli mõelda perspektiivis ka kodumaise teaduskaadri koolitamisele. Oma osa oli seejuures ka poliitilistel kaalutlustel. Prof. Anders Mathieseni (1890–1955) meenutusel oli kaalumisel veel eraldi metsandusliku kõrgkooli asutamine, millest aga loobuti majanduslikel, veel enam aga õppe- ja teadustöö sisulise kvaliteedi huvides — just Saksamaa kogemus näitas metsanduse ülikooliga sidumise otstarbekust.³

¹ E. Vesterinen, "Eesti metsad Eesti maavalitsuse hoiul". *Päevaleht*, nr. 243 (30. okt. 1917).

² E. Vesterinen, "Eesti metsad". *Tallinna Teataja*, nr. 43 (21. veebr. 1919).

³ A. Mathiesen, "Eesti rahvusliku ülikooli 30. aastapäevaks". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 27 (1993), lk. 214–215.

Põhimõtteline otsus metsaosakonna loomiseks langetati Tartu ülikooli taasavamise eeltööde käigus 1919. a. suvel. Täielik kindlus saadi selles aasta hiljem ja 1920. a. augusti keskpaigast saabki metsaosakonna tööd lugeda käivitunuks.⁴ Sellega oli kaadriprobleem perspektiivis lahendatud, kuid mitte antud ajahetkel. Kui 1920. a. algul oli Eestis 13 riigimetskonda, siis sama aasta sügisel oli nende arv juba 85 ja edaspidi suurenes see veelgi. Sellises olukorras nägi Metsade Peavalitsus ette ainsa väljapääsuna metsanduslike kursuste organiseerimist suhteliselt head üldharidust omavale, kuid metsanduslike teadmiste ning kogemusteta isikuile.

25. augustil 1920. a. pöördus Metsade Peavalitsus A. Mathieseni poole palvega avaldada arvamust selliste kursuste otstarbekusest, aga ka nende võimaliku asukoha kohta. Just Mathieseni soovitusel otsustati siduda kursused võimalikult Tartu ülikooliga. 13. septembril saigi A. Mathiesen ülikooliga läbirääkimiste alustamiseks ka ametliku volituse. Algusest peale oli selge, et kõik kulud kannab Metsade Peavalitsus, kusjuures vastav summa tulnuks kanda ülikooli arvele. Et viimane ei pidanud niisugust tihedat sidet võimalikuks, siis loodi juriidilise isikuna asutus "Tartu metsamajanduse kursused" oma pitsati ja pangaarvega. Mitteametlikus kõnepruugis räägiti ka Tartu ülikooli juures toimuvaist metsanduslikest kursustest, mida nad tegelikult olidki.

11. oktoobril määrati A. Mathiesen ametlikult kursuse juhatajaks, kuigi samal ajal tuli tal organiseerida ka ülikooli metsaosakonna tööd ning tegelda seal õppetööga. Oktoobri lõpul saabus Venemaalt Oskar Daniel (1874–1945), kellel oli võimalik juba täielikult õppetööle pühenduda. 15. novembril palus A. Mathiesen end kursuste juhataja kohustustest vabastada ja tema soovitusel saigi Danielist õppetöö tegelik korraldaja ja kursuste juhataja.⁵ Ise luges Daniel metsakaitset ja kasutust, jahiloomade bioloogiat ja jahindust ning juhendas praktilisi töid (va. metsakorraldus). Ülikooliga seotud isikuist luges A. Mathiesen geodeesiat ja metsamajanduse administratsiooni; keemiat ja mullateadust luges Anton Nõmmik (1882–1957), ehitusajandust Aleksander Luksepp (1876–1960), matemaikat aga metsaosakonna üliõpilane Johannes Vitsut (1887–1941). Metsade Peavalitsuse poolt oli tegevuses kolm metsataksaatorit. Metsakorralduse osakonna juhataja Eduard Schabak õpetas metsakorraldust ja -takseerimist ning juhatas vastavaid praktikume; Aleksei Pavlov metsakasvatust; Georgi Avajev botaanikat ja dendroloogiat. Õiguslaseid teadmisi jagas aga jurist Karl Grau.⁶

⁴ T. Meikar, "Põllumajandusteaduskonna metsaosakond Tartu Ülikoolis 1920–1940". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 23 (1989), lk. 103–104.

⁵ ERA. F. 63. N. 23. S. 184. L. 1–4.

⁶ O. Daniel, "Tartu metsamajanduse kursused". *Eesti Mets*, nr. 9 (1921) lk. 138–139.

Esialgu piiritleti kursused arvu 20-ga, et aga soovijaid oli rohkem, võeti vastu 28 vähemalt keskkooli kuue klassi haridusega isikut. Kursustest osavõtt oli tasuline (1000 marka), samuti tuli omal kulul organiseerida elamine Tartus. Kursused ise algasid 20. oktoobril. Maikuu algusesi toimusid loengud Tartus, edasi siirduti praktikale Kastre metskonda, sealhulgas ka tulevase ülikooli õppemetskonna aladele. 7. juulil toimusid Tartus lõpueksamid, järgmisel päeval kursuste pidulik lõpetamine ja lõputunnistuste kätteandmine. Kokku oli lõpetanud 23 ehk 85% kursustele vastuvõetust (lisa 1).

Kursuslaste üldhariduslik tase oli loodetust isegi kõrgem. Siin õppis ka ülikooli metsandusosakonna üliõpilasi (näit. Ado Valmet, Karl Kangro), kes aga vaatamata õppemaksu tasumisele jäid õppetööst peagi eemale. Leidis ka üksikuid praktilises metsamajanduses tegutsenuid.⁷

Esimesed Tartu metsanduskursused äratasid tähelepanu, sest see tagas suhteliselt odavalt ja kiiresti koha riigiteenistuses. Arvestades seda huvi ja praktilist vajadust, otsustati korraldada veel ühed analoogilised kursused. Nüüd saabus aga ettenähtud 25 kohale 53 avaldust. Kandidaatide seas oli 5 Tartu ülikooli endist ja tolleaegset üliõpilast (sealhulgas metsaosakonnast Arthur Rühl ja Oskar Luik) ning veel mitme instituudi üliõpilasi. Arvukalt oli täieliku keskharidusega isikuid, samuti mitu tegevmetesametnikku. Sellest tulenevalt korraldati võistluseksamid, millest küll vabastati vähemalt keskharidust omanud (16 tk.). Seda ja eksamite tulemusi arvestades suurendati kursused arvu 34-ni, millele lisandus veel 5 vaba-kuulajat. Viimastest jõudis mõni väljalangenute arvel ka kursuste lõpetamiseni.

6. detsembrist 1921. a. kuni 20. septembrini 1922. a. toimunud kursustel säilis üldjoontes varasem õppekorraldus. Küll korrigeeriti mõneti õppeprogramme, ka toimus praktika nüüd ülikooli Kastre-Peravalla õppemetskonnas, kus kursused tegid ära suure töö siinsete metsade plaanistamisel ja korraldamisel. Muudatusi oli tehtud ka õppejõudude osas just ülikooliga seotud isikute osakaalu suurenemise näol.

Varasematest õppejõududest luges K. Grau seadusandlust; E. Schebak metsakorraldust; A. Mathiesen geodeesiat, trigonomeetriat, metsataktiseerimist ja metsamajanduse administratsiooni; J. Vitsut joonestust ja matemaatikat; A. Nõmmik keemiat ja mullateadust; A. Luksepp ehitusõpetust. Uute õppejõududega alustasid tööd Kaarel (Karl) Veermets (Verberg) (1893–1969) ja Karl Leius (Zolk) (1891–1969), kellest esimene luges botaanikat ja dendroloogiat, teine entomoloogiat. Loengute üldmahust langes siiski ligi 54% kahe mehe, Mathieseni ja Danieli kanda. Käsitletud

⁷ ERA. F. 63. N. 23. S. 184. L. 1–3.

ainetest domineerisid metsakorraldus ja sellega vahetult seotud alad — kokku enam kui 1/3 loengute mahust.⁸

Kursuste täieliku programmi läbis 20 isikut. Osaliselt läbinuid oli kolm, kes said õiguse järeleksameiks. Seda võimalust kasutaski 1924. a. üks kursuslane.⁹ Lõpetanute protsent oli seekord vaid 62.

Tartu kursuste lõpetanud siirdusid tööle valdavalt riigimetsavalitsuse süsteemi. Mõeldud oli neid kasutada eeskätt abimetsaülematena, kuid tegelikult jõudsid mitmed metsaüleva kohani ja jäid seal ka püsima. Üksikud töötasid metsakorralduses ja oli ka ülikooli metsaosakonda siirdujaid. Samas tuleb aga tõdeda, et 1920. aastail tuli paljudel kususlastel kas omal soovil või sundkorras riigiteenistusest lahkuda või siirduda madalamale (metsnik) ametikohale. Tartu kususte (44 isikut) ja 1919. aasta täienduskursuste (18 isikut) lõpetanuist töötas 1929. a. riigimetsateenistuses abimetsaülematena ja metsaülematena veel 25 isikut ehk 14% neil ametikohtadel tegutsenuist.¹⁰

Tartu ülikool, õigemini küll viimase Kastre-Peravalla (Järvelja) õppe-metsakond on olnud veel metsnike täienduskursuste baasiks. Taolised ühekuulised kursused toimusid kolmel korral 1928.–1930. aastate suvekuudel ja neis osales ca 120 metsnikku (ligi ½ ametkonnast). Õppeplaanid ja eksamite kavad koostasid O. Daniel ja A. Mathiesen, viimane oli ka kursuste juhataja ja üks õppejõududest. Õppetöös leidsid rakendamist ka teised ülikooli metsaosakonna õppejõud ja õppemetsakonna ametnikud. Õppetöö ja praktika oli väga intensiivne (päevas 10 t), millele lisaks tuli väljaspool ametlikku aega anda kursuslastele vajalikke eelteadmisi eeskätt matemaatikas. Lõpueksamid toimusid geodeesias, takseerimises, seaduasandluse tundmises, metsakasvatuses ja -kasutuses.¹¹ Kui metsnike täienduskursustel oli praktiline tähtsus metsavalitsusele, siis Tartu kursuste osakaal oli tunduvalt laiem. Loomulikult pidid kursused leevendama teravat kaadriprobleemi, mis üldjoontes läks ka korda. Samas oli kursustel oluline osa ülikooli metsaosakonna enda ja miks mitte ka põllumajandusteaduskonna arengus. Tegu oli omamoodi polügoniga, kus kiirendatud korras ja kokkusurutult läbiti oluline osa metsandusspetsialistide ettevalmistamiseks vajalikust programmist. See andis metsaosakonna olemasolevatele ja tulevastele õppejõududele võimaluse oma metoodika ja kutseoskuse arendamiseks. Kursustel saavutatut sai nii mõnelegi üheks argumendiks edasiseks tööks ülikoolis (näit. O. Daniel, A. Pavlov, K. Veermets, K. Leius). Just kursuste käigus üllitati ka esimesed metsanduslikud

⁸ ERA. F. 63. N. 7. S. 132. L. 260–261; N. 23. S. 67. L. 1, 11; S. 193. I. 2–3; S. 194. L. 4.

⁹ ERA. F. 63. N. 23. S. 67. L. 1; S. 193. L. 1–3; S. 194. L. 4.

¹⁰ *Riigi metsavalitsus ja riigi metsatööstus 1918–1930*. Tallinn, 1932. Lk. 12.

¹¹ EAA. F. 2100. N. 12. S. 587. L. 27; S. 596. L. 92; S. 527. L. 61–62.

õppevahendid: A. Matthiesen ja O. Daniel valmistasid paljundamiseks ette mitmed oma loengukursused ja need ka avaldati. 1920. aastate algul lisandusid siia veel mitmed käsiraamatud, mille koostamisega tehti algust kursuste loengukursuse käigus.

Allikad

ERA. F. 63. N. 7. S. 132; N. 23. S. 67, 184, 193, 194.
EAA. F. 2100. N. 12. S. 587, 596.

Kirjandus

Daniel, O. "Tartu metsaasjanduse kursused". *Eesti Mets*, nr. 9, 1921.
Mathiesen, A. "Eesti rahvusliku ülikooli 30. aastapäevaks". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 27, 1993. Lk. 209–217.
Meikar, T. "Põllumajandusteaduskonna metsaosakond Tartu Ülikoolis 1920–1940". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 23, 1989. Lk. 103–109.
Riigi metsavalitsus ja riigi metsatööstus 1918–1930. Tallinn, 1932.
Vesterinen, E. "Eesti metsad". *Tallinna Teataja*, nr. 43 (21. veebruar 1919).
Vesterinen, E. "Eesti metsad Eesti maavalitsuse hoidu!". *Päevaleht*, nr. 243 (30. oktoober 1917).

Lisa 1

Tartu metsanduslike kursuste lõpetanud

Esimesed kursused 1920/1921

1. Anton Allik*
2. Erich Deklau*
3. Johannes Hansen*
4. Karl Ivani-Goldberg (Koltberg)*
5. Karl Johannes*
6. Aleksander Jõgi*
7. Hendrik Karelson*
8. Johan Kase*
9. Elmar Koger*
10. Tõnis Kohv*
11. Martin Konrad*

Teised kursused 1921/1922

Herbert Eichhorn*
Aleksi Jakon*
J. Kannelaud
Alfred Kissa
T. Koern
Albert Konrad*
Paul Kool*
Aleksander Kristiani*
Karl Kuusik*
K. Lind
Christophor(Kristof)
Mangelson (Maremäe)*

12. Alfred Laansoo*
13. Adolf (Ado) Laul*
14. Voldemar Luik*
15. Aleksander Mikael*
16. Martin Mutso*
17. Johannes Pehme*
18. Johan Pehka*
19. Hans Rass*
20. Peeter Raudsepp*
21. Karl Terrav*
22. Hans Varres*
23. Bernhard Voormann*

Aleksander Mesi*
Hans Paris
Viktor Puust*
Leonhard Puutsa (Puusta)*
Arnold Pääsuke*
Artur Sprenk*
Aleksander Zirk
Jaan Uritam*
Oskar Uustal*
Albert Vester*

* töötasid hiljem abimetsaülemana, metsaülemana või maamõõtjana.

FÜSIOLOOGIA ÕPETAMISEST TARTU ÜLIKOO LIS AJAVAHEMIKUL 1919–1940

Peet-Henn Kingisepp

Rahvusülikooli idee realiseerimiseks loodi ülikooli uuestiavamise eel-
tööde komisjon, mille esimeheks sai kuraator Peeter Põld. Selle komisjoni
esimesel koosolekul 16. mail 1919. a. määrati kindlaks ülikooli arengu
peasuunad, peeti endastmõistetavaks ülikooli kujunemist "...eesti rahvus-
likuks asutuseks nii õppekeele kui ka õppejõudude poolest".¹ Nii nagu
paljudel teistel erialadel ei olnud ka füsioloogias eestikeelse õpetamise
alustamine rahvusliku kaadri puudumise tõttu kohe võimalik. Tsaariaja
lõpul venekeelses ülikoolis füsioloogiaprofessorina töötanud Vassili Kurt-
šinski oli evakueerunud Venemaale. Saksa okupatsioonivõimude organi-
seeritud *Landesuniversität* ei jätnud oma lühiajalise tegevusega olulist
jälge TÜ ajalukku, kuigi arstiteaduskond oli suhteliselt arvukalt komplek-
teeritud.² Ülikooli uuestiavamise eeltööde komisjonil tuli leida vakantsiks
jäänud kohtadele õppejõud välismaalaste hulgast, kes hoolimata Eestis
valitsevatest ebakindlastest oludest olid nõus Tartu ülikooli tööle tulema.
Peeter Põld kirjutab ülikooli avamiseks tehtud eeltöödest: "Ülikooli
uuestiavamise komisjoni üheks toiminguks oli peale teaduskondade kind-
lakstegemise ka esimeste õppejõudude äratähendamine ... Ilma pikemate
vaidlusteta soovitati haridusministrile ... dr. Aleksander Lipschütz'i ...
füsioloogiaprofessoriks ..." ³ K. Laaguse mälestuste raamatus *Eesti ülikool
Tartus* mainitakse, et A. Lipschützi soov Tartu ülikoolis töötada sai teata-
vaks Mihkel Martna kaudu.⁴ Üheks esimeseks väljastpoolt Eestit tulnud
õppejõuks Tartu ülikoolis saigi füsioloogiaprofessor Alexander Lipschütz.

A. Lipschütz (1883–1980) sündis Riias, meditsiinilise hariduse oman-
das Berliinis, Göttingenis ja Zürichis, doktoriväitekirja kaitses 1907. a.

¹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*. Tartu, 1929 (edaspidi: *E. V. Tartu
Ülikool*). Lk. 10–11.

² *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. H. Palamets, K. Siilivask. Tallinn: Eesti
Raamat, 1982. Lk. 24–25.

³ *E. V. Tartu Ülikool*. Lk. 15.

⁴ K. Laagus, *Eesti ülikool Tartus. Memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli aren-
gust 1632–1932*. Tartu, 1932. Lk. 240.

Göttingenis.^{5,6} Enne Eestisse tulekut, aastail 1914–1919, töötas ta Šveitsis Berni ülikooli dotsendina.⁷ A. Lipschützi Tartusse saabumise ajal valitsenud oludest annab teatud ettekujutuse TÜ läänemeresoome keelte professor Lauri Kettunen oma mälestusteraamatus: “Lipschütz meenutas õudusega, kuidas sõjamehed olid ta kohe Tartusse saabumisel Tähtvere pargis kinni pidanud ja endaga kaasa vedanud ja ega see nii kummaline olnudki — meie söesilmset kõveranalist ja mustahabemelist füsioloogi võis kergesti salakuulajaks pidada.”⁸

Tartusse jõudnuna tutvus Lipschütz füsioloogia õppetooli olukorraga. Eesti Ajalooarhiivis on säilinud A. Lipschützi pöördumine ülikooli valitsuse poole 4. septembrist 1919. Füsioloogia instituudi ülevõtmisega seoses märgib ta, et seal samahästi kui puuduvad õppevahendid, aparaadid, demonstratsioonijahvendid, seinatahvliid jm., raamatukogus aga käsiramatud ja ajakirjad, sest need olid evakueeritud. Kõigi nende vahendite muretsemiseks arvas ta vaja minevat 130 000 Eesti marka: sellest 65 000 õppevahendite muretsemiseks ja 65 000 raamatukogu sisustamiseks.⁹ Teises kirjas 5. septembrist 1919. a. on eraldi 3 lehel esitatud loetelu nii õppe- kui teadustöös vajaminevatest aparaatidest ja vahenditest, kokku 56 nimetust. Muu hulgas arstiriistade komplektid, lauad küülükute ja merisigade opereerimiseks, veenikanüüliid, kloroformimaskid, mikroskoobiid, kumograafiid, akumulaatoriid, mittepolariseeruvad elektroodiid, aga ka stetoskoobiid, verelugemise kambrid jm.¹⁰ A. Lipschütz suutiski taastada instituudi ainelise baasi ja luua õppetöök vajalikud tingimused. Selleks tehtud tööst annab tunnistust ka instituudiis 1920. aastate algusest säilinud kirjavahetus mitmete juhtivate meditsiiniaparatuuri valmistavate firma-dega (*Paul Altmann* Berliiniist, *E. Zimmermann* Leipzigiist, *Sartorius Werke* Göttingeniist jt.). Siiani on veel alles mitmed Lipschützi ajal muretsetud õppe- ja teadustöö vahendid, millest osa (näiteks *Sartorius Werke* inku-baator) on leidnud koha TÜ Ajaloo Muuseumis.

Sel ajal tehtud õppetööst saab andmeid ülikooli loengukavadest. 1919. a. sügissemestril oli arstiteaduskonna õppeplaanis viis loengu-

⁵ I. Käbin, *Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/ Tartu 1802–1940*. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift. Supplementum nr. 6 (1986), lk. 429–431.

⁶ *World Who's who in science from antiquity to the present*. (Toim. Allen G. Debus.) Illinois, 1968. Lk. 1052.

⁷ J. P. Stradõn, “A. A. Lipschütz — zamechatelnõi uchenõi, urozhenets Pribaltiki”. *Materialõ V konferentsii po istorii nauki v Pribaltike*. Tartu, 1964. Lk. 153–155.

⁸ L. Kettunen, “Tartust ja sealsest ülikoolist”. *Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944*. Tallinn, 1992. Lk. 250.

⁹ EAA. F. 2100. N. 4. S. 121. L. 1–2.

¹⁰ EAA. F. 2100. N. 4. S. 121. L. 5–7.

kursust: Lipschützi "*Physiologie des Menschen*" (6 tundi nädalas iga päev kella 9–10), Sommeri "*anatomia cheloveka*", Stammi "*farmatsevticheska-ja himia*", Talviku "walitud peatükid arstiteaduse ajaloost" ja Metsapa "rohuteaduseline propädeutik".¹¹ Õppetoolide juures alustasid tööd ka eesti soost arstid. Nii kinnitati 23. septembril 1919. a. füsioloogia instituudi noorema assistendi kohusetäitjaks Rudolf Tamm.¹² 1920. a. kevadsemestril on Lipschützil plaani järgi loenguid samas mahus, mis 1919. a. teisel poolaastal, lisandunud on 4 tundi füsioloogia praktikumi nädalas.¹³ 1920. a. sügisel on plaanis teadustöö laboratooriumis ja füsioloogiaseminar edasijõudnutele 2 tundi nädalas.¹⁴ 1921. a. sügissemestril on füsioloogia loenguid 5 ja praktikume 4 tundi nädalas, jätkuvalt on kavas füsioloogiaseminar.¹⁵ Õppejõududena töötavad kahekümnendate aastate algul lisaks vahepeal vanemassistentiks saanud R. Tammele nooremassistent E. Jaakson ja assistent Aleksander Audova.¹⁶ Eesti keelt mittemõistvaid välismaalasi oli ülikooli valitsus (toetudes vabariigi valitsuse otsusele nr. 100, 23. novembrist 1921. a.) keeldunud assistentidena tööle võtmast.¹⁷ Kuni 1923. a. teise poolaastani õppeplaani oluliselt ei muutunud (ära on jäänud ainult kursusi edasijõudnutele). 1924. a. kevadel asendub see kõikide teaduskondade kuulajatele mõeldud loengutega "*Die sexuelle Frage*".¹⁸ Teema valik on ilmselt seotud A. Lipschützi teaduslike uurimustega sugunäärmete hormoonide alal. 1924. a. sügissemestril peetakse seminare ainult neile, kes end osavõtjana on üles andnud.¹⁹ 1925. a. kevadsemestri plaanis on loengud füsioloogiast koos füsioloogilise keemiaga ette nähtud ka farmaatsiaosakonna üliõpilastele.²⁰ Teisel pool-

¹¹ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919 aasta II poolaasta. Tartu, 1919. Lk. 14.

¹² EAA. F. 2100. N. 2. S. 1189. L. 2.

¹³ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1920 aasta I poolaasta. Tartu, 1920. Lk. 9.

¹⁴ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1920 aasta II poolaasta. Tartu, 1920. Lk. 10.

¹⁵ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1921 aasta II poolaasta. Tartu, 1921. Lk. 7–8.

¹⁶ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922 aasta I poolaasta. Tartu, 1922. Lk. 26.

¹⁷ EAA. F. 2100. N. 4. S. 121. L. 15.

¹⁸ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1924 aasta I poolaasta. Tartu, 1924. Lk. 12.

¹⁹ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1924 aasta II poolaasta. Tartu, 1924. Lk. 8.

²⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1925 aasta I poolaasta. Tartu, 1925. Lk. 11.

aastal lisandub füsioloogilise keemia praktikum.²¹ 1926. a. kevadel jätkub õppetöö sama kava järgi.²² Nagu dokumendid näitavad, pidas Lipschütz oma loenguid ja kirjavahetust saksa keeles. Ülikooli ametlikuks asjaajamise keeleks oli aga eesti keel, mistõttu tuli instituudi eestlastest töötajatel muude kohustuste kõrval teha ka tõlketöid.

1926. a. lahkub A. Lipschütz peamiselt tervislikel põhjustel Tartust ja siirdub Conceptioni ülikooli Tšiilis. Koguteoses *Tartu Ülikool 1919–1929* kirjutatakse sellega seoses: “Asutakse prof. A. Lipschützi lahkumise läbi vabaks saanud füsioloogiaõppetooli täitmisele. See õppetool on Tartu ülikoolile kuulsust toonud. Et õppeaine üks põhjapanevaid arstiteaduses ja paljude teiste teaduslike distsipliinide areng oleneb kõige lähemast kontaktist füsioloogiaga, siis seisab teaduskonna püües selles, et autoriteetset õppejõudu leida. Kodumaal seesugust isikut ei leidu ja ei ole ka ette näha, et lähemal ajal omist õpilasist keegi niivõrt välja kujuneks, et suudaks õppekohta vääriselt täita. Õppekohale kandideerivaist isikuist paisab eriti välja Zürichi prof. dr. A. Fleisch oma põhjalikkude teaduslike töödega ja ka oma ettevalmistusega füsioloogilise keemia alal.”²³ Lipschützi järglaseks saigi Alfred Fleisch.

Alfred Fleisch (1892–1973) sündis Šveitsis Zürichi lähedal Dietikonis. Ta õppis Zürichi ülikooli arstiteaduskonnas ja töötas üliõpilasena sama ülikooli füsioloogia instituudis prof. Walter Rudolf Hessi juures. 1918. a. kaitses doktorikraadi ja sai 1926. a. Zürichi ülikooli titulaarprofessoriks. (A. Fleisch elust ja tegevusest on pikem kirjutis 1993. a. *Eesti Arstis*.)²⁴ A. Lipschütz oli oma Tartust lahkumisest ja füsioloogia õppetooli vakantsiks jäämisest rääkinud prof. W. R. Hessile ja A. Fleischile Zürichis. Samas oli ta lootust avaldanud, et Tartu ülikool võiks selle koha täitmisel eelistada Šveitsi teadlast.²⁵ See teadmine võis mõjustada A. Fleisch otsust tulla Tartusse, et kandideerida füsioloogia ja füsioloogilise keemia professori vakantssele kohale. TÜ arstiteaduskonna nõukogu valis A. Fleisch ametisse 4. novembril 1926. a.²⁶

Alfred Fleisch alustas füsioloogia ja füsioloogilise keemia loenguid arstiteaduskonna üliõpilastele 1927. a. kevadsemestril. Loengud olid saksakeelsed, 5 tundi nädalas esmaspäevast reedeni hommikuti kella 9–10-ni. Praktilised tööd toimusid 2 korda nädalas teisipäeviti ja reedeti

²¹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1925 aasta II poolaasta*. Tartu, 1925. Lk. 8.

²² *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1926 aasta I poolaasta*. Tartu, 1926. Lk. 11.

²³ *E. V. Tartu Ülikool*. Lk. 162.

²⁴ P.-H. Kingisepp, “Alfred Fleisch 100”. *Eesti Arst*, nr. 3 (1993). Lk. 210–214.

²⁵ A. Fleisch, *Geschichte der Familie Fleisch*. Pully, 1971. Lk. 96.

²⁶ EAA. F. 2100. N. 2. S. 130. L. 47.

kella 10–12.²⁷ A. Fleischi ajal olid füsioloogia instituudi assistentideks Leida Adamberg, Viktor Hion, Maks Tiitso, Renata Beckmann ning üliõpilased Ilo Sibul ja Vladimir Ponomarev.²⁸ Lisaks eespool toodud kursustele loeti füsioloogiat kolm tundi nädalas ka farmaatsia ning matemaatika-loodusteaduskonna üliõpilastele.²⁹ 1927/ 1928. õppeaastal oli loenguid ja praktikume vastavalt 125 ja 100 tundi. 1929. a. kevadel loetakse füsioloogiakursust koos tööfüsioloogiaga ka kehalise kasvatuse osakonna üliõpilastele.³⁰ Pärast esimese valimisperioodi lõppu palus Fleisch luba jätkata õppetööd saksa keeles veel ka järgneva viie aasta jooksul. Arstiteaduskonna nõukogu andis selleks loa 16 poolt ja 3 vastu-häälega.³¹ Fleisch seda võimalust ei kasutanud ja lahkus Tartust 1932. a. lõpul, siirdudes Lausanne'i ülikooli füsioloogiaprofessoriks. Tartu ülikoolis sai professor A. Fleischi järglaseks tema juures assistendina töötanud ja 1932. a. doktoriväitekirja kaitsnud Maks Tiitso.

Maks Tiitso (1900–1944) sündis ja sai koolihariduse Tartus. 1923. a. lõpetas ta Tartu ülikooli *cum laude*.³² 1924. a. alustas Maks Tiitso tööd füsioloogia instituudis prof. A. Lipschützi nooremassistendina.³³ M. Tiitso töötas samal ametikohal ka 1927. ja 1928. aastal³⁴ ja oli vanemassistendiks alates 1929. aastast.³⁵ Vahepeal täiendas M. Tiitso end *Rockefeller Foundation* stipendiaadina Toronto ülikoolis J. R. Macleodi juures (1925. a.) ja Harvardi ülikooli biokeemia instituudis O. Folini juhatusel (1926. a.). Pärast A. Fleischi lahkumist Tartust 1932. a. detsembris teeb arstiteaduskonna nõukogu ettepaneku anda füsioloogiakursuse lugemine õppetülesande korras järgmiseks õppeaastaks Maks Tiitsole. 1933. a. kevadsemestril jääb M. Tiitso ülesandeks lugeda 3 tundi füsioloogiat nädalas farmaatsia ja loodusteaduse üliõpilastele³⁶ ning 1933. a. sügissemestril 5 tundi füsioloogiat ja füsioloogilist keemiat nädalas arstiteaduse üliõpilastele.³⁷ Seega luges Maks Tiitso esimesena Tartu ülikoolis eestikeelset füsioloogia ja füsioloogilise keemia kursust täies ulatuses ja temale langes ka eriala terminite loomise põhiraskus. Siinjuures on kohane meenutada,

²⁷ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1927 aasta I poolaasta. Tartu, 1927 [edaspidi: E. V. TÜ ettelugemiste kava (1927)]. Lk. 12.

²⁸ EAA. F. 2100. N. 2. S. 1081. L. 12.

²⁹ E. V. TÜ ettelugemiste kava (1927) lk. 13.

³⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute kava 1929 aasta I poolaasta. Tartu, 1929. Lk. 10.

³¹ EAA. F. 2100. N. 2. S. 130. L. 104.

³² EAA. F. 2100. N. 2. S. 1225. L. 161.

³³ *Ibid.* L. 2.

³⁴ *Ibid.* L. 14.

³⁵ *Ibid.* L. 27.

³⁶ EAA. F. 2100. N. 2. S. 1225. L. 37.

³⁷ *Ibid.* L. 41.

et ka saksa keelt kõnelevate professorite ajal suhtlesid assistendid üliõpilastega eesti keeles, mis eeldas sel ajalgi eestikeelsete oskussõnade kasutamist.

1. juulist 1934. a. määrati Maks Tiitso füsioloogia instituudi ajutiseks juhatajaks,³⁸ tema 1934. aasta kohta esitatud aruande järgi on loengute temaatika täpselt teada. Kevadsemestril algas õppetöö 25. jaanuaril ja lõppes 8. mail 1934. a. Käsitleti järgmisi teemasid: "kuulmise füsioloogia, organismi füüsikaline ning kolloidkeemia, valkude, süsihüdratite ja rasvade biokeemia ning ainevahetus, toitlus ja üldine ainevahetus, vitamiinid, seedimine, absorptsioon, südametegevus ja vereringvool. Loengutunde 76, kuulajaid semestri algul ja keskel 100–120, viimasel kolmel nädalal 40–70."³⁹ Sügissemestril algas õppetöö 17. septembril 1934. a. ja lõppes 7. detsembril. Aruandesse on M. Tiitso esitanud järgmised teemad: "sissejuhatus füsioloogiasse, füsioloogia seadused, vesiniku ionide kontsentratsioonist, pH, puhverüsteemid, neutralisatsiooni reguleerimisest organismis, osmootse rõhu füsioloogiline tähtsus. Organismi füüsikaline ning kolloidkeemia. Fermendid, süsihüdratite, lipiidide ja valkude biokeemia. Seedimine ühes vegetatiivse ergukavaga. Loengutunde 62, kuulajaid poolaasta alul ja kestel 100–130, poolaasta lõpul 70–100. Füsioloogia praktikumist osavõtjaid 60–80."⁴⁰

1935. a. 31. augustil palus M. Tiitso esitada oma kandidatuur TÜ füsioloogia ja füsioloogilise keemia õppetooli täitmisele.⁴¹ Komisjon, mille koosseisus V. Vadi, L. Puusepp ja G. Barkan, otsustas: "... kuid silmas pidades teaduskonna põhimõttelist seisukohta, et alaliseks õppekoha täitjaks professoriks tuleb valida sarnaseid kandidaate, kes pikemat aega eradotsendina töötanud on, kandidaat aga vaevalt 1,5 aasta eest habiliterus, paneb komisjon ette valida hr. Maks Tiitso ajutiselt füsioloogia ja füsioloogilise keemia õppetoolile dotsendiks ja ühtlasi füsioloogia instituudi juhatajaks."⁴² (Nagu märgib prof. Normann oma mälestustes, said dotsendid adjunktprofessoriteks seoses uue ülikoolide seaduse kehtestamisega 1938. a.)⁴³ Kolm aastat hiljem, valimistähtaja möödumisel, kuulutati füsioloogia professor avalikult vabaks dekaani teadaannetega *Riigi Teatajas* ja teaduskonna teadetetahvlil. Kandidaadi teaduslike tööde hindamiseks valis teaduskonna nõukogu 3 arvustajat: professorid G. Kin-

³⁸ *Ibid.* L. 65.

³⁹ *Ibid.* L. 66.

⁴⁰ *Ibid.* L. 69.

⁴¹ *Ibid.* L. 82.

⁴² EAA. F. 2100. N. 2. S. 1225. L. 90.

⁴³ H. Normann, "Mineviku lehekülgi". *Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944*. Tallinn, 1992 [edaspidi: Normann (1992)], lk. 368.

gisepp, V. Vadi ja E. Masing.⁴⁴ Maks Tiitso valiti 1938. a. füsioloogia ja füsioloogilise keemia õppetooli erakorraliseks professoriks ja kinnitati sellele kohale vabariigi presidendi käskkirjaga nr. 4 18. jaanuaril 1939. a.⁴⁵

Esitatud dokumentidest nähtub, et Tartu ülikooli nõuded arstiteaduskonnas professori kohale kandideerijatele olid väga kõrged, vajalikuks peeti nii pikaajalist pedagoogilise töö staaži kui ka teadusliku töö kõrget taset. Tundub isegi, et eestlase professoriks saamise tee oli vaevalisem kui välismaalt tulnutel. Alfred Fleischi järglasena suutis Maks Tiitso Tartu ülikoolis füsioloogiat ja füsioloogilist keemiat õpetada eesti keeles niisama heal tasemel kui tema eelkäijad seda olid teinud saksa keeles. Teadustöös jätkas ta samuti A. Fleischi poolt Tartu ülikoolis alustatud suunda, saavutades sellelgi alal rahvusvahelise tunnustuse.

Suuremahuliste eestikeelsete õppevahendite loomine ei olnud siiski nii lühikese aja jooksul võimalik ja põhilised õpperaamatud olid saksaakeelsed (R. Höber, *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*).⁴⁶ Õppevahenditena olid kasutusel ka M. Tiitso loengute ja vastavate raamatute järgi *stud. pharm.* E. Lõhmuse poolt⁴⁷ ja *stud. med.* P. Holvanduse poolt M. Tiitso 1938. a. loengute järgi koostatud füsioloogilise keemia autoriseeritud konspektid.⁴⁸ Maks Tiitso sulest ilmus ka mahukas peatükk inimese füsioloogiast *Tervise käsiraamatus* 1938. a.⁴⁹

Rahvusülikooli algusaastatel õpetasid Tartu ülikooli arstiteaduskonnas füsioloogiat oma ala silmapaistvad välismaised eriteadlased A. Lipschütz ja A. Fleisch, kes suutsid nii pedagoogilise kui ka teadusliku töö siin viia maailmatasemele. Eriti tulemusrikkaks kujunes A. Fleischi tegevus, kelle juures tema kaastöötajad (R. Beckmann ja M. Tiitso) ja ka füsioloogia instituudi koosseisus mitte olnud arstid kaitsesid doktorikraadi, luues nii viisi aluse rahvusliku kaadri ettevalmistamisele mitmel arstiteaduse erialal. Võib öelda, et just tänu A. Fleischi lahkumise järel füsioloogia instituudi juhatajaks saanud Maks Tiitso tegevusele jõuti suhteliselt lühikese iseseisvusaja jooksul eestikeelse õppeni füsioloogias.

⁴⁴ EAA. F. 2100. N. 2. S. 1225. L. 108.

⁴⁵ EAA. F. 2100. N. 2. S. 1225. L. 121.

⁴⁶ R. Höber, *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*. Berlin, 1922.

⁴⁷ *Füsioloogia konspekt*. Koostatud Dr. med. Max Tiitso loengute ja vastavate raamatute järel (Höber, Zuntz u Loevy j.t.). (Koostanud *stud. pharm.* E. Lõhmus. Redigeeritud eriteadlaste poolt vastavalt eksami kavale.) Tartu: Kili & Co kirjastus, 1934.

⁴⁸ *Füsioloogilise keemia autoriseeritud konspekt Prof. M. Tiitso 1938. a. loengute järgi* (koostanud *stud. med.* P. Holvandus). Tartu: Akadeemilise kooperaatiivi kirjastus, 1940.

⁴⁹ M. Tiitso, "Inimese keha talitus". *Tervise käsiraamat*. Tartu, 1938. Lk. 59–176.

Rahvusülikooli õppejõude hinnati ja austati, ametisse valimise puhul korraldas vabariigi president neile vastuvõtu. Prof. Normann kirjeldab üht Konstantin Pätsi juures 1939. a. toimunud vastuvõttu, kus viibis ka M. Tiitso: "Siis alustab President vestlust, igauhega eraldi. Ja varsti olen sügavasti üllatatud, kui hästi tunneb ta igauhe meie õppetooli. Ta on lasknud ennast põhjalikult informeerida." Professor Tiitsoga on jututeemaks eestikeelsete õpikute kirjutamine, presidendi arvates "on õpikute koostamine kasulik mitte üksnes neile, kes seda kasutavad, vaid veel enam koostajaile endale. Lubab kõigiti soodustada, et eestikeelsed õpikud leiaks kirjastajat ...".⁵⁰

1940. aasta sündmused ja sellele järgnenud sõja-aastad lõikasid selle rahuliku arengu läbi ja TÜ füsioloogia instituudi elus algas uus ajajärk.

Allikad

EAA F. 2100. N. 2. S. 1189, 130, 1225, 1081; N. 4. S. 121.

Kirjandus

Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929.

Eesti Wabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919 aasta II poolaasta. Tartu, 1919.

Eesti Wabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1920 aasta I poolaasta. Tartu, 1920.

Eesti Wabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1920 aasta II poolaasta. Tartu, 1920.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1921 aasta II poolaasta. Tartu, 1921.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922 aasta I poolaasta. Tartu, 1922.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1924 aasta I poolaasta. Tartu, 1924.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1924 aasta II poolaasta. Tartu, 1924.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1925 aasta I poolaasta. Tartu, 1925.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1925 aasta II poolaasta. Tartu, 1925.

⁵⁰ Normann (1992) lk. 372.

- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1926 aasta I poolaasta.* Tartu, 1926.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1927 aasta I poolaasta.* Tartu, 1927.
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute kava 1929 aasta I poolaasta.* Tartu, 1929.
- Fleisch, A. *Geschichte der Familie Fleisch*. Pully, 1971.
- Füsioloogia konspekt. Koostatud Dr. med. Max Tiitso loengute ja vastavate raamatute järele (Höber, Zuntz u Loevy j.t.). (Koostanud stud. pharm. E. Lõhmus. Redigeeritud eriteadlaste poolt vastavalt eksami kavale.)* Tartu: Kili & Co kirjastus, 1934.
- Füsioloogilise keemia autoriseeritud konspekt. (Prof. M. Tiitso 1938. a. loengute järgi koostanud stud. med. P. Holvandus.)* Tartu: Akadeemilise kooperatiivi kirjastus, 1940.
- Höber, R. *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*. Berlin, 1922.
- Kettunen, L. "Tartust ja sealsest ülikoolist". *Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944*. Tallinn, 1992.
- Kingisepp P.-H. "Alfred Fleisch 100". *Eesti Arst*, nr. 3, 1993.
- Käbin, I. *Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940*. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapetets årsskrift. Supplementum nr. 6, 1986.
- Laagus, K. *Eesti ülikool Tartus Mõnuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932*. Tartu, 1932.
- Normann, H. "Mineviku lehekülgi". *Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944*. Tallinn, 1992.
- Stradön, J. P. "A. A. Lipschütz — zamechatelnõi uchenõi, urozhnets Pribaltiki." *Materialõ V konferentsii po istorii nauki v Pribaltike*. Tartu, 1964.
- Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. Siilivask, K., Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Tiitso M. "Inimese keha talitlus". *Tervise käsiraamat*. Tartu, 1938. Lk. 59–176.
- World Who's who in science from antiquity to the present*. Toim. Allen G. Debus. Illinois, 1968.

PROF. ALEKSANDER EBERHARDT UCKE — EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI KOHTUARSTITEADUSE INSTITUUDI ESIMENE JUHATAJA

Jaan Kasmel, Heinrich Erits

Kui Vene ülikool Tartus 1918. a. kevadel oma tegevuse lõpetas, evakueeriti ka kohtuarstiteaduse instituut Voroneži. Viimase varast jäid maha paar mikroskoopi, mikrotoom ja lahanguinstrumente, koosseisust jäi kohale ainult instituudi teener.

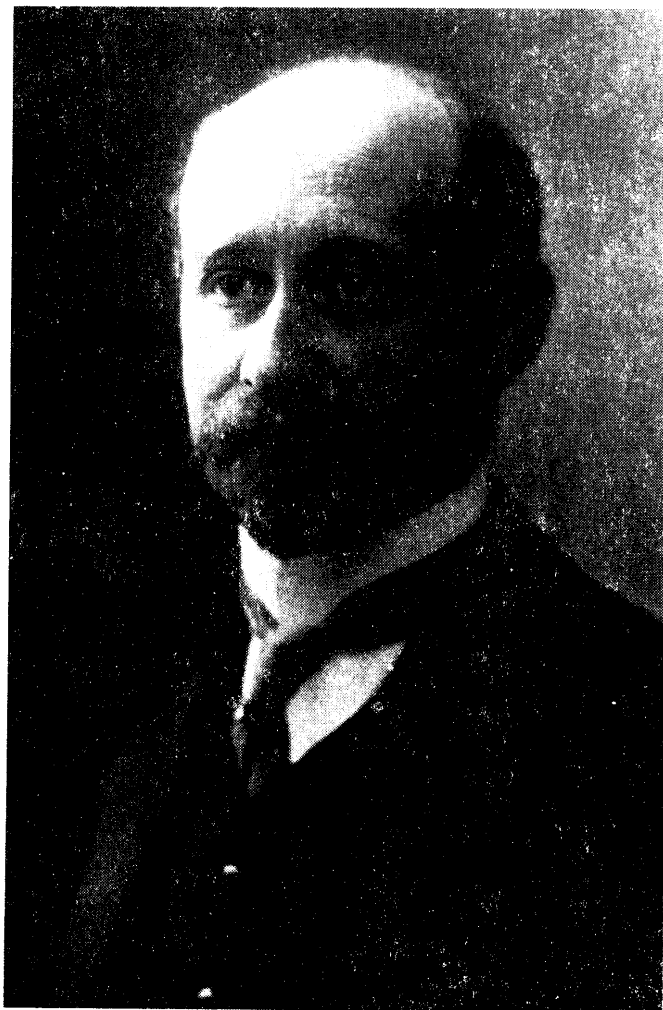
Saksa okupatsiooni ajal kohtuarstiteaduse instituudis õppe- ega teadustööd ei toimunud, kuigi ülikooli struktuuris kohtuarstiteaduse instituut eksisteeris ja juhatajaks oli määratud prof. W. Gross, kelle tegevus piirdus siiski ainult patoloogilise anatoomia instituudiga.¹

Sellistes tingimustes pidi alustama tööd Eesti rahvustülikooli kohtuarstiteaduse instituut. Kõige raskem probleem Tartu ülikooli muutmisel eesti ülikooliks oli õppejõudude rahvusliku kaadri leidmine. Kaugeltki mitte kõikidel erialadel ei leidunud eestlastest eriteadlasi, nii oli see ka kohtuarstiteaduses.

Lahendus leiti Tartu ülikooli kasvandiku meditsiinidoktor Aleksander Eberhardt Ucke näol. Olles ise juba küpses meheas, oli mainitud teadlasel tahtmist siduda oma elu aastateks Tartu ülikooliga. Kahjuks on prof. A. E. Ucke tegevust seni liiga tagasihoidlikult, kohati ebatäpsustega, valgustatud ning mitmetes Tartu ülikooli arstiteaduskonna ajalugu puudutavates töödes isegi alahinnatud.²

¹ S. Talvik. "Jooni kohtulise arstiteaduse õppetooli tegevusest 85 aasta vältel ja tuleviku väljavaateid". *Eesti Arst*, nr. 7–8 (1928) lk. 240–250, 281–290.

² *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. K. Siilivask, H. Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lk. 146.; *Meditsinskij fakultet Tartuskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. Tallinn, 1982. Lk. 77.; E. V. Murašov, A. A. Lukaš, "Kafedra sudebnoi meditsinõ Tartuskogo Universiteta". *Sudebnaya ekspertiza*. (V sbornik problemnõh nauchnõh rabot po sudebnoi ekspertize.) Leningrad, 1977. Lk. 10–13.; *Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskond aastail 1802–1975*. Koost. V. Kalnin ja E. Raudam. Tartu, 1976. Lk. 93.

Prof. Aleksander Eberhardt Ucke

Aleksander Eberhardt Ucke, baltisakslane, sündis 11. detsembril 1864. a. Samaaras meditsiiniinspektor Julius Wilhelm Ucke pojana. Isa oli Tartu ülikooli kasvandik ja meditsiinidoktor 1861. aastast.³ Keskhari- duse sai tulevane professor Peterburis Peetri koolis. Sellele järgnes aasta- tel 1884–1890 arstiteaduskond Tartu ülikoolis. Kõnesolev periood oli tolle- aegses ülikoolis, eriti arstiteaduskonnas, õpetamise ja teadusliku uurimis- töö kulminatsiooniks.

Nii on Aleksander Eberhardt Ucke õpetajatest kuulsasse Julius Leo- pold Pageli 19. sajandi silmapaistvamate arstide leksikoni kantud enamik tolleaegsest arstiteaduskonna õppejõududest: anatoomia professor L. Stie- da, histoloogias professor R. Kobert, riiklikus meditsiinis professor B. Kör- ber, üldpatoloogias ja patoloogilises anatoomias professor R. Thoma, kirurgias prof. E. von Wahl, günekoloogias professor O. Küstner, lastehai- gustes prof. E. Raehlmann, sisehaigustes professor C. Dehio, psühhiaatrias prof. E. Kraepelin.⁴

Doktor A. E. Ucke kaitses Tartu ülikoolis doktoridissertatsiooni tee- mal “Reetina pigmentepiteeli arengust” 5. märtsil 1891. a. Ametlikud oponendid olid dots. P. Kessler, prof. D. Barfurth ja prof. R. Thoma. Dok- toritöö käsitles reetina pigmentepiteeli arengu küsimusi mitmete selgroog- sete esindajate (kahepaiksed, linnud, imetajad) juures embrüoloogilisest aspektist.⁵ Töö on tolleaegse mikroskoopilise tehnika ja histoloogiliste meetodite kasutamise osas läbi viidud laitmatult. See näitab ka histoloogia ja embrüoloogia kateedri ning võrdleva anatoomia instituudi kõrget taset, eriti tema juhataja prof. D. Barfurthi huvitatust tolleaegse optika ja histoloogilise tehnika saavutustest. Viimatimainitud fakti tuuakse esile ka 1918. a. H. Semeli poolt väljaantud saksakeelses Tartu Ülikooli ajaloo.⁶

Edasi järgnes märtsist augustini 1891 prosektori abi ametikoht TÜ pa- toloogia instituudis prof. R. Thoma juures. Seejärel töö- ja täiendusaastad algul sõjaväearstina Varssavis ja Tallinnas, siis täiendused professorite Reclinghauseni ja Forsteri juures patoloogilise anatoomia ja bakterioloogia alal Strasbourg’is.

Järgnes Peterburi periood: 1897. aastast prosekтор Helena instituudis ja siis aastast 1900 Aleksandri hospitalis.

1919. aastast on A. Ucke Riias ajutine prosekтор ning arst.

Alates 1920. aastast on meditsiinidoktor A. Ucke elu seotud Tartu üli- kooliga.

³ EAA. F. 2100. N. 2. S. 1275: Aleksander Eberhardt Ucke isiklik toimik.

⁴ J. Pagel, *Biographisches Lexicon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1901.

⁵ A. Ucke, “Zur Entwicklung des Pigmentepithels der Retina”. Inaugural-Dis- sertation. St. Petersburg, 1891.

⁶ H. Semel, *Die Universität Dorpat (1802–1918)*. Dorpat, 1918.

16. juunil 1920. a. valis Tartu ülikooli ajutine nõukogu meditsiini-doktor A. Ucke kohtuarstiteaduse professori kohusetäitjaks. Sama aasta 26. juunil kinnitas Eesti Vabariigi haridusministeerium valimise tulemuse ja lubas tal õppetööd läbi viia vene ja saksa keeles. Prof. A. Ucke võttis instituudi õppekoormusest enda kanda kohtuarstiteaduse praktilised tööd (lahangud). Et sel ajal oli patoloogia instituudi juhataja koht täitmata, palus arstiteaduskonna ajutine dekaan Anton Friedrich Schulzenberg 6. septembril 1920. a. Tartu ülikooli valitsust määrata patoloogia instituudi juhataja kohusetäitjaks kohtuarstiteaduse professori kohusetäitja A. Ucke, volitada teda nimetatud instituuti korda seadma ja 1921. a. eelarvet koostama. 11. septembril 1920. a. rahuldus ülikooli ajutine nõukogu dekaani taotluse.

Pärast promoveerumist jaanuaris 1921. a. kinnitati dotsendi kohusetäitja Siegfried Talvik alates 1. juulist 1921. a. kohtuarstiteaduse instituudi juhatajaks. Senine juhataja prof. A. Ucke sai korraliseks professoriks patoloogia instituudis. Prof. S. Talviku surma järel 1929. a. septembris kuulutas arstiteaduskond kohtuarstiteaduse instituudi korralise professori ametikoha vakantseks.

5. oktoobril 1929. a. esitasid professorid A. Paldrock, E. Blessig ja A. Lütts teaduskonnale kirjaliku ettepaneku valida kutse teel korraliseks professoriks üldise patoloogia ja patoloogilise anatoomia korraline professor A. Ucke, kes töötas varem kohtuarstiteaduse professorina.

14. oktoobril 1929. a. valiti arstiteaduskonna koosolekul professor A. Ucke viieks aastaks ametisse kohtuarstiteaduse alal. Otsus ei leidnud heakskiitu ülikooli nõukogus sama aasta 29. oktoobril.

11. detsembril 1929. a. sai prof. Ucke 65 aastat vanaks ja seoses vanaduspiiri kätte jõudmisega palus professor end 1. jaanuarist 1930. a. määrata erru.

Ülikooli valitsuse ettepanekul lubas haridusministeeriumi 18. detsembril 1929. a. prof. A. Uckel täita 1930. a. esimesel poolaastal vakantse kohtuarstiteaduse professori ülesandeid.

Ülikooli valitsuse ettepanekul 19. märtsil 1930. a. kinnitati haridus-sotsiaalministri poolt *professor-emeritus* A. Ucke kolmeks aastaks kohtuarstiteaduse korraliseks professoriks loaga kasutada õppetegevuses saksa keelt. Olles kohtuarstiteaduse instituudi juhataja, jätkas prof. A. Ucke oma eelkäija poolt alustatud pedagoogilist ja teaduslikku tööd. Sellel perioodil kaitsesid edukalt doktoridissertatsiooni Gerhard Rooks (1932) ja Aleksandra Ibrus-Määr (1933). Prof. A. Ucke töötas kohtuarstiteaduse instituudis 30. juunini 1933. a.

Prof. A. Ucke võttis elavalt osa Eesti Vabariigi tollaegse meditsiini-avalikkuse tööst, esines Eesti arstide esimesel kongressil ning korduvalt Eesti arstide päevaldel jm. Prof. A. Ucke sulest on ilmunud 50 teaduspublikatsiooni ümber, kusjuures enamik neist on avaldatud kesketes

saksa erialaajakirjades, nagu *Virchow's Archiv...* ja *Centralblatt für Bakteriologie...* ning teistes.

Avaldatud teadustööd võime jaotada viide rühma:

1. tööd, mis vaatlevad bakterite ja algloomade poolt esile kutsutud ägeda ja kroonilise iseloomuga haigusprotsesse,
2. tööd, mis käsitlevad patoloogiliselt haruldasi juhtumeid,
3. tööd, mis hõlmavad embrüoloogiasse kuuluvaid küsimusi (nagu anormaalse arenemise tagajärjed),
4. kohtumeditiinilise kallakuga tööd,
5. uurimused geograafilise patoloogia küsimustest ja endokrinoloogiast (näit. "Struuma esinemisest Eestis", avaldatud *Eesti Arstis* 1932. a.), millele ei ole kahjuks meie uurijad tähelepanu pööranud ning need on jäänud unustuse hõlma.

1939. a. asus prof. A. Ucke oma perega ümber Saksamaale ja kõrges vanuses lõpetas oma elu suitsiidiga (1945. a.).

Dots. Uno Padari andmetel külastasid kadunud prof. A. Ucke lähemad sugulased 1994. a. suvel Tartut.

Prof. A. Ucke ei olnud kutsumuselt kohtuarstiteadlane, vaid tugeva mikrobioloogilise kallakuga patoanatom, kes püüdis endast anda parima nii kohtuarstiteaduse kui ka patoloogilise anatoomia valdkonnas kujuneva Eesti teadlaskaadri ettevalmistamisel.

Allikad

Dotsent U. Podari suulised meenutused 1994. aastast.

EAA. F. 2100. N. 2. S. 1275: Aleksander Eberhardt Ucke isiklik toimik.

Kirjandus

Pagel, J. *Biographisches Lexicon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1901.

Semel, H. *Die Universität Dorpat (1802–1918)*. Dorpat, 1918.

Talvik, S. "Jooni kohtulise arstiteaduse õppetooli tegevusest 85 aasta vältel ja tuleviku väljavaateid". *Eesti Arst*, nr. 7–8, 1928.

Tartu Riikliku Ülikooli Arstiteaduskond aastail 1802–1975. Koost. Kalnin, V. ja Raudam, E. Tartu, 1976.

Tartu ülikooli ajalugu, III. Koost. Siilivask, K. ja Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

Ucke, A. "Zur Entwicklung des Pigmentepithels der Retina". Inaugural-Dissertation. St. Peterburg, 1891.

Ucke, J. "Einiges über die Ansichten, welche über die Febris remittens in Russland herrschem. Inaugural-Dissertation". Dorpat, 1861.

Meditsinskij fakultet Tartuskogo Gosudarstvennogo Univeriteta. Tallinn, 1982.

Murašov, E. V., Lukaš, A. A. "Kafedra sudebnoi meditsiny Tartuskovo universiteta. Sudebnaja ekspertiza". *V sbornik problemnyh nauchnyh rabot po sudebnoi ekspertize*. Leningrad, 1977.

TARTUMAA TERVISHOIULISTEST OLUDEST 1930. A. ALGUSES

(dr. Mihkel Kase väitekirja järgi)

Alar Sepp, Helena Sepp

Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut tähistas oma 100 a. juubelit 1995. a. aprillis. Seoses sellega avati Vanemuise tn. 46 õppehoone suures auditooriumis pronksbareljeef prof. Mihkel Kasele. Juubeli puhul võib jälle meenutada M. Kase hiiglaslikku, juba doktoriväitekirjast alguse saanud tööd Eesti rahva tervise hüvanguks.¹

Doktoritöö kirjutas M. Kask teemal: "Sugemeid Tartumaa tervishoiulistest oludest." Ta kaitses oma väitekirja arstiteaduse doktoriastme saamiseks 1933. a. novembrikuu viimasel päeval. Teaduskonna ja ülikooli valitsuse otsusel tunnistati M. Kask 8. detsembril 1933. a. arstiteaduse doktoriastme vääriliseks.²

Oma väitekirja eessõnas ütleb Mihkel Kask, et tänu prof. A. Rammuli poolt korraldatud sanitaar-topograafilistel ekspeditsioonidel saadud kogemustele üldse julgeski ta valida oma väitekirja teemaks Tartumaa kaas-aegsed tervishoiulised olud.³ Oma uurimuses lähtus Mihkel Kask sellest, et on vaja välja selgitada, missugustes tingimustes inimesed elavad ja kuidas neid tingimusi saab arendada optimaalseimaks, s.t. kõige soodsamateks inimestele, elule. Ta oli sanitaartopograafilise koolkonna kasvandik. Sellepärast oligi Mihkel Kask samas uurija ja ka teaduse populariseerija.

Alates 1931. a. sügissemestrist, pärast kaitseväes teenimist, töötas M. Kask Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituudi assistendina.⁴ Profes-

¹ M. Kask, "Sugemeid Tartumaa tervishoiulistest oludest". Väitekirja arstiteaduse doktori astme saamiseks, Tartu, 1933. (Edaspidi: Kask (1933); A. Saava, A. Sepp, M. Uiho, "100 aastat iseseisvat hügieeniõppetooli Tartu Ülikoolis", *Eesti Arst*, nr. 2 (1995), lk. 100–104.; A. Sepp, "Tervishoiu Instituut aastatel 1920–1940", "The Department of Public Health of the University of Tartu During 1920–1940", Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituudi 100. aastapäevale pühendatud konverentsi teeside kogumik: *100 aastat iseseisvat hügieeniõppetooli Tartu Ülikoolis* (1995), lk. 75–76.

² Tartu Ülikooli Arhiiv (TÜA). N. 18/1-k. S. 97: Mihkel Kase isiklik toimik.

³ Kask (1933), lk. 3.

⁴ Tervishoiu Instituut. TI kirjavahetus ja tegevusaruanded 1936–1940.; TÜA. N. 18/1-k. S. 97: Mihkel Kase isiklik toimik.; *Album Academicum Universita-*

sor A. Rammuli juhendamisel suutis ta nüüd keskenduda ka oma väitekirja koostamisele.

Kui M. Kask hakkas Tartumaal koguma andmeid oma väitekirja jaoks, sai talle üha selgemaks see, et hügieen oli maal palju madalamal tasemel kui linnades. Üldine arusaam maa hügieeni paremast tasemest oli siis täielikult ekslik. Maaelanike suremus kõikides eagruppides oli suurem kui Tartus jt. linnades, korteriolud, näit. elumajade ventilatsioon, valgustus, eluruumide suurus ja ehitus, halvemad. Arstiabi korraldus maal oli palju halvem kui linnades. Siit süvenes arvamus, et maaolustikulised uuringud omasid rahvuslikku tähtsust.

Väitekirja jaoks korraldas M. Kask isiklikke mõõtmisi 10 vallas ja vaatlusi 57 vallas. Ta tutvus ja kogus kohapeal andmeid alevites, alevikes ja tähtsamates suvituskohtades. Eriti põhjalikud olid tema vaatlused kõikides algkoolides. Tähtsa osa moodustasid veel kolme alevi joogivee analüüsid, mida M. Kask ise tegi. Tema juhendamisel tehti veeanalüüse 207-st veevõtukohest. Igast veeproovist tehti 15–16 keemilist ja füüsikalist üksikanalüüsi, tehnilistel põhjustel polnud võimalik vett mikrobioloogiliselt uurida. M. Kask kogus seega ise väga tähelepanuväärse materjali ja seda ainult 2–3 aasta jooksul. Peale isiklike uurimisandmete kasutas ta oma väitekirjas ka teiste sanitaar-topograafiliste tööde tulemusi. Lisaks sellele kogus ta seni hajutatult esinenud arvulist ja muud (statistilist) andmestikku. Kogutud andmeid ei võrrelnud ta mitte ainult üleriigiliste, vaid ka välismaa omadega.⁵

Väitekirja "Sugemeid Tartumaa tervishoiulistest oludest" annab üle-vaatliku pildi Tartumaa selleaegsetest tähtsamatest tervishoiulistest küsimustest. Autor käsitleb rahva tervist ja eluolulisi tingimusi põhjanevalt.

Järgmiseks refereerime M. Kase tähelepanekuid üksikute peatükkide kaupa. Kahjuks ei ole seda väitekirja tervikuna trükitud avaldatud. Tartu ülikooli kogudes on alles vaid mõned originaaleksemplarid. Väitekirja eestikeelne kokkuvõte ilmus ajakirjas *Eesti Arst* 1934. aastal.⁶ Lühendatult trükiti M. Kase väitekirja ära maakondade tervishoiuliste kirjelduste sarjas *Tartumaa* osas 1938. a.⁷ Tähelepanu väärivaks oli see, et väitekirja originaal oli illustreeritud 70 fotoga, millest M. Kask oli ise teinud 41.⁸

tis Tartuensis 1918–1944. Toim. L. Lindström ja T. Hiio, II kd. Lk. 293.; *Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafianimestik 1944–1980.* Toim. V. Haamer. Tallinn, 1987. Lk. 77–78.

⁵ Kask (1933) lk. 4.

⁶ M. Kask, "Sugemeid Tartumaa tervishoiulistest oludest" (doktoriväitekirja kokkuvõtte elulooa). *Eesti Arst* (1934), lk. 511.; Tervishoiu Instituut. TI kirjavahetus ja tegevusaruanded 1936–1940.

⁷ A. Rammul, M. Kask, *Tartumaa tervishoiuline kirjeldus*. Tartu, 1938.

⁸ TÜA. N. 18/1-k. S. 97: Mihkel Kase isiklik toimik.

Väitekirja esimeses kolmes peatükis antakse ülevaade geograafilistest, geoloogilistest ja kliimatilistest oludest. Neid on esitatud nii palju kui vajalik tervishoiulise üldpildi saamiseks.⁹ Andmed pärinevad peamiselt teemakohasest erialakirjandusest.

Edasi järgneb ülevaade asulatest, külatüüpidest, elumajadest, saunadest ja väljakäigukohtadest. Elumajade kohta saame teada, et enim leidsid Tartumaal vana tüüpi elumaju, kus eluruumid paiknesid ühise katuse all rehetoa ja rehealusega. Teise sagedase tüübina esines teistest hoonetest lahku ehitatud eraldi elumaja. Selgub, et eraldi elumajaga vorm oli välja tõrjumas vana tüüpi elumaja, sest vajadus rehetoa ja rehealuse järele oli kadumas. Lisaks selgub, et uuringu ajaks olid suitsutared Tartumaalt juba peaaegu kadunud. M. Kase andmetel ei olnud mitmesuguste ehitustalituste ja -büroode poolt pakutavad majade tüüpprojektid Tartumaal leidnud mingit vastukaja, sest need olid rahvale võõrad ega vastanud sissejuurdunud harjumustele ja traditsioonidele.¹⁰

Mis puutub eluruumide puhtusse, siis jättis see 40% juhtudel M. Kase järgi soovida. Näiteks saame teada, et põrandaid pesti keskmiselt ainult 4–5 korda aastas suuremate pühade eel. Üllatavana tundub M. Kase tähelepanek, et Peipsiääre vene vanausuliste külates oli puhtus üldisest nivoost tunduvalt kõrgemal tasemel. Üldiselt arvab M. Kask, et puhtuse suhtes oli Tartumaa muudest sisemaa maakondadest ees. M. Kase järgi kannatasid maaelanike majad üldise mustuse, halva valgustatuse ning ventilatsiooni puudumise all. Elektrivalgustus oli tollal veel üldiselt haruldane, kasutati petrooleumilampe. Üldist halba valgustatust lisasid väikesed aknad ja palkseinte tumedus, mis palju valgust neelas. Lisaks olid palkseinad heaks pesitsuspaigaks lutikatele ja prussakatele. Sellepärast propageeriski M. Kask seinte krohvimist ja tapetseerimist. Mis puutub ventilatsiooni, siis sageli leidsid elumaju, kus aknaid üldse ei avatud, sest need olid naeltega kinni löödud. Maatervishoiu üheks oluliseks ülesandeks pidaski M. Kask ventilatsiooniga seotud küsimuste lahendamist.¹¹

Mis saunadesse puutub, siis M. Kase arvates kasutati neid tervishoiu seisukohalt rahuldavalt. Pea igal talul oli olemas oma saun, kus käidi keskmiselt üks kord nädalas. Soovida jättis vaid saunade üldine hea-kord.¹²

Väga huvitavad on M. Kase andmed väljakäigukohtadest. Tartumaal oli umbes 71% elumajadest varustatud väljakäigukohtadega. Seal, kus väljakäigukoht puudus, käisid inimesed oma hädasid õiendamas põdsastes, lautades, hoonete taga, aedades. Loomulikult mõistis M. Kask seda

⁹ Kask (1933). Lk. 5–34.

¹⁰ *Ibid.* Lk. 44–45.

¹¹ *Ibid.* Lk. 46–56.

¹² Kask (1933) lk. 63–70.

laadi nähtuse täielikult hukka nii tervishoiulisest, põllutuluslikust, kuid eriti ka esteetilisest seisukohast. Seedeelundite infektsioossete haiguste seisukohalt oli selline nähtus tema arvates aga lausa kuritegu. M. Kase arvates andis väljakäigukohtade ehitamisele tõuke häbitunne, kuna tervishoiulised kaalutlused tulid alles kõige viimases järjekorras. Kuna väljakäigukohtade ehitamise tervishoiuline tähtsus oli inimestele üsna udune, siis pidas M. Kask vajalikuks sundida inimesi riigi- ja omavalitsuste seaduste jõuga neid ehitama. Hügieenilised vesiklosetid olid Tartumaal tundmatud veevärgi puudumise tõttu. Tervishoiulisest seisukohast olid vooderdamata väljakäigukoha mustuseaugud ohtlikud, kuna neist võis reostus kergesti kaevudesse sattuda.¹³

Jõuame üsna tähtsa peatüki "Joogivesi" juurde, mis annab pildi maaelanike veega varustamisest, kaevude ehitusviisidest, veeomadustest. Ühtlasi on toodud juhtmõtteid kaevude parandamise kohta. Juba siis juhtis M. Kask tähelepanu sellele, et veega varustamine oli tähtsamaid tervishoiulisi küsimusi. Tollal oli Tartumaal, nagu mujalgi Eestis, levinud ainult individuaalne veevarustus kaevudega (keskveevärk leidis ainult neljas Eesti linnas). Individuaalveevarustuse suurim puudus oli see, et mingit tähelepanu ei pööratud kaevude isoleerimisele, mistõttu nende reostumine (väljakäikudest, lautadest) oli tavaline. 15,8% kaevudest paiknesid reostusallikatele liiga lähedal, piisaval kaugusel olid 44,2%. Mis vete kvaliteeti puutub, siis osutasid need võrdlemisi halbadeks. Suuremas jaos leidis ammoniaaki, kloori ja nitraate. Lisaks sellele olid kaevuveed võrdlemisi karedad.¹⁴

Niisiis ei vastanud enamik kaevuvetest kaugeltki mitte tervishoiulistele nõuetele. M. Kase arvates võinuks palju parandada vastava propaganda ja selgitustööga, nagu loengute, põllumajanduslike näituste ja ajakohaste kaevude mudelite, skeemide ja joonistega. M. Kask pidas vajalikuks sundmääruste kasutamist kaevude konstruktsiooni, asukoha ja kaevude ümbruse korrashoiu kohta. Uute kaevude rajamisel pidas M. Kask soovitavaks vaid puurkaevude ehitamist, mis saaksid vee sügavamatest põhjavee kihtidest.¹⁵

Väga korralikult oli läbi töötatud väitekirja järgmine peatükk, mis selgitas Tartumaa kooliolusid tervishoiu seisukohast. Suurimaks puuduseks pidas autor siingi ebapiisavat valgustust ja puudulikku ventilatsiooni. Paljudes koolides ja isegi õpetajate eluruumides jätsid puhtus ja kord soovida. M. Kase arvates oli koolide tervishoiuline seisukord siiski aastataalt paranenud, seda eriti seoses uute koolide ehitamisega.¹⁶

¹³ *Ibid.* Lk. 70–73.

¹⁴ *Ibid.* Lk. 74–86.

¹⁵ Kask (1933) lk. 87–92.

¹⁶ *Ibid.* Lk. 93–141.

Järgnevad uurimuse osad käsitlevad Tartumaa alevaid ja alevikke, mis kannatasid järgmiste vajakajäämistest all: puudusid kindlad planeerimiskavad, kanalisatsioon, veevärk, haiglad, samuti puudusid selged tulevikukavad. Jälle esitas M. Kask mitu otstarbekohast ettepanekut.¹⁷

Kuna alevites esines maapinna reostumist, nõudis M. Kask jällegi väljakäikude mustuseaukude veekindlat vooderdamist ja reovee kanalisatsiooni ehitamist kindla kava järgi. Lisaks soovitas ta stügvate puurkaevude ehitamist.¹⁸

Peale alevike ja alevite pööras M. Kask tähelepanu Tartumaa suvituskohtadele. Tema arvates oleks edaspidi pidanud arvestama vaid Elva ja Peeduga, sest teiste arendamiseks puudusid autori arvates väljavaated.¹⁹

Järgmine peatükk — "Elanikud" — on väitekirja üks laiematest ja tähtsamatest (M. Kask arvas, et statistiliste andmete kogumisel ja analüüsimisel peab olema täpne ja kasutama piisavalt suurt uuritavate arvu. Väikeste uuringute ja vähese uuritava populatsiooni põhjal ei pidanud ta võimalikuks teha laiaulatuslikke üldistusi.²⁰) Selles peatükis esitas autor statistilise materjali kõrval ka palju kirjeldavat. Saame selge ja huvitava pildi maaelanike elukommetest, -viisidest ja -tingimustest. Tartumaa elanikest oli tollal rahvuse järgi eestlasi 92%, venelasi 7,1%, sakslasi 0,6% ja muid 0,3%. Enamik venelasi oli koondunud Peipsi-äärsetesse valdadesse. Usu järgi oli luteriusulisi 88,4%, apostlik-õigeusulisi 7,2% ja muid 4,4%. Rahvastiku tiheduse poolest oli Tartumaa Eesti maakondadest 4. kohal (Harju-, Petseri- ja Valgamaa järel).

M. Kase vaatluste järgi kandsid Tartumaa elanikud peamiselt kodukootud riidest õmmeldud linaseid, poolvillaseid ja villaseid rõivaid. Jalanõudeks olid töö juures peamiselt pastlad, pühapäeviti saapad.²¹

Nautismürkidest pidas M. Kask tervishoiulisest seisukohast tähtsaimaks alkoholi. Tollal oli selle meelemürgi tervishoiuline trend Tartus ja Tartumaal soodne, kuna alkoholi tarvitamine vähenes aasta-aastalt Eesti Vabariigi loomisest alates. Kokkuvõtvalt leiab M. Kask, et Eesti oli nii nagu teisedki Põhjamaad eelkõige viinamaa, kuigi viina tarvitamine eriti laiaulatuslik ei olnudki. Peale karskusliikumise pidas M. Kask alkoholi tarvitamise vähenemise peamiseks põhjuseks üldist majanduslikku kitsikust ja alkoholi hinna pidevat tõusu vaadeldaval perioodil.²²

Mis puutub toitumisse, siis saadi pea kõik toiduained omalt põllult. Tähtsamateks toiduaineteks olid rukis, nisu, kartul, piim ja sealih.

¹⁷ *Ibid.* Lk. 145–213.

¹⁸ *Ibid.* (Näit. lk. 159.)

¹⁹ *Ibid.* Lk. 145–159, 213–221.

²⁰ *Ibid.* Lk. 222–291.

²¹ Kask (1933) lk. 249–252.

²² *Ibid.* Lk. 259–265.

Aiasaadustest kasvatati kapsaid, kaalikaid, porgandeid, kurke, sibulaid, sigureid ja peete. Suures enamuses söödi need kohapeal toorelt, kuna sisse keedeti vaid vähestel juhtudel suhkru kalliduse ja vastavate harjumusteoskuste puudumise tõttu. Kodune piimakasutamine sõltus jällegi palju piima hinnast: kui see oli kõrge, viidi enamus piima müüki, kui hind langes madalale, kasutati enamus piima oma tarbeks. M. Kase arvates said Tartumaa elanikud toiduga umbes 5000 kcal päevas, mis oli sama palju kui mujalgi Eestis ning see maksis siis 63 senti.²³

Järgnevalt vaatleb M. Kask raseduse kulgu, sünnitust ja väikelaste eest hoolitsemist. Kuigi üldiselt sagenes Eesti Vabariigi ajal arstlik sünnitusabi kasutamine, toimusid sellele vaatamata Tartus ja Tartumaal üle poolte sünnitustest kodus. Kuna linnas kasutati sünnitusabi rohkem kui maal, siis toimusid M. Kase arvates suurem osa sünnitustest maal ilma arstliku abita. Üldiselt siiski hakati külaelade sünnitusabist ajapikku loobuma. Imikute toitmise ja nende eest hoolitsemise jättis M. Kase arvates palju soovida ja sellega oli seletatav ka imikute võrdlemisi kõrge suremus maal.²⁴

Järgmine suurem peatükk — "Rahvatervishoid" — annab üksikasjalikud andmed rahva tähtsamate eluavalduste: sündimuse, suremuse, surmapõhjuste, nakkushaiguste ja muu kohta. Üldiselt oli Eesti Vabariigi aastatel, peale ühe erandaasta (1929), loomulik iive Tartumaal positiivne. Tartu linnas aga oli loomulik iive väitekirjas vaadeldud perioodil negatiivne. Nakkushaiguste esinemissagedus oli aastate jooksul pidevalt vähenenud. Suuremat muret tekitas tuberkuloos, sest haigete kodune seisukord ja elutingimused olid üldiselt halvad ja nakatumisvõimalused suured.²⁵

Viimastes peatükkides annab M. Kask ülevaate Tartumaa tervishoiulistest organisatsioonidest, vigaste ja vaimuhaigete eest hoolitsemisest ja loomatervishoiust.²⁶ Oma kaasaegsesse tervishoiukorraldusse suhtus M. Kask õige kriitiliselt ja leidis, et see oli puudulik ja mitmes suhtes ümberkorraldust vajav. Lõpuks võttis M. Kask lühidalt kokku kogu väitekirja sisu.²⁷

Järgmiseks annan ülevaate M. Kase kaasaegsete hinnangutest väitekirjale. Professorid Aleksander Rammul, Karl Schlossmann ja Aadu Lütis tõdesid, et töö võimaldas saada ülevaatliku pildi Tartumaa tähtsamatest tervishoiulistest oludest. Väitekirja oli koostatud põhjalikult ja kasutatud andmed olid kriitiliselt läbi töötatud. Arvustajad rõhutasid, et M. Kask tõstab esile puudusi ja näitab sihte, mida valitsuse ja omavalitsuste asutu-

²³ *Ibid.* Lk. 270–279.

²⁴ *Ibid.* Lk. 279–291.

²⁵ Kask (1933) lk. 292–360.

²⁶ *Ibid.* Lk. 361–387.

²⁷ *Ibid.* Lk. 388–399

sed ja tegelased, arstid jm. isikud peaksid taotlema, et tervishoiulisi olusid maal tõsta. Eriti hinnati seda, et M. Kask rõhutas rahva tervishoiuliste teadmiste tõstmise vajadust. See oli tema arvates kõige paremini läbiviidav algkooli õpilaste ja kaitseväelaste kaudu. Üldiseks arvamuseks oli see, et töö sisaldas väärtuslikke andmeid ja tõestas autori võimeid iseseisvalt suuremaid tervishoiulisi probleeme käsitleda ja uurimisi läbi viia.²⁸

Tänapäevale lugejale avaldab M. Kase väitekiri mõju peamiselt väärtusliku ajalooallikana. Sellest saavad tähtsaid andmeid nii Eesti Vabariigi sotsiaalaajaloo kui kohaliku ajaloo uurijad. Tänapäeva moodsas ajalooteaduses pööratakse üha suuremat tähelepanu tavaliste inimeste igapäevaelule. Sellistele ajaloouurijatele on M. Kase doktoriväitekiri lausa hindamatu väärtusega.

Praegusel ajal, mil teadlased on keskendunud üha kitsamate erialaste küsimuste lahendamisele, tundub selline kõikehaarav uurimismeetod värskendavana. Teadagi on selliste laiaulatuslike tööde õnnestumine alati raskem ja varitseb oht jääda pinnapealseks, samal ajal kui üksikprobleemi süvenemine tavaliselt selliseid raskusi ei tekita. Ka M. Kasel ei õnnestunud täielikult vältida neid karisid. Näiteks Tartumaa elanike välimust kirjeldades ei põlanud M. Kask muuhulgas järgmisi väiteid: "... välimuselt ei saa suurt vahet teha linnlase ja maainimese vahel ..." ja "... võrreldes linnanaistega ei ole maanaiste soeng nii oskuslikult valmistatud".²⁹ Tänapäeval tundub veidi kohmakana ka M. Kase saksapärase lauseehitus. Selgituseks aga on autor öelnud, et loobus sihilikult keelelisest korrektuurist, vältides nii kahekordse korrektuuri tegemist, lootes töö lühendatud variandi ilmumist trükis.³⁰

Mihkel Kase väitekirja ei tohiks hinnata ainult tänapäeva vaatevinklist vaid see tuleks asetada oma aja konteksti. Nii nagu tolleaegsed arstiteaduse alased tööd üldiselt, on ka see veidi aegunud, ei ole aga aegunud tema poolt uuritud asjade tähtsus. Inimese heaolu ja puhta joogivee küsimuste tähtsus ei aegu kunagi.

Allikad

Tartu Ülikooli arhiiv. N. 18/1-k. S. 97: Mihkel Kase isiklik toimik.
Tervishoiu Instituut. TI kirjavahetus ja tegevusaruanded 1936–1940.

²⁸ TÕA. N. 18/1-k. S. 97: Mihkel Kase isiklik toimik.

²⁹ Kask (1933) lk. 252–253.

³⁰ *Ibid.* Lk. 4.

Kirjandus

- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*. Toim. Lindström, L. ja Hiio, T. II kd. Tartu, 1994.
- Kask, M. "Sugemeid Tartumaa tervishoiulistest oludest". (Väitekirj arstiteaduse doktori astme saamiseks.) Tartu, 1933.
- Kask, M. "Sugemeid Tartumaa tervishoiulistest oludest". (Doktoriväitekirja kokkuvõtte elulooga.) *Eesti Arst*, 1934,
- Rammul, A., Kask, M. *Tartumaa tervishoiuline kirjeldus*. Tartu, 1938.
- Saava, A., Sepp, A., Uiho, M. "100 aastat iseseisvat hügieeni õppetooli Tartu Ülikoolis." Konverentsi "Rahvatervis — ajalugu ja tänapäev" ("Public Health — Past and Present") kava. *Eesti Arst*, nr. 2, 1995.
- Sepp, A. "Tervishoiu Instituut aastatel 1920–1940." "The Department of Public Health of the University of Tartu During 1920–1940". Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituudi 100. aastapäevale pühendatud konverentsi teeside kogumik: *100 aastat iseseisvat hügieeni õppetooli Tartu Ülikoolis*. Tartu, 1995.
- Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafianimestik 1944–1980*. Toim. Haamer, V. Tallinn, 1987.

HÜGIEENI ÕPETAMINE TARTU ÜLIKOO LIS LÄBI AEGADE

Astrid Saava

Käesoleval aastal möödub 100 aastat iseseisva hügieeni õppetooli loomisest Tartu ülikoolis, kuid sellel on oma pikk eellugu. Kõik see ajendab pilku heitma hügieeni (tervishoiu) õpetamisele Tartu Ülikoolis läbi aegade.

Hügieen kui niisugune esineb Tartu ülikooli loengute kavades esmakordselt 1860. a. I poolaastal, kuid huvi tervishoiu küsimuste vastu ulatub juba ülikooli algaastaisse. See nähtub järgnevalt.

Academia Gustaviana perioodil (1632–1665) oli arstiteaduskonnas ette nähtud kaks professorit: üks pidi loenguid pidama haigustest ja nende ravimisest, teine õpetama füüsikat, botaanikat ja anatoomiat. Kumbki professor pidi peale eeltoodu esitama vaheldumisi midagi Hippocratesest või Galenosest. Sellest perioodist on tähelepanuvääriv endise Uppsala ülikooli meditsiiniprofessori Johannes Raicuse püüe uurida Eesti looduslikke tingimusi ja rahvameditsiinis kasutatud vahendeid. J. Raicus oli kutsutud Tartu Gümnaasiumi meditsiiniprofessoriks ja pidi asuma samale kohale ka ülikoolis, kuid ta suri enne ülikooli töö algust 25. detsembril 1631. a. Tema juhendamisel valmis Petrus Turdinuse disputatsioon, milles käsitleti Tartu ümbruse pinnast ja vett, looduslikke happeid ja rahvameditsiinis kasutusel olevat kevadist kasemahla.¹

Sel perioodil meditsiiniprofessorina töötanud Sebastian Wirdigi (1647–1654) juhendamisel valminud Olaus N. Oesteniuse disputatsioonis "Düsenteerias" soovitatakse selle haiguse ravi läbi viia dieedi, kirurgia ja farmaatsia abil. Dieedi all mõeldakse peale valitud toitude ja jookide ka haigete varustamist hea ja sooja õhuga, vahelduvate kehaliste harjutuste tegemist reipa oleku tagamiseks ning hingehäirete vältimist, s.t. üldhügieenilist režiimi.²

Academia Gustavo-Carolina perioodi (1690–1710) meditsiiniprofessor Lars Micrander (1690–1691) luges füsioloogiat, füüsikat, keemiat ja anatoomiat. Ta mõistis keemilise eksperimendi tähtsust ja soovis luua keemialaboratooriumi. Ilmselt püües tundma õppida Liivimaa looduslikke tingimusi ning Rootsi arsti Urban Hjärne mõju viis L. Micranderi esimesena Baltikumis otsima mineraalveeallikaid. 5. augustil 1691. a. avastas ta

¹ *Tartu ülikooli ajalugu*, I. Koost. H. Piirimäe, Tallinn: Valgus, 1982. Lk. 230.

² *Ibid.* Lk. 231.

Koorküla mõisa juures Helme lähedal kaks purskeallikat. Seejärel tegi Micrander mitme veeproovi abil kindlaks, et tegemist on hea rauaveega, mis sisaldab peale raua üsna märgatavalt väävlit ja varjatud happeid. Veel samal kuul sõitis Micrander koos mõnede patsientidega allikale, et "vett juues ja kümmeldes selle toimet tundma õppida".³ Seega võib Micranderit pidada balneoloogia pionieriks Baltikumis.

17. ja 18. sajandil laastasid Euroopat paljud taudid, suuri ohvraid nõudsid ka tuberkuloos ja lapsevoodipalavik. Arstidel tuli hakata tõsiselt teid otsima taudidele piiri panemiseks. Ühed neist lootsid tulemusi ainuüksi selgitustööst rahva hulgas, teised aga arvasid, et riik peab oma kodanikke tervisele kasvatama ja arstide nõuandeile toetudes rahvale ette kirjutama, mis tervisele kahjulik või kasulik. Viimaste hulka kuulus ka meditsiinipolitsei põhjendaja ja nime looja Johann Peter Frank (1745–1821). Ta pooldas selgitustööd rahva seas, kuid kindlam näis temale siiski olevat tee tungida sügavamale rahva ellu, luua teaduslik tervik sanitaarpolitseilistest abinõudest ja anda valitsejatele juhtnõu, kuidas säilitada nende alamate tervist.⁴ Meditsiinipolitsei tähtsat osa tervishoius hinnati ka Tartu ülikoolis.

1802. aastal taasasutatud ülikoolis moodustasid meditsiinipolitsei, tervishoid ja kohtuarstiteadus riikliku arstiteaduse, mis 5. jaanuarist 1802. a. oli liidetud dieteetika ja farmakoloogiaga ühiseks dieteetika, riikliku ja populaarse arstiteaduse ning farmakoloogia (*materia medica*) õppetooliks. Kuid juba 1803. a. eraldati riiklik arstiteadus farmakoloogiast ja dieteetikast ning ühendati anatoomia ja füsioloogiaga. Hiljem, 1820. a. loodi ühine anatoomia ja riikliku arstiteaduse õppetool, kuna füsioloogia liideti patoloogiaga ja semiootikaga. Aastal 1842 eraldati riiklik arstiteadus anatoomiast ning muudeti iseseisvaks õppetooliks, kuhu koondati kohtuarstiteadus, meditsiinipolitsei ja hügieen, arstiline seadusandlus ning veterinaarpolitsei ühes õpetusega epizootilistest haigustest.⁵ Nii püsis olukord kuni 22. veebruarini 1895. a., millal riiklik arstiteaduse õppetool jagati kaheks iseseisvaks õppetooliks: kohtuarstiteaduseks ja hügieeniks ühes epizootiaga.⁶

³ *Ibid.* Lk. 234.

⁴ H. Norman, M. Kask, "Hügieeni õpetamisest Tartu Ülikoolis selle alguspäevist kuni vastava õppetooli loomiseni (1802–1895)", *Eesti Arst*, XIV, nr. 4 (1935) [edaspidi: Norman, Kask (1935)], lk. 257–274.

⁵ *Tartu ülikooli ajalugu*, II. Koost. K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982 (edaspidi: *Tartu ülikooli ajalugu*, II); V. Kalnin, "75 let so vremeni osnovaniia kafedro gigienõ Tartuskogo universiteta". *Materialõ nauchnoi konferentsii*. Tartu, 1970, [edaspidi: Kalnin (1970)] lk. 15–36.

⁶ Kalnin (1970); M. Kask, H. Norman, "Tartu Ülikooli tervishoiu-instituudist ja selle tegevusest 1895.–1935. a.". *Eesti Arst*, XIV, nr. 4 (1935) lk. 275–306.

Ajavahemikul, mil riiklik arstiteadus oli liidetud anatoomiaga, ei lugenud ükski selle õppetooli esindajatest meditsiinipolitseid (*resp.* hügieeni), vaid seda käsitlesid teiste ainete õppejõud.

Suuri teeneid nii hügieeniliste distsipliinide (dieteetika ja meditsiinipolitsei) õpetamisel kui ka tervishoiualaste teadmiste levitamisel oli Martin Ernst Styxil, kes juhatas dieteetika, *materia medica*, meditsiiniajaloo ja -kirjanduse õppetooli aastatel 1802–1826. Ta hakkas juba 1805. a. peale järjekindlalt loenguil meditsiinipolitseid käsitlema: 1805–1808. a. 2 tundi nädalas nii I kui II poolaastal, 1809–1823. a. 2 tundi nädalas ainult ühel poolaastal. Ta pidas vajalikuks populaarsete meditsiiniloengute korraldamist tulevastele õpetajatele ja pastoritele.⁷

1824. a. II poolaastast hakkas meditsiinipolitseid käsitlema dotsent Hermann Johan Köhler, kes luges seda 1824.–1831. a. 2 tundi nädalas II poolaastal ja 1832.–1845. a. 3 tundi nädalas ühe poolaasta jooksul. Aastatel 1836–1842 luges Köhler veel lisaks sõjaväemeditsiinipolitseid 2 tundi nädalas ühe poolaasta jooksul.⁸

Alates 1845. a. II poolaastast läks meditsiinipolitsei käsitlemine üle riikliku arstiteaduse professori Guido v. Samson-Himmelstierni kätte, kes valis endale loengute aineks sõjaväemeditsiinipolitsei. Seda luges ta 1 tund nädalas iga paarisaasta II poolaastal kuni 1866. aastani. Aastail 1846–1868 luges Samson-Himmelstiern veel iga aasta esimesel poolaastal (v.a. 1865) tsiviilmeditsiinipolitseid. 1860–1867 kannavad loengud juba nimetust sotsiaalhügieen ja tsiviilmeditsiinipolitsei. Õppetöö maht oli 1846–1859 3 tundi ja 1860–1868 4 tundi nädalas.⁹ Prof. V. Samson-Himmelstiern viis 1846. a. esmakordselt kohtumeditiinis sisse praktikumid, nõudes seejuures kohtumeditiiniliste ekspertiiside korral ümbritseva keskkonna uurimist.¹⁰ Tähelepanu väärivad tema poolt välja antud kogumikud: “Teadaanded riikliku meditsiini professori praktilisest tegevusest” (1847, 1852, 1862), milles käsitleti peale kohtumeditiini ka haiglahügieeni ja epidemioloogia küsimusi. Prof. V. Samson-Himmelstiern oli esimene, kes püüdis alust panna hoolekandele pimedate ja vaimuhaigete eest, s.o. sotsiaalsele tervishoiule Eestis.¹¹

Prof. Samson-Himmelstierni loengute kõrval luges 1848.–1849. a. füsioloogia ja patoloogia õppetooli keemia eradotsent (hilisem farmaatsia ja keemia professor) dr. Carl Schmidt 3 tundi nädalas mikroskoopilise ja keemilise analüüsi kasutamist kohtumeditiinis ja meditsiinipolitseis.¹²

⁷ Norman, Kask (1935)

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Kalnin (1970)

¹¹ Kalnin (1970)

¹² H. Norman, M. Kask (1935).

Alates 1869. aastast hakkas sotsiaalhügieeni ja meditsiinipolitseid lugema prof. Victor Weyrich. Õppetöö maht oli 3–4 tundi nädalas ühe poolaasta jooksul. Teiste ainete kõrval esines õppekavades iseseisva nimetusena toitolühügieen (1871–1874). 27. veebruaril 1876. a. prof. Weyrich suri ja neid aineid luges prof. Eduard v. Wahl, kes aga 1878. a. läks üle kirurgia õppetoolile. 1879. a. II poolaastal astus ametisse uus riikliku arstiteaduse professor Bernhard Körber, kes 1880. aastast luges hügieeni ja tsiviilmeditsiinipolitseid 4 (1881–1883) või 5 (1884–1890) tundi nädalas esimesel poolaastal. Alates 1885. aastast oli ette nähtud 1 tund hügieeni-praktikumi II poolaastal. Oma õppetegevuse lõpuaastail (1891–1894) oli Körber sunnitud lugema loenguid vene keeles hügieeni ja meditsiinipolitsei nimetuse all.¹³

Novembrist 1845. a. oli riikliku arstiteaduse õppetoolil kasutada praktikisteks töödeks Tartu maakonna haigla. Alates 1888. a. sai riikliku arstiteaduse õppetool endale vabanenud ruumid vanas anatoomikumis ja asus raamatukogu loomisele ning õppetööd illustreerivate materjalide valmistamisele ja hankimisele.

Vastavalt Vene ülikoolide määrustikule jagati 1895. a. riikliku arstiteaduse õppetool kaheks osaks: hügieen ning epizootia ja kohtuarstiteadus. Hügieeni korraliseks professoriks määrati Moskva ülikooli proktor Sergei Bubnov, õppetool sai endale ruumid uues anatoomikumis. Bubnov sai õppetööga tegelda ainult 2 semestrit, seejärel viidi ta üle Moskva Ülikooli ja tema asemele määrati 15. novembril 1896. a. Moskva ülikooli professor Grigori Hlopin.

Prof. Bubnov luges mõlemal semestril 6 tundi nädalas hügieeni metodoloogia kursust, peale selle olid praktilised tööd hügieenis, kus võeti läbi õhu, vee, pinnase ja mõnede tähtsamate toiduainete sanitaarsed uurimised. Siin abistas prof. S. Bubnovi laborant *dr. med.* N. J. Schmidt.

Prof. Hlopin ajal (1896–1903) oli õppetegevus üsna stabiilne. Ta luges kaks semestrit, s.o. üks õppeaasta teoreetilist hügieeni kursust 4 tundi nädalas, peale selle veel epizootoloogiat koos veterinaarpolitseiga 2 tundi nädalas. Praktilisi töid oli ette nähtud ühel semestril 3 tundi nädalas. Siin võeti kavas peale keemiliste uurimiste ka mikroskoopilised uurimised. Peale üliõpilaste töötas hügieeni instituudis teadusliku töö alal ka rida arste ja farmatseute.

Emeriteerunud prof. Körber ei loobunud õppetööst, vaid luges mitmesuguseid valikkursusi, sh. meditsiinistatistikat, koolihügieeni, tööstushügieeni, Jürjevi linna tervishoiuolusid ja linnahügieeni. Ta suri 18. mail 1915. a.¹⁴

¹³ *Ibid.*

¹⁴ M. Kask, H. Norman (1935).

1903. aastal lahkus prof. Hlopin Novorossiiskisse ja II poolaastaks jäi hügieeni õppetool vakantseks. 1904. a. jaanuaris asus siin professorina tööle Jevgeni Šepilevski, kes töötas Tartus 1918. a. suveni, millal ülikooli personal lahkus ja varad evakueeriti Voroneži. 1914. aastani arenes õppetöö normaalselt. Õppekavadest nähtub, et hügieeni teoreetilist kursust loeti 2 semestrit 4 tundi nädalas, epizootoloogiat ühes veterinaarpoliitseiga 1 semester 2 tundi nädalas. Peale selle olid kohustuslikud praktilised tööd hügieeniliste uurimiste alal ühe semestri vältel 6 tundi nädalas. Vabatahtliku ainena luges prof. Šepilevski alates 1908. aastast ühe semestri vältel bakterioloogia teoreetilist kursust 6 tundi nädalas ja korraldas praktikume sanitaar- ja kliinilis-bakterioloogiliste uurimiste alal samuti 6 tundi nädalas.¹⁵ 1915. a. alates tuli peale tavalise õppetöö lugeda loenguid halastajaõdedele, sanitaridele ja teistele tervishoiutöötajatele, keda valmistati ette sõjaväehaiglais ja rindel töötamiseks. Tartu ülikooli evakueerimisega Voroneži 1918. a. suvel katkes hügieeni õppetooli tegevus.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis alustas hügieeni-(tervishoiu-) instituut tegevust 1920. a. algul. I semestril luges hügieeni esimest osa 3 tundi nädalas vanemassistent *dr. med.* Ernst Fehrmann, kes oli instituudi juhataja kohusetäitja. Ta korraldas ka 1 tund nädalas praktilisi töid hügieeniliste uurimiste meetodikas. Juulis 1920. a. valiti hügieeni korraliseks professoriks Tartu ülikooli kasvandik, Kaasani ülikooli hügieeniprofessor *dr. med.* Aleksander Rammul. Ta oli esimene õppejõud hügieeni õppetoolil, kes pidas loenguid algusest peale eesti keeles. Instituut sai endale avarad ruumid ülikooli uues õppehoones Vanemuise tänavas.

Prof. Rammul luges hügieeniloenguid arstiteaduse üliõpilastele 1920.–1926. a. 4 tundi nädalas ja 1926.–1940. a. 3 tundi nädalas kahe semestri vältel ja korraldas hügieenipraktikume 3 tundi nädalas samuti kahe semestri vältel. Peale selle peeti loenguid ja korraldati praktilisi töid toiduainete keemias rohuteaduse üliõpilastele. Lisaks luges prof. Rammul koolihügieeni pedagoogikutse taotlejatele ning sotsiaalhügieeni ja koolihügieeni kehalise kasvatuses instituudi üliõpilastele. Prof. Rammul juhatas hügieeniinstituuti kuni 1940. a. suveni, millal ta emeriteerus. Tema edukamateks õpilasteks olid Mihkel Kask ja Siegfried (Siim) Lind, kes kaitsesid doktoriväitekirja ja jätkasid tööd instituudis. Seoses professor A. Rammuli emeriteerumisega oli oodata teatud muutusi instituudis ja õppetöös, kuid need osutusid suuremaks, kui keegi oskas ette aimata.

Koos okupatsioonivõimuga tuli uus kord ka ülikooli. Loodi kateedrid kui õppe- ja teadustöö põhiüksused. Senine hügieeniinstituut nimetati hügieenikateedriks. Õppetöös kehtestati kursustesüsteem. Tulid uued mahukad õppeplaanid.

¹⁵ M. Kask, H. Norman (1935).

Hügieenikateedri juhataja kohusetäitjaks sai 1940. a. II poolaastaks bakterioloogiaprofessor Karl Schlossmann, tegelikult juhatas kateedrit aga *dr. med.* Mihkel Kask. Jaanuarist 1941. a. määrati kateedrijuhataja kohusetäitjaks *dr. med.* Siim Lind, kes luges üldhügieeni kursust. M. Kask siirdus tööle Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaati, kuid jätkas tööd ka hügieenikateedris, kus alustas uue aine — sotsiaalhügieeni — lugemist. Õppeplaani lülitati ka tööhügieen, milles praktikume hakati korraldama tööstuses.¹⁶

Elu Eestis, sealhulgas ka ülikoolis oli segane ja rahutu. Nõukogude võimu rahvuskraadri hävitamise poliitika ei jätnud puudutamata ka hügieenikateedrit. 1941. a. arreteriti *dr. med.* M. Kask ja viidi Venemaale, kust ta pääses Eestisse tagasi alles 1956. a. Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollide allakirjutamisele järgnenud Eesti saksa rahvusest kodanike ärakutsumise käigus 1939.–1941. a. lahkus Saksamaale professor Rammul, kus ta suri 23. veebruaril 1949. a.¹⁷

Õppetöö Saksa okupatsiooni aegses Tartu ülikoolis algas 29. jaanuaril 1942. a. Nõukogudeaegne ülikoolikorraldus tühistati, õppejõudude kohtade osas ennistati olukord, mis oli enne 21. juunit 1940. a. Hügieeniinstituudi juhataja professori koht jäigi Saksa okupatsiooni ajal täitmata. Rektori otsusega 1. juunist 1942. a. kinnitati *dr. med.* Lind neljaks aastaks hügieeniinstituudi vanemassistentiks, kellena ta täitis ka juhataja ülesandeid. Talle anti õppeülesandeks lugeda hügieeni 3 tundi nädalas ja läbi viia praktilisi töid samuti 3 tundi nädalas. Peale selle tuli õpetada toiduainete keemiat rohuteaduse üliõpilastele 3 tundi nädalas. 1944. aastal, kui sai ilmsiks, et uut Nõukogude okupatsiooni ei ole enam võimalik vältida, põgenes *dr. med.* Lind välismaale.¹⁸

Pärast Tartu langemist Nõukogude võimu alla 1944. a. sügisel oli hügieeniinstituut (mida nüüd jällegi hakati nimetama kateedriks) armetus olukorras. Endisest koosseisust oli kohal ainult koristaja. Esimeseks mureks oli isikkoosseisu komplekteerimine. Ülikooli juhtkond taotles Mihkel Kase Siberist tagasitoomist, mis aga ei õnnestunud. Hügieenikateedri juhatajaks, dotsendi kohusetäitjaks kinnitati Riho Roots (patoloogilise anatoomia kateedri vanemõpetaja, alates 1946. a. dotsent). R. Rootsi energilisel tegevusel oli 1945. a. veebruariks isikkoosseis komplekteeritud. Peale tema asusid assistentidena tööle Leida Kuris ja Malev Uibo. Õppetööd tuli alustada vastavalt nõukogude ülikoolide kavadele.

¹⁶ M. Uibo, "Hügieenikateedri (instituudi) õppe- ja teadustegevus aastatel 1940–1990" (käsikiri). Tartu, 1994. [Edaspidi: Uibo (1994).]

¹⁷ H. Merila-Lattik, "Rahvusliku õppe- ja teaduskraadri hävitamise katsed Tartu Ülikooli Arstiteaduskonnas aastatel 1940–1952". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 28 (1993) (edaspidi: Merila-Lattik), lk. 19–35.

¹⁸ Merila-Lattik.

Hügieeniloengud ja -praktikumid olid ette nähtud arstiteaduskonna kõigi osakondade ja kehakultuuriüliõpilastele. R. Roots luges teiste teaduskondade üliõpilastele veel sõjaväe- ja koolihügieeni.¹⁹

Seoses ülikoolis toimuvate rahvusliku kaadri represseerimisest, mis kulmineerusid 1950. a. 20. mai TRÜ parteibürool, otsustati teiste kateedrijuhatajate hulgas vallandada ka dots. R. Roots ja ta sunniti ülikoolist lahkuma.²⁰ Tema asemele tuli kateedrijuhatajaks Eesti NSV tervishoiu-ministri kohalt tagandatud dr. Viktor Hion (1950–1952), seejärel veel madalama kvalifikatsiooniga dr. Aleksander Räni (1952–1953) ning koguni Nõukogude Liidust kutsutud umbkeelne venelane dots. Orest Perov (1953–1958). Kateedrijuhatajate sagedane vahetus ja õppejõudude suur voolavus ei võimaldanud süveneda oma ainesse. Lisaks hügieenile tuli õpetada ka tervishoiuorganisatsiooni ja arstiteaduse ajalugu, sest 1950. a. liideti vastav kateeder hügieenikateedriga. Õppejõududena lisandusid sel perioodil vanemõpetaja Viktor Kalnin, Liina Stepanova, assistent Virge Loskit. Neist jäi kateedrisse alaliselt tööle ainult V. Kalnin (alates 1974. a. dotsent), kellest kujunes silmapaistev teadlane arstiteaduse ajaloo alal. Ta suri 22. märtsil 1992. a.

1958. a. võttis kateedri juhatamise üle kõrge kvalifikatsiooniga teadlane dr. med. M. Kask, kes pärast Siberist naasmist 1956. a. vormistati tööle assistendina. Professori nimetus anti talle alles 1962. a. pärast NLKP-sse astumist.²¹ Algas kateedri kasvu ja tugevnemise periood. Tõusis õppejõudude kvalifikatsioon. Prof. Kase juhendamisel valmis kolmel assistendil kandidaaditöö, mis peagi kaitsti (Heino Tiik 1964, Astrid Saava 1967, Malev Uiibo 1967). Kohakaasluse korras lülitati õppetöösse tervishoiu alal töötavaid spetsialiste, et lähendada kateedri õppetööd praktilise elu vajadustele ja tõsta töö kvaliteeti.

Õppetöö toimus vastavalt üleliidulistele õppeplaanidele ja mahtudele kolmes erinevas põhiaines: 1) hügieenis — arstiteaduskonna kõigile osakondadele — 2 tundi loenguid ja 2 tundi praktikume nädalas kahe semestri jooksul; 2) sotsiaalhügieenis ja tervishoiuorganisatsioonis samadele osakondadele (v.a. farmaatsia) 1 tund loenguid ja 2 tundi seminare kahe semestri jooksul; 3) arstiteaduse ajaloos kõikidele osakondadele 2 tundi nädalas ühe semestri jooksul. Eriainetena õpetati spordihügieeni kehakultuuriteaduskonna ja spordimeditsiini üliõpilastele ning koolihügieeni teiste teaduskondade pedagoogikaharu üliõpilastele. Õppetöö hõlbustamiseks valmis rida õpikuid ja meetoodilisi juhendeid.²²

¹⁹ Uiibo (1994).

²⁰ Merila-Lattik.

²¹ K. Otter, "90 aastat hügieeniprofessor Mihkel Kase sünnist". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 28 (1993), lk. 3–8.

²² Uiibo (1994).

Pärast prof. Kase surma 21. märtsil 1968. a. jätkus kateedri töö dots. Malev Uibo juhtimisel (1968–1979) samas vaimus. Kateedril oli 1 dotsendi, 2 vanemõpetaja ja 2 assistendi kohta. Kaitsti kolm kandidaaditööd (Veera Kiik 1968, Viktor Kalnin 1972, Malle Niit 1973). 1976. a. sügisest asus kateedrisse tööle praeguse Profülaktilise Meditsiini Instituudi (varem Tallinna EMHI) kauaaegne direktor, erialalt viroloog, prof. Arnold Jannus, kellest sai järgmine kateedrijuhataja (1979–1990). Tema ajal suurenes õppejõudude arvuline koosseis veelgi ja tõusis nende kvalifikatsioon. Dotsendiks edutati V. Kiik, V. Kalnin ja M. Niit, vanemõpetajaks L. Tanning. Juurde tulid prof. Joosep Reinaru, prof. Astrid Saava ja professor Hubert Kahn (0,25 koormusega) ja dotsent Ilmar Vahula. Õppetöö toimus samade õppeplaanide järgi ja samas mahus nagu varemgi.

Prof. Jannuse töö kateedrijuhatajana lõppes 1990. a. juunis valimisperioodi lõppemisega. Seoses kõrge vanusega ei olnud tal võimalik uuesti kandideerida. Kateedrijuhatajaks valiti prof. M. Kase õpilane prof. Astrid Saava. Peatselt toimus kateedri isikulise koosseisu oluline noorenemine, sest vanemad kolleegid (prof. J. Reinaru ja dots. V. Kiik) pidid pensioneeruma, dots. Kalnin suri, dots. Vahula ja vanemõpetaja Tanning lahkusid omal soovil. Toimus ka töö põhjalik ümberkorraldamine vastavalt uuele olukorrale taasiseseisvunud Eesti Vabariigis.

1992. a. reorganiseeriti hügieenikateeder Tervishoiu Instituudiks, mille koosseisus on neli õppetooli: hügieen ja keskkonna-toksikoloogia (alates 1995. a. rahvatervis); tervishoiukorraldus; epidemioloogia ja biostatistika ning töötervishoid. Instituudis on 9 õppejõu ametikohta (2 professorit, 1 dotsent, 1 vanemassistent, ja 5 assistenti). Eraldi õppeainetena õpetatakse rahvatervist arstiteaduse osakonnale 2 tundi loenguid ja 3 tundi praktikume II kursuse kevadsemestril ja 2 tundi loenguid ja 2 tundi praktikume III kursuse sügissemestril; stomatoloogia- ja farmaatsiaosakonna õppemaht on märksa väiksem. Õeteaduse osakonnas õpetatakse rahvatervist 4 tundi loenguid ja 4 tundi praktikume nädalas ühe semestri vältel. Uue õppeainena lülitati õppekavasse meditsiinisotsioloogia nii arstiteaduse, stomatoloogia- kui ka õeteaduse osakonna üliõpilastele 2 tunni ulatuses ühe semestri vältel. Suurem rõhuasetus mittenakkuslike haiguste epidemioloogiale ning keskkonna tegurite mõju üha suurenev arvestamine rahva tervise kujunemisel nõudsid biostatistika ja moodsa epidemioloogia õpetamist eraldi õppeainena (3 tundi nädalas ühe semestri vältel). Tervishoiukorralduse osakaal õppekavades suurenes (40 tundi V kursusel) ja sisaldab nüüd tervishoiu ökonoomikat. On alustatud ka diplomijärgse õppega. Instituudis on praegu 4 doktoranti ja 1 resident, osaletakse üldinternatuuriõppes ja täiendkoolituses (perearstid, tervisekaitsearstid).

Eestis toimuva tervishoiureformi käigus, mida rahaliselt toetab Maa-ilmapank, on ette nähtud Tervishoiu Instituudi eelisarendamine. Plaanis

on avada ja/või täita põhikaadriga järgmised õppetoolid: tervishoiu ökonoomika, terviseedendus, biostatistika ja epidemioloogia ning tervishoiu-korraldus. Suurenema peaks ka nimetatud õppeainete maht õppekavades. Kavandatud on kaadri kvalifikatsiooni täitmine pideva täiendõppe kaudu.²³

Kokkuvõtteks võib märkida, et hügieeni (rahvatervise) õpetamises Tartu ülikoolis on olnud nii tõusu- kui mõõnaperioode, käesolev periood peaks kuuluma esimeste hulka.

Kirjandus

- Kalnin, V. "75 let so vremeni osnovanija kafedrõ gigenõ Tartuskogo universiteta". *Materialõ nauchnoi konferentsii*. Tartu, 1970.
- Kask, M., Norman H. "Tartu Ülikooli tervishoiu-instituudist ja selle tegevusest 1895.–1935. a.". *Eesti Arst*, XIV, nr. 4, 1935, lk. 275–306.
- Norman, H., Kask M. "Hügieeni õpetamisest Tartu Ülikoolis selle alguspäevist kuni vastava õppetooli loomiseni (1802–1895)". *Eesti Arst*, XIV, nr. 4, 1935, lk. 257–274.
- Merila-Lattik, H. "Rahvusliku õppe- ja teaduskaadri hävitamise katsed Taru Ülikooli Arstiteaduskonnas aastatel 1940–1952". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 28, 1993, lk. 19–35.
- Otter, K. "90 aastat hügieeniprofessor Mihkel Kase sünnist", *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 28, 1993, lk. 3–8.
- M. Tammik, A. Saava, "Modernisation of training on public health and development of continuing education for new public health professionals (developing the Department of Public Health)". Käsikiri, 1994. 14 lk.
- Tartu ülikooli ajalugu*, I–II. Koost. Piirimäe, H, Siilivask, K. Tallinn: Eesti Raamat ja Valgus, 1982.
- Uibo, M. "Hügieenikateedri (instituudi) õppe- ja teadustegevus aastatel 1940–1990". Käsikiri. Tartu, 1994.

²³ M. Tammik, A. Saava. "Modernisation of training on public health and development of continuing education for new public health professionals (developing the Department of Public Health)". Käsikiri, 1994. 14 lk.

KÕRGEM KEHAKULTUURIHARIDUS TARTU ÜLIKOOLIS

Atko Viru

Arengukäik. Eesti Vabariigi algusaastatel jõuti arusaamale, et eesti kool vajab kvalifitseeritud kehalise kasvatuses õpetajaid. Mõned tublid noored eestlased olid omal initsiatiivil ja kulul suutnud saada vastava kõrghariduse Saksamaal, Soomes või Rootsis. See polnud aga lahendus. Kehalise kasvatuses ja spordiõpetajate ettevalmistuse tarvilikkust teadvustati ajakirjanduse vahendusel, sellest räägiti Eesti Spordi Liidu asutamiskongressil 1919. a. ja võimlemisõpetajate kongressidel 1922–1925. Järgnes haridusministeeriumi ettepanek luua arstiteaduskonna koosseisu kehalise kasvatuses instituut. 1925. a. ülikooli põhikiri nägigi ette kehalise kasvatuses instituudi arstiteaduskonna koosseisu.² Sõjaministeeriumi vastuseis aga lükkas veel paariks aastaks edasi töö käivitumise selles instituudis.

1928. a. taotles käsitletavasse instituuti vastuvõttu 100 kandidaati. Neist valiti 18 noormeest ja 18 neidu. Nüüd taipas kaitseministeerium, et piirdumine Tondi sõjakooliga tähendab ka kaitseväge kehalise ettevalmistuse mahajäämust ja lähetas täiendavalt 10 ohvitseri haridust edendama Tartu ülikooli. Nende hulgas oli Teise maailmasõja päevil kuulsuse pälvinud K. Talpak. Esimene lend (41 noort spetsialisti) lõpetas 1931. a. Teine lend võeti vastu 1937. a. (12 õpilast põhiharusse ja 8 teiste teaduskondade üliõpilast lisaeriala omandamiseks). 1940. a. oli lõpetajaid 22.

Kehalise kasvatuses instituudi esimeseks juhatajaks sai B. Jürgens (lõpetas arstiteaduskonna 1926. a., oli kaks aastat Viinis täiendusel ortopeedia alal). Nähti ette ka kehalise kasvatuses teooria professor, mis aga jäi täitmata ja likvideeriti 1933. a. Hiljem olid instituudi juhatajaks M. Tiitso (1938), M. Kask (1939) ja H. Niiler (1938–1944).

1940. a. võeti vastu 29 üliõpilast, õppetöö viidi vastavusse Nõukogude Liidu kehakultuuriinstituutide õppeplaanidega. Saksa okupatsiooni ajal juhtis instituuti H. Niiler. 1942. a. toimus uus vastuvõtt ning 1. novembril oli üliõpilaste koguarv 50. Nendest jõudis 1944. a. diplomini vaid 4, sealhulgas A. Tiidus, kes hiljem sai Illinoisi ülikoolis sporditeaduste magistriks ning tuntuks spordijuhina Toronto NMKÜ-s ja Yorki ülikoolis.

¹ A. Lüüs, "Kehaline kasvatus." *Kasvatus*, nr. 1 (1919), lk. 11–14.

² *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. K. Siilivask, H. Palamets, Tallinn: Eesti Raamat, 1982 (edaspidi *Tartu ülikooli ajalugu*, III). Lk. 153–155.

1944. a. hilissügisel taasorganiseeris kehakultuurialast õppetööd F. Kudu, tõmmates kaasa varem tunnustust leidnud autoriteete ja spordimehi (A. Kalamees, J. Laidvere, E. Mõtlik, F. Parre, A. Tähnas, A. Rünk, P. Paris, A. Pauskar jt.). Teravalt tõstatas küsimus, kas senine kehalise kasvatus instituut peaks eralduma ülikoolist ja kujunema kehakultuuri instituudiks Nõukogude Liidus valitseva tava kohaselt. Tehti sisuline ainuõige otsus — jääda ülikooli koosseisu, kasutada ülikooli viljastavat abi. 1945. a. kinnitati kehakultuuriteaduskond Tartu ülikooli koosseisu. 1954. aastal teaduskond asendati osakonnaga arstiteaduskonnas. Alates 1963. a. eksisteerib uuesti kehakultuuriteaduskond.³

Teise Nõukogude okupatsiooni vältel varieerus üliõpilaste vastuvõtt aastas 25–85 vahel, millele lisandus 25 kaugüliõpilast aastas. Perioodi viimastel aastatel eksisteeris vene osakond, kuhu võeti tavaliselt 15, mõnel aastal 20–25 üliõpilast. Ettevalmistuse suunitluseks esimesel kümnel aastal oli üldprofiiliga kehalise kasvatus ja spordi õpetaja. 1954. a. katsetati eraldi vastuvõtuga kehalise kasvatus õpetajaiks ja treenereiks pürgijale (a 25 üliõpilast). Hiljem korraldati sama katset veel mõnel aastal. 1973. a. spetsialiseerus teaduskond treenerite ettevalmistamisele. Pidades silmas olemasolevat õppejõudude kaadrit, asuti treenereid ette valmistama kergejõustikus, sportmängudes (korv-, võrk- ja värvapall), suusatamises, maadluses, tõstmises, ujumises ning iluvõimlemises. Spordialade föderatsioonide ettepanekul valmistati eksperimendi korras ette rühm purjetamis- ja maletreenereid. Purjetamise alal laabus koostöö spordiala juhtspetsialistidega latusalt, eksperiment õnnestus. Vähene vajadus purjesporditreenerite järele aga tegi töö jätkamise ebaotstarbekaks. Maletreenerite ettevalmistuses tekkisid probleemid, sest koostöö malespetsialistidega ei kujunenud küllaldaseks.

Kehakultuuriteaduskonna initsiatiivil (algatajaks ja põhiliseks organiseerijaks oli dots. F. Kudu) ning arstiteaduskonna toetusel (põhiliselt prof. M. Kask) ja baasil algas 1959. a. spordiarstide spetsialiseeritud ettevalmistus. See oli ainulaadne lähenemine ühendamiseks meditsiin ja sport spordiarsti sihtsuunitluslikuks koolitamiseks.⁴ Aastatel 1970–1990 töötas teaduskonna baasil kehalise kasvatus õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmise teaduskond, valdavalt Eesti, Läti, Leedu ja Kaliningradi õppejõudude tarbeks.⁵

³ Tartu ülikooli ajalugu, III. Lk. 297–303.

⁴ A. Viru, "Education of Sports Physicians in the USSR", *International Journal of Sports Medicine*, vol. 2 (1981), lk. 202.

⁵ A. Vaiksaar, "Tartu Riikliku Ülikooli kehalise kasvatus õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmise teaduskonna tööst ja tulevikust", *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 15 (1983), lk. 250–255.

1990. a. oli teaduskonnas 58 õppejõudu, neist 5 professorit ja 23 dotsenti. Õppejõudude tunnustatavusest räägib, et koosseisu kuulus 2 NSV Liidu teenelist treenerit, 5 Eesti NSV teenelist sporditegelast, 2 Eesti NSV teenelist treenerit, 1 Eesti NSV teeneline teadlane. Lisaks 7 kateedril oli teaduskonnas lihastalitluse hormonaalregulatsiooni labor (alates 1965. a.) ja treeninguprotsessi kontrolli labor (alates 1985. a.).

1991. a. lõpust algas teaduskonna ümberkorraldamine eesmärgiga väljuda nõukogude kõrgharidussüsteemist. Õppetöö muutus kolmeastmeliseks: kutse-ettevalmistus, magistriõpe ja doktorantuur. Õppeprotsessi ülesehituse alusena nähti õpetamist teaduse kaudu. Toimus üleminek kursuste süsteemilt ainesüsteemile, rakendus ainepunktide arvestus. Õppetöö suundus kehalise kasvatus õpetaja, spordiala treeneri või liikumisravi spetsialisti ettevalmistusele. Lisaerialana sai võimalikuks omandada teadmised tööks terviseõpetajana, samuti kehalise kasvatus alaste teadmiste täiendamine treeneri tööks vajalikuga ja vastupidi. Kateedrid kaotati, teaduskond jaotati spordibioloogia, spordipedagoogika ja treeninguõpetuse instituudiks, millele lisandus spordikeskus.

Teaduskonda on juhtinud dekaanina (arstiteaduskonna osakonna perioodil prodekaanina): 1944–1950 F. Kudu, 1950–1951 B. Nauman, 1951 A. Jürisson, 1952–1957 F. Kudu, 1957–1960 E. Mõtlük, 1960–1965 F. Kudu, 1965–1973 A. Vaiksaar, 1973–1989 A. Viru ja alates 1989 M. Pääsuke. Kehalise kasvatus õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmise teaduskonna dekaanid olid 1970–1974 J. Unger, 1974–1990 A. Vaiksaar. Arengu kõiki perioode on läbinud kuus põhitendentsi:

- tõhus kutsealane ettevalmistus. Eesti varustamine ajakohaselt ettevalmistatud kehalise kasvatus ja spordikaadriga;
- sportlaste taimelava funktsiooni täitmine;
- teaduslikkuse siirdamine kehalisse kasvatusse ja sportlikku treeningusse;
- kehakultuuri-alase teadustöö keskus Eestis;
- ühel ajaperioodil omandatud positiivse ülekandmine järgmisse ajaperioodi, vaatamata poliitilistele piirangutele;
- ülikooli traditsioonide omaksvõtmine ja viljakas koostöö teiste teaduskondadega.

Õppeprotsess. Aastatel 1928–1940 kujunes õppetöö korraldus valdavalt Saksa, kuid ka Rootsi ja Soome eeskujul. Perioodi lõpul hakkas H. Niileri kaudu avalduma USA mõju. Tugeva panuse andsid arstiteaduskonna professorid B. Jürgens, A. Fleisch, M. Tiitso, A. Rammul ja M. Kask. Tubli toetus saadi pedagoogikas ja psühholoogias, eelkõige professor K. Ramuli vahendusel.

Kutsealane ettevalmistus tugines metoodilistel tundidel. Sportlik tegevus oli täielikult lahutatud ettevalmistusest kutsetööks. Praktilises õppetöös kuulus pearõhk võimlemisele, kuid küllaltki suures matus õpetati ka sportmänge, ujumist, kergejõustikku, ortopeedilist võimlemist ja suusatamist. Väikesemahuliste ainetena lisandusid poks, maadlus, vehklemine, *jiu-jits*, rühmvõimlemine, rakendusvõimlemine, massaaž, ilu- ja kiiruisutamine, rahvatants.⁶

Esialgselt oli õppetöö kehalise kasvatuse instituudis kavandatud kaheaastase rakendusliku kursusena. 28. mail 1930. a. võeti vastu otsus pikendada õppetööd kolmele aastale, tõhustada teoreetilist ettevalmistust ja võimaldada seekaudu üliõpilastele ülikooli täisõigusliku diplomi saamine.⁷ Teoreetilisteks aineteks olid anatoomia, pedagoogiline ja üldpsühholoogia, kehalise kasvatuse ajalugu, pedagoogika, didaktika, pedagoogika ajalugu, füsioloogia, liikumise õpetus, kooli tervishoid ja sotsiaalhügieen, konstitutsiooniõpetus, sport ja närvikava, tähtsamate organite patoloogiline anatoomia, spordihügieen, treeningu hügieen, esmaabi, spordivigastused, harjutusväljade ehitus, seltside ja liitude tegevus.⁸

Õppeprotsessi hilisema evolutsiooni käigus on ainete üldarv vähenenud eri distsipliinide ühinemise, mõnedest teoreetilistest ainetest loobumise (pedagoogika ajalugu, konstitutsiooniõpetus, tähtsamate organite patoloogiline anatoomia) ja praktiliste ainete arvu vähendamise kaudu.

Õppekava muutus 1940. a. seoses nõukogude kehakultuuri instituutide õppeplaanide kasutuselevõttuga. Seniste õppeainete arv vähenes, kuid õppetundide koguarv suurenes. Juurde tulid nn. punased ained.

1944/1945. õ.-a. jätkati õppetööd nõukogude (kehakultuuri instituutide) õppeplaanide järgi. Edasine õppetöö evolutsioon kajastas kuni 1990. a. neid muutusi, mis leidsid aset nõukogude kõrghariduses. Jättes kõrvale esimesed sõjajärgsed aastad, on tabelis 1 iseloomustatud õppeplaanide dünaamikat kahe kriteeriumi alusel. Üllatavalt selgub, et nii 1928. a. kui ka ajavahemikus 1961–1994 on bioloogilis-meditšiiniliste ainete mahuline vahekord pedagoogilis-psühholoogilistesse ainetesse jäänud enam-vähem samaks, andes mõningase ülekaalu esimesele ainegrupile. Ainsaks erandiks on 1974. a. õppeplaan. Teoreetiliste ja sportlikpraktiliste ainete vahekorras oli 1928. a. viimaste tugev ülekaal. Edaspidi vähenes järkjärgult praktiliste ainete maht. 1974., 1978. ja 1982. a. õppeplaanis oli mõningane ülekaal teoreetilistel ainetel. Alates 1988. a. on vahekord stabiliseerunud praktiliste ainete väikesele domineerimisele (49:51). Seejuures tuleb silmas pidada, et esiteks on teoreetiliste ainete hulga arveldusest välja jäetud kommunistlikku ideoloogiat levitavad ained, teiseks

⁶ "Kehalise Kasvatuse Instituudi töökava". *Eesti Spordi Leht*, nr. 6 (1928), lk. 6.

⁷ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Lk. 153–155.

⁸ "Kehalise Kasvatuse Instituudi töökava". *Eesti Spordi Leht*, nr. 6 (1928), lk. 6.

kuulub praktiliste ainete hulka õppetöö erialal, kus küllaltki suur osa aine kogumahust kuulus loengutele ja seminaridele.

Teaduskonna evolutsioon sõjajärgsel perioodil jaotub nelja perioodi.⁹ Esimestel sõjajärgsetel aastatel nõudis hoolt õppekoosseisu komplekteerimine, spordibaaside taastamine ja uute rajamine.¹⁰ Pandi alus Kääriku spordibaasile, mille arenguks andsid 40 aasta vältel oma parima dotsent F. Kudu ja hilisem Eesti Olümpiakomitee president A. Green. Tolleaegne dekaan F. Kudu tegi palju selleks, et edasi kanda kehalise kasvatuse instituudi kogemust, ka üliõpilastraditsiooni. Jätkus julgust võtta kehalise kasvatuse instituudi 1943/1944. a. loodud laul "*Viva vita, viva KKP*" teaduskonna hümniks.

Üheks edasi kantud traditsiooniks oli õppelaagrite korraldamine. Viimane sõjaeelne õppelaager toimus Narva-Jõesuus 1941. a. juunis, lõppedes mobilisatsiooniga noorematele õppejõududele ja meesüliõpilastele.¹¹ Sõja ajal toimusid õppelaagrid talvel Otepääl ja suvel Viljandis. Sõjajärgsetel aastatel õppelaagrid jätkusid, vaatamata sellele, et üleliiduline õppeplaan ei näinud neid ette. Viimastesse võeti õppelaagrid (soovitavana) sisse alles 1960. aastatel, kui tuntuks oli saanud Tartu positiivne kogemus.

Teiseks etapiks võib tinglikult lugeda aastaid 1950–1957. Õppeprotsessis valitses kallak praktitsismile. Kindlustati tõhus praktiline ettevalmistus, mis põhines enese treenimisega saadaval kogemusel. Sportlik ettevalmistus seostus vahetult õppetööga. Ka meetoodilised tunnid asendusid tegeliku kehalise ettevalmistusega, treeninguga.

Aastatel 1957–1974 (kolmas etapp) kujunes võitlus teoreetilise ja praktitsistliku lähenemise vahel, millele andis toetust tekkiv ja arenev teadustöö. Dekaanide E. Mõtliku ja A. Vaiksaare tegevus kindlustas sportliku ettevalmistuse lahutamise õppetööst, meetoodiliste tundide taastamise, nende tähtsuse kasvu. 1957. a. avati aspirantuur, alguse sai kehakultuurialane kraadiõpe Tartu ülikoolis. Bioloogilis-meditsiinilise ettevalmistuse spetsifitseerimiseks, kuid samuti ka spordiarstide ettevalmistuse kindlustamiseks loodi 1964. a. spordimeditsiini kateeder (esimene juhataja professor I. Sibul). 1971. a. jagunes kateeder spordifüsioloogia kateedriks kehakultuuriteaduskonna ning spordimeditsiini ja ravikehakultuuri kateedriks arstiteaduskonna koosseisus.

Neljas etapp (1974–1990) seostub spetsialiseerumisega treenerite ettevalmistamisele. Avaldusid kaks osaliselt vastuolulist tendentsi: rõhk teoreetilisele ettevalmistusele ning soodustingimuste nõue tippportlastele

⁹ A. Viru, V. Lenk, "Kehakultuuriteaduskond 50-aastane". *Teoria i praktika fiz. kult.*, nr. 10 (1978), lk. 74–76 (vene keeles).

¹⁰ F. Kudu. "Mälestusi". (Käsikiri H. Palametsa arhiivis.) 1982.

¹¹ *Ibid.*

treenerikutse omandamisel. Võimaldati individuaalseid õppeplaanide ja eksamite sooritamise graafikuid. Nõuti "lati" hoidmist vajalikul kõrgusel. Selle nõude täitmine polnud alati absoluutne. Üldse toimis kogu Nõukogude okupatsiooni vältel väljalaskeplaan, mis vajutas oma pitseri eksamineerimise tasemele.

Neljandal etapil oli vaidlustandriks: kutseõpe vs. sportlik ettevalmistus, teooria vs. praktika, bioloogiline vs. sotsiaalne, fundamentaalteadus vs. rakendusteadus, tipptreener vs. noortetreener. Vaidlused sünnitasid kõhkusi, vähendasid üksmeelt ja arengutempot, teiselt poolt kindlustasid tasakaalustatuse teaduskonna arengus.

Avardunud rahvusvahelised kontaktid 1990. aastatel viisid rea varem lõpetanud tööle Soome, Rootsi ja mujale. Vestlused nende töö kvaliteedi kohta tõid valdavalt esile positiivse hinnangu: tegemist on heade teadmistega, mõtlevate treeneritega, kes oskavad kasutada Nõukogude Liidu kogemusi.

Naasmine Eesti Vabariiki tõi kaasa eespool kirjeldatud kardinaalsed muutused õppeprotsessis. Mõningate aastate pärast saab anda hinnangu tulemustele, mida toetasid kahtlematult progressiivse olemusega ümberkorraldused. Hinnangu kujunemisel näivad määravad olevat küsimused: kas säilib kutsealase ettevalmistuse tase, kui rõhk on pandud kraadiõppele? missuguseks jäi neis tingimustes meetodiliste tundide ja õppepraktika tase? kuidas õnnestus ühendada varasem kogemus õpetamisega teaduse kaudu?

Teadustöö. Kehakultuurialase teadustöö arengukäiku on korduvalt analüüsitud.¹² Kokkuvõtte võib esitada punktidenä:

1. Kehalise kasvatus instituut ei jõudnud panna alust kehakultuurialasele uurimistööle. Ometigi andsid õppejõudude poolt avaldatud teosed¹³ alust lugeda instituuti teadusliku mõtte keskuseks. Iseloomulik oli, et juba esimeses lennus leidis lõpetanud, kes süüvisid teadusprobleemidesse. 1931. a. avaldas J. Laurson (Laidvere) artikli "On kehaharjutusil töutervishoidlikku tähtsust?"¹⁴, mis lõppes konstateeringuga: "... üksik-

¹² E. Mõttlik, "Ülevaade spordipedagoogilisest uurimistööst Eesti NSV-s", *Eesti NSV vabariiklik kehakultuurialane teaduslik-metoodiline konverents*. Tallinn, 1967. Lk. 13–22.; A. Viru, "Kehakultuurialase teadusliku mõtte arengust Tartu Ülikoolis". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 12 (1981), lk. 182–189.; A. Viru, "Trends of sports science in Estonia", *Acta Academiae Olympiquae Estoniae*, vol. 2 (1994), lk. 74–93.

¹³ A. Kalamees, *Algkooli kehakasvatuse käsiraamat*. Tartu, 1936.; M. Kask, *Sporditervishoid*. Tartu, 1939.; H. Niiler, *Korvpallimängu õpetus*. Tartu, 1938.

¹⁴ J. Laurson, "On kehaharjutusil töutervishoidlikku tähtsust", *Eesti Spordi Leht*, nr. 23 (1931), lk. 2.

inimene pole mitte ainult oma isiklik kehatervise looja ja kujundaja, ta on ka üks elu koostavata ja -koostõstja kogu rahva kehas.”

2. Kehakultuurialane teadustöö algas viiekümnendatel aastatel esimese katsetustena ja omandas kindla koha teaduskonnas 1960. aastate algul. Tähtsündmusteks olid aspirantuuri teke 1956. a., esimesed väitekirjad 1954.–1963. a., kehakultuurialaste kraadide kaitsmise nõukogu formeerumine aastal 1966, ühiskondliku teaduslabori teke 1960. a. ning selle muutumine üleliiduliselt finantseeritavaks probleemlaboriks 1965. a. Esimesed kaks doktoriväitekirja kaitsiti aastatel 1970 ja 1974. Alates 1961. a. hakkas ilmuma *TRÜ Toimetiste* seeria *Töid kehakultuuri alalt*, millele 1969. a. lisandus *Lihastalitlusega kohanemise regulatsiooni endokriin-mehhanismid*.

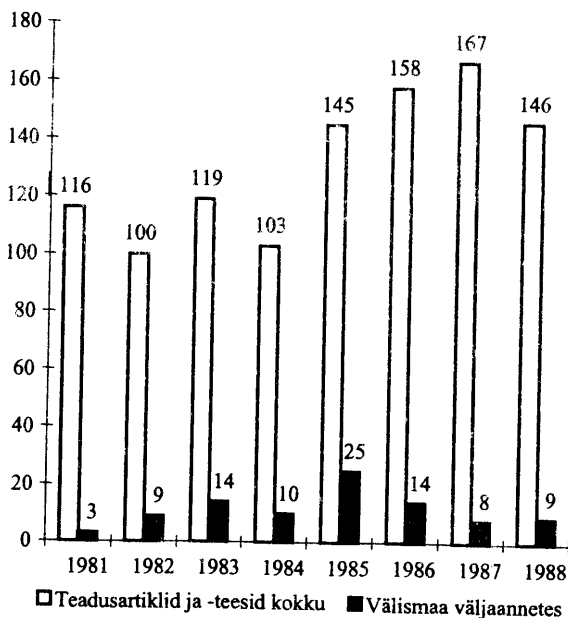
3. Ka teadustöökäitluse perioodil avaldasid õppejõud artikleid populariseerimaks teadussaavutusi ja üldistamaks praktilisi kogemusi. Avaldati rida spordialaseid raamatuid (R. Toomsalu, A. Kalamees, F. Parre, A. Tiik, A. Rünk, E. Isop, I. Okk, U. Sahva, A. Tähnas, V. Kalam).

4. Ajavahemikul 1954–1990 valmis teaduskonnas 77 kandidaadi- ja 5 doktoriväitekirja.

5. Teaduskonna perspektiivplaan aastateks 1985–1990 nägi põhiülesandena ette “Vabariigi spordi varustamise kaasaegsel teaduslikul ja meetoodilisel tasemel ettevalmistatud treeneritega, kes ... valdavad teaduslikku metodoloogiat kasutamaks teaduslikku analüüsi praktika küsimuste lahendamisel ... Paralleelselt peab teaduskond tagama viljaka teadustöö kaudu endale juhtpositsiooni vabariigi sporditeaduses, muutuma spordiliikumise ajuks ...”.

See ülesanne ei jäänud pelgaks sooviks. Aastatel 1981–1988 oli teadusproduktioon küllaltki soliidisel tasemel (joon. 1). Lisaks teaduslikele ja meetoodilistele artiklitele ja lühipublikatsioonidele avaldati sel ajaperioodil 14 raamatut, millel oli teadusmonograafia iseloom, 5 õpikut ja 119 õppevahendit.

Oli loodud eeldus, et tingimuste muutudes hakata õpetama teaduse kaudu ja edendama kraadiõpet. Ka teadustöö edasine tõus oli ette valmistatud. Näiteks ilmus 1993. a. 78 teadusartiklit, neist 35 rahvusvahelistes väljaannetes, 145 teaduslikku lühipublikatsiooni (77 välismaal). Aastatel 1991–1994 kaitsiti 18 magistritööd, hakkasid ilmuma Tartu Ülikooli toimetistena seeriad *Biological and Pedagogical Problems of Physical Education and Sport*, *Acta Academiae Olympique Estoniae* ning *Treeningõpetuse instituudi teadus- ja õppemetoodiliste tööde kogumik*.

Joonis 1. Teaduspublikatsioonid 1981–1988.

Kokkuvõtteks. Hoone kõrgemaid korruseid pole võimalik ehitada enne, kui alusmüürid on tõusnud vajaliku tasemeni. Nii on kujunenud ka kehakultuuriteaduskonna evolutsioon: võetakse varasemast positiivne, rakendatakse ja arendatakse seda edasi uutes oludes.

Tabel 1. ÕPPEKAVAD. Vahekord ainerühmade mahus (%).

	Biol.-med.: ped.-psühhol. ained	Teooria: praktika
1928	52:48	32:68
1961	58:42	44:56
1969	57:43	47:53
1974	48:52	54:46
1978	60:40	52:48
1982	56:44	58:42
1988	53:47	49:51
1990	53:47	49:51
1992	57:43	46:54
1994	60:40	49:51

Kirjandus

- Kalamees, A. *Algkooli kehakasvatuse käsiraamat*. Tartu, 1936.
- Kask, M. *Sporditervishoid*. Tartu, 1933.
- Kehalise Kasvatuse Instituudi töökava. *Eesti Spordi Leht*, nr. 6, 1928. Lk. 6.
- Kudu, F. Mälestusi. Käsikiri H. Palametsa arhiivis. 1982.
- Laurson, J. "On kehaharjutusel tautervishoidlikku tähtsust". *Eesti Spordi Leht*, nr. 23, 1931. Lk. 2.
- Lüüs, A. Kehaline kasvatus. *Kasvatus*, nr. 1. 1919. Lk. 11–14.
- Mõttlik, E. "Ülevaade spordipedagoogilisest uurimistööst Eesti NSV-s". *Eesti NSV vabariiklik kehakultuurialane teaduslik-metoodiline konverents*. Tallinn, 1967. Lk. 13–22.
- Niiler, H. *Korvpallimängu õpetus*. Tartu, 1938.
- Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. Siilivask, K., Palamets, H. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Vaiksaar, A. Tartu Riikliku Ülikooli kehalise kasvatuse õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmise teaduskonna tööst ja tulevikust. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 15, 1983. Lk. 250–255.
- Viru, A., Lenk, V. "Kehakultuuriteaduskond 50-aastane". *Teorija i praktika fiz. kult.*, nr. 10, 1978. Lk. 74–76 (vene keeles).
- Viru, A. "Education of Sports Physicians in the USSR". *International Journal of Sports Medicine*, vol. 2, 1981. P. 202.
- Viru, A. "Kehakultuuri-alase teadusliku mõtte arengust Tartu Ülikoolis". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 12, 1981. Lk. 182–189.
- Viru, A. "Trends of sports sciences in Estonia". *Acta Academiae Olympiquae Estoniae*, vol. 2. 1994. Pp. 74–93.

TARTU ÜLIKOOLI LOODUSTEADLASTE EKSPEDITSIOONID AASTAIL 1919–1994

Erich Kukk

Alljärgnevas ülevaates käsitlen bioloogide, geograafide ja geoloogide uurimisreise ning välitöid pealkirjas märgitud ajavahemikus. Näib, et esimesest detsembrist 1919. a. hakkas töö ka matemaatika-loodusteaduskonnas täie hooga peale. Ega muidu poleks saadetud geoloogi, dotsent Henrik Bekkerit juba järgmisest aastast end täiendama (kolmeks aastaks vaheaegade) Inglismaale. Vähe sellest, 1923. a. mais oli ta lähetatud Soome, Rootsi ja Norrasse, ülesandeks sealsete uurijate ning nende töödega tutvumine. Soomes tutvus H. Bekker kvaternaargeoloogi Matti Sauramo töödega ning huvitus viirsavide uurimisest. 1924. a. kirjutas H. Bekker *Looduses*, et sellega üritab eeloleval suvel tegelema hakata ka TÜ Geoloogia Instituut, kui läheb korda "Eesti Panga puhtakasu jagamiselt ainelisest küljest toetust leida. Sellelaadilisel uurimisel ei oleks mitte ainult määratu suur teadusline tähtsus, vaid ka majandusline, sest selle juures tähendatakse täpsalt üles maa-alad, kus leidub savisid, sest just viirsavid on kõige paremad mitmeks tööstuslikeks otstarbeks. Suured savitööstused on targanud Soomes just viirsavide maa-aladel". Töö algaski 20. mail 1924. aastal. Kohal oli ka M. Sauramo ning ettevõtmine laienes edaspidi kogu Baltikumile. Samal aastal käis hüdrobioloog dotsent H. Reichenbach (hilisem Riikoja) Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa bioloogiajaamadega tutvumas.

Geograafiamagister A. Tammekann sai ülikoolilt aastase stipendiumi Soome, zooloogiaprofessor J. Piiper paariks semestriks Inglismaale.

Esimese üliõpilasena oli loodusteadlastest välismaal (Soomes) G. Vilberg (Vilbaste) Laadoga ümbruses Turu Soome ülikooli ühenädalasel taimeteaduslikul ekskursioonil. Võõramaalasi oli seal üldse 25, sealhulgas 12 magistrit. Matka juhtis metsateadlane professor K. Linkola. Vilbaste jätkas hiljem sealsetel rannaniitudel töid koos prof. Linkola ja Lauri Kariga.

Aastatel 1926–1929 oli Elmar Lepik Rockefelleri Fondi stipendiaadina Zürichis, kust käis uurimisreisidel Põhja-Aafrikas, Hispaanias, Itaalias ja Prantsusmaal, tuues sealt kaasa ligi tuhandelehese herbaariumi.

Nüüd väike kõrvalepõige toetuste valdkonda. Juba üliõpilasena (1928) sai Edgar Kant ülikoolilt stipendiumi Viini ja St.-Galleni ülikooli, 1929. a.

aga stipendiumi Soome, Rootsi, Norra ja Taani ülikooli sotsiaalgeograafia küsimustega tutvumiseks. 1931.–1932. aastaks tuli Rockefelleri Fondi toetus ja uute kohtadena Pariis, Grenoble ja Amsterdam. 1930. aastal käis mag. Edgar Kant karstimaal Balkanil, külastades San Ganziano koobastikku. Soodeuurija P. W. Thomson viibis läbisõidul Läti ja Leedu soodel, kui tegi pikema reisi Kesk-Euroopa, sealhulgas Alpide, samuti Itaalia ning Balkanimaade soode ja rabade arenguga tutvumiseks. Aastatel 1933 ja 1937 viibis ta Soome, Rootsi ja Norra Lapis, eesmärgiks arktiliste savide teke ning taimejäänuste esinemine neis, kusjuures esimese aasta Petsamo ümbruse reisil oli tal kaasas kolm nooremat kolleegi. Zooloogia-instituudi assistent Hans Mühlberg (Kauri) oli augustis 1930 III Põhja-maade entomoloogide kongressil, pärast seda aga vaatas natuke põhjalikumalt ringi Lääne-Uusimaal ja Karjalas. Ka käis ta Soome ning Põhja-Norra tundrute ämblikuliste faunat uurimas.

Eraldi tahaks peatuda selle perioodi ühel nimekamal teadus- ja reisi-mehel prof. T. Lippmaal. 1927. a. juulist septembrini töötas T. Lippmaa (koos E. Lepikuga) Soome ja Norra Lapis, selgitamaks taimepigmentide funktsioone polaarpäeva tingimustes. 1929. aastal sai ta enesetäiendamiseks üheks õppeaastaks vabaks. Ta töötas 3 kuud Prantsuse Alpides Col du Lautaret' ümbruses (1700–3000 m kõrgusel üle merepinna) Briançon' ja Grenoble'i vahel. Järgmisel aastal siirdus T. Lippmaa välitöödele Põhja-Aafrikasse (Oranist lõunas), kuid pidi sealt professori kohale konkureerimise tõttu ennetähtaegselt tagasi tulema. 1938. a. 29. augustist 2. septembrini toimus Ameerikas taime- ja loomakoosluste uurimise uutele meetoditele pühendatud konverents, kuhu Euroopast olid kutsutud ainult Taani ornitoloog N. Tinbergen ja prof. T. Lippmaa. Töötanud kuu enne konverentsi Kanadas Gaspé poolsaare ürgmetsas, Montreali ja Quebeci ümbruses, viibis ta pärast konverentsi veel kuu aega Long Islandil, Michigani järvede ümbruses ning Tennessee osariigis Suurtes Udumägedes (Great Smoky Mountains). Oma reisimärkmetes nuriseb ta korra abitööjõu puudumise üle, kurtes, et peab välitöödel kogu oma majapidamist üksi tassima. Ainsaks abilistega reisiks jäigi talle juba eespool nimetatud Lippmaa reis, kus olid kaaslaseks Elmar Lepik ja Juta Rebane.

Eesti punase liivakivi probleemidega olid seotud geoloogide retked Gröönimaale. 1936. a. olid taanlase Lauge Kochi ekspeditsiooni liikmeteks Ida-Gröönimaal mag. T. Heinrichson ja üliõpilane R. Hallik. Eespool nimetatud T. Heinrichson oli juba 1931. a. viibinud ekspeditsioonil Lääne-Abessiinias. Taani Gröönimaa Uurimise Instituudi ekspeditsiooni liikmetena uurisid Gröönimaa ürgaegseid setteid, kambriumi ja ordoviitiumi lademeid ning ürgkalu prof. A. Öpik ja assistent T. Heinrichson. Nimetatud ekspeditsioon oli üsna paljurahvuseline. Peale eestlaste oli ekspeditsiooni organiseerija ja juht prof. L. Koch kaasa kutsunud tektoo-

nika eriteadlased prof. Wegmanni ja Bütleri Šveitsist ning paleontoloog Söderberghi Rootsist.

Zoologia assistent A. Määr töötas 1933. aastal Islandi rannavetes, kogumaks sealset rannafaunat. 1937. a. mais toimusid Soomes Soome-Eesti ornitoloogiapäevad, kus ekskursioonidel kogusid materjale Joh. Lepiksaar ja Juta Rebane. Sõjaeelse perioodi viimaseks tõsisemaks reisiaastaks oli aasta 1938. Stipendiumi sõiduks Rootsi, Poolasse, Šveitsi ja Saksamaale sai antropoloog Juhan Aul, viis kuud viibis Soomes prof. Matti Sauramo juures end täiendamas geoloogiamagister Laasi. Juunis toimus Helsingis ja Ahvenamaal VI Baltimaade taimegeograafide kongress, milles Tartu Ülikoolist osalesid T. Lippmaa, K. Eichwald, A. Vaga, E. Lepik, E. Spohr, V. Sirgo ja E. Pastak (Varep). Viimati nimetatu jäi kuni augusti lõpuni välitöödele Tvärminnesse. Pärast Soome-sõitu viibis Elmar Lepik kolm nädalat Kesk-Euroopas Hessenis, Frankfurdis ja Berliinis, tutvumaks kartuli viirushaiguste küsimustega. (Olnud juba 1935. aastast Rahvasteliidu juures taimekaitse Põhja-Euroopa eksperdiks, määrasid prof. Elmar Lepiku sõjaeelsed kontaktid ja tegevus kogu tema edaspidise saatus. Kohe pärast kodumaalt põgenemist 1945. aastal sai ta botaanika ja taimekaitse professori koha Weißenstephani Kõrgemas Aianduskoolis, hiljem aga töötas mitmes Saksa ning Ameerika ülikoolis.) Samal suvel rändas prof. A. Tammekann Amsterdamis toimunud rahvusvahelise geograafiakongressi osavõtjana Madalmaades. Järgmisel (1939.) aastal viibis K. Orviku juunis-juulis Lätis, Poolas, Saksamaal ja Taanis, et tutvuda sealsete intergalatsiaalsete setete leiukohtadega, prof. H. Riikoja aga tegi IX limnoloogiakongressi osavõtjana ekskursiooni Taanis ja Rootsis, tutvumaks sealsete järve- ja mereuurimisjaamadega. Esmakordselt viibis H. Riikoja limnoloogiakongressidel 1929. a. Itaalias.

Sõjajärgsed aastad võib jagada kahte perioodi: 1945–1987 ja 1988–1994. Siin käsitlen ainult teaduslikke ekspeditsioone, jättes kõrvale õppetööga seotud õppe- ja menetluspraktikasõidud.

Vaadeldava perioodi ekspeditsioonid algasid 1958. a., kui entomoloogid käisid Komis ja aasta hiljem Altais. Samal (1959.) aastal tegid uurimisreise Kesk-Aasiasse ülikooli zooloogid ja botaanik V. Masing. Üheks olulisemaks tolle aja ettevõtmiseks kujunes Eesti TA Presiidiumi ja Eesti komsomoli keskkomitee toetusel Lennart Meri poolt organiseeritud ja juhitud TA noorte teadlaste I Kaug-Ida ekspeditsioon 1960. a. 3. augustist kuni 16. oktoobrini Kamtšatkale ja Kunaširile. Neli liiget kümnest — geograafid V. Lepasepp ja A. Raik, zooloog H. Ling ning botaanik H. Trass — olid ülikoolist.

Nüüd mõni sõna ka uurimisreiside organiseerimise ja õnnestumise kõõgipolelt. Juba konverentsidel osalemise ning menetluspraktikareiside käigus tekkisid kasulikud tutvused ning omandati esimesed kogemused. Tekkisid sidemed üleliiduliste ja piirkondlike botaaniliste, zooloogiliste

ning geograafia- ja geoloogiaalaste uurimisasutustega. Eestlasi tunti, hinnati ja kutsuti ekspeditsioonidel osalema. Olulist osa ekspeditsiooni koosseisu sattumisel etendavad peaaegu võrdsest teadmised, üldinimlikud iseloomujooned ja tavaharjumused. Raske iseloomuga ekspeditsiooniliige võib tugevasti mõjutada nii uurimisreisi edukat kulgu kui ka tulemusi. Teiselt poolt võib juhuslik kohtumine mingi inimesega mõjustada ekspeditsiooni tulemusi ka positiivses suunas. Nii juhtuski Kaug-Ida ekspeditsioonil, sest juhuslikult oli NL TA Kamtšatka kompleksekspeditsiooni ülemaks akadeemik B. Piip.

Juba järgmisel aastal korraldati 19 osavõtjaga II Kaug-Ida ekspeditsioon, sedapuhku 11. juulist 11. oktoobrini akad. H. Habermanni juhtimisel. Esimeses rühmas (siin osalesid põhiliselt zooloogid) olid ülikoolist Ü. Järvekülg-Tuul, H. Ling, R. Veenpere ja üliõpilane J. Käerner, uurimipiirkonnaks Sidimi ümbruse mererannik, Hanka järve ida- ja lõunarannik ning mõned looduskaitsealad. Teise rühma kuulusid botaanik V. Masing ja ornitoloogiks õppiv üliõpilane V. Lilleleht, tööpiirkonnaks Amuuri oblasti Dzeltulaki rajoon, Jakuudi ANSV Tsulmani rajoon, Juudi Autonoomse Oblasti Oblutšeni rajoon, Habarovski krai Komsomolski rajoon, Primorje krai Olgino rajoon ning mitmed looduskaitsealad. Kolmanda rühma moodustasid entomoloogid ja ornitoloogid H. Remm ning üliõpilased T. Randla, R. Saluri ja J. Viidalepp, tööpiirkonnaks taas piirkonna looduskaitsealad ning Oblatšnaja, Nahhodka ja Lazo ümbrus.

Selle ja ka järgmise perioodi kõige toekamaks reisimeheks on kahtlemata Viktor Masing. Üsna vähe on endise NSV Liidu piires paiku, kuhu pole ulatunud tema uurimismatkad. Kogu NSV Liidu Euroopa-osa Koolast Kaukaasiani, Kesk-Aasia, sh. Karakumi kõrb ja Tjan-Šani mäed, Lääne-Siberi sood, Kirde Siber, Baikali ümbruse metsad, Krasnojarski ümbrus on V. Masingu poolt läbi rännatud ja uuritud. Välismaale pääses V. Masing pärast sõda esmakordselt 1967. a. turistina, üksinda aga IV ülemaailmsele turbakongressile Soomes 1972. a. ning viiendale Poolas 1976. a. Lühiaegseid välissõite olid loodusteadlased teinud juba 1960. aastate algul. Poolas olid viibinud 1961. aastal. A. Rõõmusoks, 1962. a. K. Orviku ja E. Varep, kuuajalise lähetuse Soome sai 1964. a. märtsis H. Trass. Arvukamalt on välismaale pääsenuid 1970. aastate algusest. 1971. a. viibis üle kuu aja Soomes H. Ling, Prantsusmaal käis A. Rõõmusoks, viimane järgmisel aastal ka Kanadas. Samal aastal (1972) tehti minule ettepanek osaleda Mongoolia — NSV Liidu ühises bioloogilises kompleksekspeditsioonis. Selle ekspeditsiooni floristika töörühma juhatajaks oli BIN-i professor V. Grubov, keda peetakse peaaegu parimaks Süda-Aasia flora tundjaks. Tutvus temaga oli juba aastatetagune, sest 1961. a. olin nooruse uljusest ja hulljulgusest vastu võtnud pakkumise juhtida NSVL TA Füsioloogiainstituudi kosmosebioloogia sektori ekspeditsiooni Pamiiri vetikakultuuride lähtematerjalide kogumiseks. Sealt nii

tutvused bioloogide-mäestikeuurijatega kui ka esimesed kogemused tööks Kesk-Aasia mägedes. Kaheks järgmiseks suveks aga tuli üle võtta kogu tööühma juhtimine, sest tänu prof. Grubovi teravale keelele tegid mongolid temast oma maa jaoks *persona non grata*. 1976. a. õnnestus allakirjutanul koos rootslastega osaleda kahekuulisel Läänemere uurimise kompleksekspeditsioonil. 1974. aastal viibis prof. H. Trass Turu ülikooli Kevo bioloogiajaamas Soome Lapis lihhenoloogiasümposiumil, aasta hiljem aga välitöödel Kanadas (18.09.–20.11.1975). Mingitel põhjustel pääses ta järgmisel korral piiri taha üle kümne aasta hiljem. Ju olid julgeolekuvõimud tema tegevuses midagi vastuvõtmatut leidnud. 1978. aastal toimus bioloogide Baikalmi ekspeditsioon. Mitmel aastal enne seda olid ülikooli loodusteadlased olnud lepingute korras tööl Kasahstani uudismaadel ja Siberi metsades.

1988. aastal viibis prof. V. Masing järjekordsel soouurijate kongressil, mis sedapuhku toimus Prahast. V. Masing oli senini teadlikult vältinud Tšehhimaad ja eriti Prahat, sest liiga elavalt olid silme ees ja mälus sõja-aegsed pildid Praha staadionist, kus ka tema oli sõja lõpul oma saatust oodanud. Samal aastal pääses taas välismaale professor H. Trass, sedapuhku Šveitsi Interlakenisse, osalemaks keskkonna saastamise küsimustele pühendatud konverentsil.

Aastate 1988–1994 reise suunad on üsna sarnased eestikeelse ülikooli algusaastate omadega. Põhiliselt rändab juba noor vahetus. Taas on viibitud Rootsis, Norras, Saksamaal ja muidugi palju kordi Soomes. Vahetatakse õppurite rühmi, osaletakse pikemaajalistes ühistöödes. Praegu oleme kahjuks kolleegidele välismaal kvalifitseeritud, kuid odavaks tööjooks, aga see vaese sugulase seisund ei tohiks pikka aega kesta.

Nüüd veel ka kahest noolest Austraaliasse. Siin on asjalisteks kolleegid V. Masing ja A. Läänelaid, esimene neist isegi kahel järjestikusel (1989. ja 1990.) aastal. Ka nimetatud reiseid on toimunud tänu headele külalislahketele kutsujatele. Nagu V. Masing ütles, läks ta teisele reisile, otsimaks maailma kõrgeimaid puid — ja leidiski Tasmaaniast maailma kõrgeimad eukalüptid.

Noortele ränduritele tahaks soovitada üht: ärge kapselduge oma kitsa huviorbiidi kesta. Käige avasilmi ringi, tehke palju märkmeid ka sellest, mis otseselt tööd ei puudutagi. Saate muljeid jagada ka teistele ja on kõigil midagi lugeda 25, 50, 75 ja isegi 100 aasta pärast. Ka see ettekanne on kujunenud kunagi talletatud märkmetest.

TARTU ÜLIKOOLI MATERIAALSE BAASI KÜSIMUS 1960. AASTATEL

Karl Siilivask

Tartu ülikooli ajaloos on olnud korduvalt ajajärke, millal tema materiaalse baasi (hooned, auditooriumid, laborid-kabinetid, raamatukogud, kliinikud, nende sisustus ja ajakohane tehniline varustatus) küsimused on tõusnud edasiarengu seisukohalt esikohale. Üheks selliseks perioodiks olid 1960. aastad.

Sõjajärgne Tartu Riiklik Ülikool päris oma materiaalse baasi Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolilt, viimane oli selle saanud põhiosas tsaariaegselt ülikoolilt. Sõjaeelset 1940. aastal võis selle seisu lugeda enam-vähem rahuldavaks. Viimase maailmasõja käigus said ülikooli hooned tublisti kannatada, siiski õnnestus 1944. aastal ülikooli kollektiivil suurem osa väärtuslikest varadest ja sisseseadest maakohtadesse varjule viia ning päästa evakueerimisest Saksamaale. Kuigi sõjas hävis ligikaudu pool Tartu linna ehitistest, oli *alma mater*'il õnne. Fortuuna päästis tema tähtsad õppehooned ja kliinikud. Raskemini said kannatada põhjapool Ema-jõe, peamiselt Raadil paiknenud põllumajandus- ja loomaarstiteaduskondade õppehooned, neist enamik hävis.

Säilinud õppehooned olid 1944. a. aasta septembris, kui lahingu-tegevus Tartus lõppes, masendavas olukorras: aknad klaasideta, ruumid prahti täis, siin-seal hoonetes pommitabamusi ja mürsukildude kriimustusi, põlengute jälgedest rääkimata. Kuid säilinud hooned suudeti 1944. a. novembriks klaasida, ruumid koristada ning hädavajalik remonti teha, nii et esialgne õppetöö võis alata. Linnalt saadi lisaks uusi õppehooneid ja õppejõududele elumaju. 1945. aastal jõuti säilinud hooned töökorda seada, nii et 1946/1947. õppeaasta võis toimuda juba enam-vähem normaalses tingimustes. Et üliõpilaste sõjaeelne arv taastus aegamisi, siis võis 1940. aastatel olemasolevate õpperuumidega hakkama saada, kuigi osa neist oli juba materiaalselt ja moraalselt amortiseerunud.

1950. aastatel hakkas olukord halvenema. 1952. aastal loodi ülikooli põllumajandus- ja metsandusteaduskonna baasil Eesti Põllumajanduse Akadeemia. Viimasele eraldati ka osa ülikooli õppehooneid, samuti jäeti ajutiseks kasutamiseks ülikooli auditooriume ja kabinette (näiteks Vanemuise tn. 46 hoones). Samal ajal kasvas üliõpilaste arv ülikoolis,

ulatudes kõigis õppevormides 1960. aastate alguseks 3200-ni.¹ Taotlused saada EPA-lt õpperuume tagasi ei andnud tulemusi, sest sealgi oli üliõpilaste arv tõusnud üle 2000 ning valitses terav ruumipuudus.

Ei saa ütelda, et ülikool 1950. aastail ja 1960. algul ei oleks ehitanud. 1950. aastail ehitati Pälsoni (praegu Kuperjanovi tn.) ja Tiigi tänava ühiselamud, suurel määral üliõpilaste ühistööga rekonstrueeriti ülikooli staadion, ehitati staadionihoone ja nn. kergejõustikumaja. 1960. aastate esimesel poolel algas 800-kohalise ühiselamu ehitamine Leningradi (praegu Narva) maanteel ning aastail 1960–1964 valmis Kääriku spordibaasi uus hoonetekompleks (võimla ehitati hiljem), rajati staadion ja mänguväljakud. Kääriku ehitused kerkisid nn. isemajandamise korras ja samuti suurel määral üliõpilaste ühistöö toetusel. Raha hangiti peamiselt ENSV Ministrite Nõukogu reservsummadest, ehitajad palgati kohapealt. Kääriku ehituste hingeks oli tuntud sporditreener Fred Kudu, organisaatoriteks toonased prorektorid — haldusprorektor Viktor Simm ja õppeprorektor Ilo Sildmäe. Tallinna-poolseks peatoetajaks oli Arnold Green.² Sõjajärgsetest ülikooli õppejõududest on teadaolevalt seni ainukesena pälvinud Kääriku mäeveerule püstitatud ausamba F. Kudu tänuks tema mitmekülgsele tulemusrikkale tegevusele Eesti spordi hüvanguks.

Materiaalse baasi olukord Tartus läks aga järjest teravamaks. Esimesena ei suutnud kasvavale koormusele vastu pidada ülikooli ajalooline raamatukoguhoone Toomel. Aastail 1945–1960 oli raamatute hulk tõusnud 1,2 miljonilt eksemplarilt ligi 2,4 miljonile. Veidi oli leevendanud olukorda õpperaamatukogu käikuandmine 1956. a. ülikooli kirikuhoones. Varsti tuli ruumipuudusel raamatuid hoida riulitel mitmes reas, põrandal ja aknalaudadel. Hoone kandevõime ületati 1960. aastate algul kõigil korrustel. Kandekonstruktsioonidel ilmnisid ülekoormuse tõttu praod ja painded. TPI spetsialistidest koosnev komisjon kuulutas 1962. a. töö raamatukogus eluohhtlikuks. 13. novembril 1963. a. moodustati rektori käskkirjaga komisjon raamatukogu ruumide olukorra selgitamiseks. Komisjon tunnistas olukorra avariiohhtlikuks, pidades vajalikuks vähendada koorumust 4. ja 5. korrusel 50% ja 3. korrusel 30% võrra. Esimene korrus aga täielikult ümber ehitada ja toetada. Raamatukogust tuli välja viia ligi 600 000 raamatut, osalt Sõbra tn. 1 asuvasse õigeusu kiriku ruumidesse, osalt õpperaamatukogusse, kokku tuli ümber tõsta ligi 1,6 miljonit raamatut. Selleks suleti raamatukogu 23. märtsist 1. septembrini 1964. a. Põhi-

¹ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Koost. H. Palamets, K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. (Edaspidi: *Tartu ülikooli ajalugu*, III.) Lk. 168–169.

² *Ibid.* Lk. 192–193.

osa üleviimise tööst tehti sellel ajavahemikul üliõpilaste ja õppejõudude abiga.³

Selleks ajaks oli terava ruumipuuduse olukorda jõudnud mitte ainult raamatukogu, vaid ka enamik teaduskondadest, kus tuli minna õppetööle kahes vahetuses. Peale selle nõudsid ruume juurde kasvavad probleem-laborid jt. teadusasutused. Ülikooli parteiorganisatsiooni üldkoosolekul 6. aprillil 1964. a. kritiseerisid paljud esindajad rektoraati, et see ei taha ega suuda lahendada ruumikitsikust. Kriitikale vastas oma sõnavõtu rektor F. Klement järgmiselt: "Ma pean teatama, et meil on probleeme: meil on vaja ruume ühiselamute, raamatukogu, laboratooriumide, arvutus-keskuse jaoks. Kuid peale selle kõige tuleb riigil lahendada veelgi terava-maid probleeme, nagu elamuehitus ... Kui palju perekondi elab veel Tar-tuski keldrikorrustel ... Aga meie ülikool, võrreldes riigi teiste ülikoo-lidega on statistilistel andmetel mittehalvas olukorras..."⁴

See "üldriiklikest huvidest" lähtuv seisukoht aga ei leidnud enam üli-kooli kollektiivis mõistmist, kuna ruumikitsikus oli kohati juba karjuvalt valusaks muutunud. Ja kuigi ülikoolil tundus olevat põrandapinda laie-malt käes, olid paljud hooned ehitatud juba 19. sajandi algul ning nii füüsiliselt kui ka moraalselt amortiseerunud (vana anatoomikum, kliini-kud Toomel jt.). Üldist rahulolematust suurendas tolleaegse ENSV tervis-hoiuministeeriumi (minister A. Goldberg) kavatsus arstiteaduskond üli-koolis sulgeda ning moodustada selle asemele meditsiiniinstituudi näol uus kõrgkool. Ülikooli kollektiivis hakkas laiemalt levima arvamus, et rektoraat ei võitle küllaldase aktiivsusega ülikooli huvide eest.

Oli muidugi ka teine objektiivne asjaolu, mis rektoraadi püüdlusi tõ-kestas, nimelt Tallinna Polütehnilise Instituudi uue keskuse väljaehitami-ne Mustamäel. Sõjajärgselt kasvas üliõpilaste arv kõige kiiremini TPI-s, kus 1962. a. oli juba üle 5000 üliõpilase. Eesti ajal rahaldas TPI vajadusi küllaldaselt tsaariaegne Vene-Balti laevatehase tore administratiivhoone Koplis. Nüüd oli kogu linn TPI osakondi ja teaduskondi täis. See tingis Mustamäe uue hoonetekompleksi rajamise, millele nurgakivi pandi pidu-likult 23. mail 1962. a. Üliõpilaste abiga kulges ehitus kiiresti. 1968. aas-taks valmisid ühiselamud, nelja teaduskonna majad ja praegune peahoone. Ehitus jätkus 1970. aastate alguseni, kuid juba väiksema hooga.⁵

Tartu ülikooli kollektiivil tuli kogu jõud kokku võtta, et pressida oma ehitused TPI kõrvale, sest Eesti NSV kõrgema ja keskerihariduse ministeeriumi kapitaalehituse summad olid piiratud. Esialgu tuligi "vesise

³ *Tartu ülikooli ajalugu*, III. Lk. 321–323; Tartu Ülikooli Arhiiv (TÜA). N. 1. S. 558. L. 151 ja 328; *Tartu Riiklik Ülikool*, 13. märts 1965.

⁴ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiariiv) (ERAF). F. 151. N. 12. S. 100. L. 8.

⁵ *Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986*. Koost. M. Graf. Tallinn: Valgus, 1986. Lk. 168–169.

suuga" kõrvalt vaadata. Pealegi tuli 1965. a. tulekahjus kannatanud ülikooli aula taastamiseks kulutada suuri summasid.

1960. aastate keskpaiku kaldus võitluse raskuspunkt ülikooli materiaalse baasi tugevdamise eest rektoraadist ja õpetatud nõukogust EKP TRÜ komiteesse ja parteiorganisatsiooni üldkoosolekutele. Õpetatud nõukogus arutati küll korduvalt ülikooli raamatukogu ja teaduskondade väljaarendamise plaane,⁶ kuid märkimisväärsete tulemusteta. 27. aprillil 1964. a. arutati parteikomitees olukorda arstiteaduskonnas ja teaduskonna väljaarendamise perspektiivplaani. Maarjamõisas kavatseti 20 aasta jooksul arendada välja ülikooli haiglatekompleks koos vastavate kateedrite ja uurimisasutustega.⁷ Teaduskonna ülikoolist eraldamise suhtes võeti otsustavalt eitav hoiak.

Parteioorganisatsiooni korduvad pöördumised EKP Keskkomitee ja ENSV valitsusorganite poole 1964.–1965. aastail hakkasid mõju avaldama. 26. aprillil 1966. a. toimunud ülikooli parteiorganisatsiooni koosolekule saabus tolleaegne ENSV Ministrite Nõukogu esimees Valter Klausson. Kõik sõnavõtnud dekaanid (V. Krinal, J. Peegel, H. Vahter, A. Viru jt.) nõudsid õpperuumide laiendamist ja uusi ühiselamukohti üliõpilastele. USA-st teaduskomandeeringust naasnud prof. V. Palm rääkis sealsest teaduse finantseerimispoliitikast ja laialdasest ehitustegevusest ülikoolides. Ta tegi ettepaneku, lähtudes teaduse perspektiivsest arengust, taotleda Tartu ülikoolile lisafinantseeringuid ka üleliidulistest fondidest. Tõstatatud küsimustele vastates tunnistas V. Klausson ülikooli vajadusi, samuti seda, et Eesti NSV Teaduste Akadeemia olukord on finantseerimise ja ruumide poolest tunduvalt parem. Ta lubas ülikoolile uuel viisaastakul (1966–1970) tunduvalt suuremat materiaalselt abi. Koosoleku otsusega loodi komisjon ülikooli ehitusobjektide kindlaksmääramiseks viieks aastaks.⁸

Initsiatiiv võitluses ülikooli uue materiaalse baasi loomise eest oli nüüd suurel määral läinud parteiorganisatsiooni kätte. 1966. a. 31. oktoobril toimunud aruandlus-valimiskoosolekul rõhutasid mitmed sõnavõtjad rektoraadi passiivsust. J. Lembra füüsikaosakonnast ütles, et ülikooli juhtkond ei ole praktiliselt midagi eite võtnud eelmise üldkoosoleku (24. 04. 1966) otsuse täitmiseks. Seepärast peeti vajalikuks luua EKP TRÜ Komitee koosseisus ülikooli väljaarendamise perspektiividega tegelev sektor. Kriitikale vastates tunnistas rektor F. Klement nüüd, et ülikooli materiaalne olukord on tõesti raske ning seda tuleb parandada. Ühtlasi teatas ta, et kuna rektoraadi taotlusi materiaalse abi osas on kõrgemal pool korduvalt tagasi lükatud ja kollektiivis on see-

⁶ TÕA. N. 1. S. 558, L. 151–328; S. 646, L. 204–211, 388–389.

⁷ ERAF. F. 151. N. 12. S. 99. L. 115–116.

⁸ *Ibid.* S. 137. L. 2–14.

pärast rektori suhtes kujunenud negatiivne suhtumine, pöördus ta Ministrite Nõukogu poole avaldusega vabastada end rektori ametist. Mitmed sõnavõtjad palusid siiski rektorit mitte lahkuda ja vähemalt mõneks ajaks veel ametisse jääda. Koosolekul viibiv EKP Keskkomitee ideoloogia-sekretär L. Lentsmann teatas, et Keskkomitee on F. Klementi avaldusest teadlik, kuid ei ole veel selles küsimuses seisukohta võtnud ning rektoril tuleb tööd jätkata.⁹

On üsna tõenäoline, et see F. Klementi avaldus ei olnud veel mõeldudki ametist lahkumiseks, vaid esitatud olukorra sondeerimiseks, et selgitada endasse suhtumist nii kõrgemates sfäärides kui ka allpool, ülikooli kollektiivis. Seekord tema lahkumisavaldust veel vastu ei võetud, kuid tema varasem autoriteet oli juba murenud nii seal kui siin. Sellele viitas üsna selgesti asjolu, et 1967. a. teda enam ei esitatud Eesti NSV Ülemnõukogu saadikukandidaadiks, vaid selleks sai hoopiski õppeprorektor Karl Püss.

Ülikooli materiaalne olukord ei paranenud aastail 1966–1967 kuigi-võrd. Varsti selgus, et TRÜ Teadusliku Raamatukogu hoidlad on jällegi puupüsti täis ja uusi raamatuid pole kuhugi paigutada. Tunduvalt olid halvenenud ka hoidmistingimused ning osa raamatuid ähvardas hallitamisohk. 1967. a. kevadel tuli raamatukogu uuesti sulgeda ning hakati otsima reservpindu. Lõpuks saadi ülikooli käsutusse raudteetehnikumi 4-kordne ühiselamu ja algas raamatute üleviimine sinna. Alles aprillis 1968. a. saadi pearaamatukogu täielikult uuesti avada. Selleks ajaks oli aga kõigile selge, et tuleb asuda uue raamatukoguhoone projekteerimisele ja ehitamisele.¹⁰

1968. a. novembris moodustati EKP TRÜ Komitees perspektiivide sektor koosseisus prof. J. Saarma ja L. Peep. Kogu 1968/1969. õppeaasta kulus parteiorganisatsioonil ja rektoraadil praktiliselt ülikooli arendamise perspektiivplaani väljatöötamisele, sellega tegelesid ka kõik teaduskonnad. EKP Keskkomitee kiitis selle põhimõtteliselt heaks. 30. mail 1969. a. järgnes EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu ühine määrus "Tartu Riikliku Ülikooli materiaal-tehnilise baasi arendamise perspektiividest". Määruse kohaselt tuli umbes 15 aasta jooksul ehitada valmis füüsika õppekorpus, uus raamatukoguhoone, uus spordikompleks Emajõe ääres, arstiteaduskonna teoreetiliste kateedrite ja kliinikute korpus Maarjamõisas, matemaatikakorpus, kaks kõrgühiselasut, rida elumaju õppejõududele Aardlas ja Anne linnaosas jt. väiksemaid ehitisi. Plaani realiseerimine tähendas ülikooli hoonete pindade kahekordistumist küllaltki lühikesel ajavahemikul. Et Tartu Ehitustrusti võimsused ei oleks

⁹ ERAF. F. 151. N. 12. S. 137. L. 17–28.

¹⁰ TÕA. N. 1. S. 688. Lk-d 335, 432–433; S. 735. Lk-d 566–571, 490–491, 496–520.

võimaldanud nii ulatuslikku ehitustöö kasvu, siis nägi määrus ette uue elamuehituskombinaadi loomise ning endise ehitustrusti reorganiseerimise eeskätt ülikoolile ettenähtud ehitiste teostamiseks.¹¹

Küllaltki suur osa määruuses ettenähtud ehitistest pidi valmima Tartu ülikooli 350. aastapäevaks, s.o. 1982. aastaks. Enne suurte ehitustööde algust toimus aga ülikooli rektorite vahetus. Nagu eespool viidatud, jäi endine rektor F. Klement, kelle silmapaistvat osa sõjajärgse Tartu ülikooli arendamisel ei saa kuidagi alahinnata, 1960. aastate võitluses ülikooli materiaalse baasi tugevdamise eest "rongist maha", mis kõigutas tema autoriteeti kollektiivis. Teiselt poolt teravnes aastail 1967–1969 vahetuse ülikooli partei- ja komsomoliorganisatsioonide ja vastavate juhtivate organite vahel Tallinnas, eriti seoses NSV Liidu sõjalise interventsiooniga Tšehhoslovakkiasse ja IV üliõpilaspäevadega Tartus.¹² EKP Keskkomitees hakkas levima arvamus, et rektor F. Klement oma "liberaalse" poliitika ei suuda sündmuste arengut enam kontrolli all hoida. Nende ja mitmete teiste asjaolude tulemuseks oli rektorite vahetamine ülikoolis. 1970. a. määrati uueks rektoriks tolleaegse ENSV kõrgema- ja keskerihariduse minister Arnold Koop.

Tartu Riikliku Ülikooli Õpetatud Nõukogu protokollis 24. aprillist 1970. aastal on rektorite vahetus fikseeritud üsna lakooniliselt:

"Koosoleku avas rektor F. Klement, teatades, et välja saadetud päevakord jääb ära, kuna päevakorras on tähtsam küsimus.

Sõna võttis EKP Keskkomitee teaduse ja õppeasutuste osakonna juhataja G. Sarri, kes avaldas pikemas kõnes, et senine ülikooli rektor prof. F. Klement soovis loobuda rektori kohast tervislikel põhjustel ja uueks rektoriks on EKP ja vabariigi valitsuse poolt kinnitatud sm. Arnold Koop.

Lahkumiskõnega esines endine rektor F. Klement.

Ametit vastu võttes esines pikema kõnega uus rektor sm. Arnold Koop."¹³ Asjaosaliste kõned on protokollile lisatud.

Sellega oli lõppenud üks küllaltki viljaks arenguetapp nõukogudeaegse Tartu ülikooli arengus, mida üsna oluliselt oli kujundanud rektor F. Klement. Algas A. Koobi valitsemisperiood, mis olenevalt uue rektori iseloomust oli mõnevõrra autoritaarsem, ent tulemusrikkam just ülikooli materiaalse baasi väljaarendamisel. Selleks aga oli ülikooli kollektiiv oma visa võitlusega tee lahti teinud. Ehituste edenemist soosis ka *alma mater*'i lähenev 350. aastapäev, aga ka poola restauraatorite kasutamine. Vähegi

¹¹ ERAF. F. 151. N. 12. S. 191. L. 181–182.

¹² Vt. K. Siilivask, "Poliitilisest võitlusest Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1950–1970". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 27 (1993), lk. 39–42.

¹³ TUA. N. 1. S. 824. L. 296.

tõsisem hiline mine ehitustöödega, arvestades praegusi võimalusi, oleks võinud ülikooli arengule tõsiseid raskusi tekitada.

Allikad

Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiarhiiv) (ERAF). F. 151. N. 12. S. 99; S. 100; S. 137; S. 191.

Tartu Ülikooli Arhiiv (TÜA). N. 1. S. 558; S. 646; S. 688; S. 735; S. 824.

Kirjandus

K. Siilivask, "Poliitilisest võitlusest Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1950–1970". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 27, 1993.

Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986. Toim. Graf, M. Tallinn: Valgus, 1986.

Tartu ülikooli ajalugu, III. 1918–1982. Koost. Palamets, H., Siilivask, K. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

Tartu Riiklik Ülikool. 13. märts 1965.

MAARJAMÕISA MEDITSIINIKESKUSE RAJAMINE 1960. AASTAIL

Robert Looga

Pärast Teist maailmasõda toimus TÜ arstiteaduskonna õppe- ja teaduslik töö kitsastes tingimustes. Selle peamiseks põhjuseks oli diskrepants üliõpilaste arvu ja õppe-teadusliku töö baaside vahel. Võrreldes sõjaeelse olukorraga oli üliõpilaste arv suurenenud ligilähedaselt neli korda, baaside pind aga hoopis vähenenud (sõjatules hävis näit. Erakliinik, Mellini kliinik, Linna Naiste Haigemaja, Linna Meeste Haigemaja, ülikooli polikliinik ja mõned teised tervishoiu- asutused). Kõik see häiris tugevasti õppe-teadusliku töö organiseerimist arstiteaduskonnas. Eriti ilmseks sai see mulle siis, kui mind rektori käskkirjaga suunati tööle TÜ arstiteaduskonna deканаati prodekaanina (1. aprill 1959 – 1. mai 1961).

TRÜ arstiteaduskonna ja Tartu linna tervishoiuasutuste väljaarendamise perspektiivplaan 1960.–1980. a.

Korduvalt arutasime teaduskonna baaside küsimust dekaan professor Artur Linkbergiga (tol ajal moodustas arstiteaduskonna juhtkonna dekaan ja üks prodekaan). Oli ilmne, et olukorra parandamiseks oli mõõdapääsmatu uute hoonete ehitamine arstiteaduskonnale ja kogu linna tervishoiusüsteemile. Polnud aga lootust selle taotlemiseks ENSV Haridusministeeriumi kaudu, millele allus Tartu ülikool, sest sel ajal oli päevakorras Tallinna Polütehnilise Instituudi suurejooneline väljaehitamine. Vähe oli põhjust loota ka ENSV Tervishoiu Ministeeriumile, sest selle juhatuses eesotsas minister August Goldbergiga oli juba ammu küpsenud plaan üldse likvideerida arstiteaduskond ja asutada iseseisev meditsiini instituut Tallinnas koos kõigi vajalike kliinikutega.¹ Sellele vaatamata lubas prof. A. Linkberg algatada uue kirurgiakliiniku ehitamist Tartus. Minu ülesandeks jäi arstiteaduskonna väljaarendamise perspektiivplaani koostamine lähema 15–20 aasta peale.

¹ L. Raid, "Tartu ülikooli arstiteaduskonna likvideerimise katsed aastail 1940–1964". Ettekanne eesti ülikooli 75. aastapäevale pühendatud teaduskonverentsil 30. novembril 1994.

Prof. A. Linkberg, möödudes tervishoiuminister A. Goldbergist, pööras isiklikult ENSV Ministrite Nõukogu esimehe Aleksei Müürisepa poole. Nad leidsid kiiresti ühise keele ja ka vahendid uue kirurgiakliiniku projekteerimise alustamiseks. Peale selle eraldati 100 000 rbl. (nagu hiljem selgus, Kohtla-Järve põlevkivikaevanduse summadest) aparatuuri ostmiseks arstiteaduskonnale.

Asudes oma ülesande täitmisele arstiteaduskonna perspektiivplaani koostamise osas pöördusin ringkirjaga kõigi kateedrite poole, paludes neil esitada oma nägemus oma kateedri ja eriala arengust ja selle tagamise meetmetest lähema 15–20 aasta jooksul. Kateedrite reaktsioon oli väga elav. Sugulusdistsipliinide kateedrid moodustasid komisjone, et välja töötada ühised ettepanekud perspektiivplaani jaoks. Paljud neist on käesolevaks ajaks leidnud juba teostamist, ent rida põhjendatud ja ratsionaalseid ettepanekuid ootavad ikka veel realiseerimise järjekorda.

Saadud andmete alusel koostasın kõnesoleva perspektiivplaani projekti, mis tuli arutusele arstiteaduskonna õpetatud nõukogu laiendatud koosolekul 1. detsembril 1960. a. Et küsimus hõlmas mitte üksi arstiteaduskonna, vaid ka Tartu linna teiste tervishoiuasutuste väljaarendamist, siis võtsid koosolekust osa ka tervishoiu ministeeriumi esindajad, Tartu linna ja maakonna tervishoiuosakondade juhatajad, Tartu Kliinilise Haigla peaarst, Tartu linna TSN täitevkomitee esindajad, Tartu linna peaarhitekt, TRÜ haldusprorektor, kokku 14 õpetatud nõukogu mitteliiget. Vastavalt päevakorrale tegin ettekande "Arstiteaduskonna väljaarendamise perspektiivplaani". Selles nähti ette arstiteaduskonna ja Tartu linna tervishoiuasutuste koondamine Maarjamõisa piirkonda lähema 15–20 aasta jooksul. Vastavad ehitustööd pidid kulgea kolmes etapis, igaüks kestusega 5–7 aastat.

1. etapi ehitused olid: uus kirurgiakliinik, prosektooirikorpus koos linna morgiga, tsentraalne vivaarium, II kategooria apteek linnas. Ette oli nähtud veel rea laboratooriumide, sealhulgas ka tsentraalse meditsiini-laboratooriumi asutamine. 2. etapi tähtsamad ehitused olid: psühhoneuroloogiline haigla, laste(nakkus)haigla, kopsuhaigla, endokrinoloogiahaigla ja teaduskonna eksperimentaalsete teaduste korpus. 3. etappi jäi nakkus-haigla, morfoloogiliste teaduste korpus, mikrobioloogia- ja hügieeni-korpus, vahe- ja pealisehitis Maarjamõisa vanadele kliinikuhoonetele.

Esitatud perspektiivplaani erilisi vastuväiteid esile ei kutsunud, sest selles oli maksimaalselt arvestatud kateedrite ettepanekuid. Nii perspektiivplaani kui ka vastava otsuse projektid kinnitati ühehäälselt.

Koosoleku otsus saadeti arstiteaduskonna dekanadi poolt paljudele juhtorganitele: tervishoiu ministeeriumile, haridusministeeriumile, Tartu linna TSN täitevkomiteele, Tartu linna ja maakonna tervishoiuosakondadele, Tartu linna raviasutuste kõikidele peaarstidele, TRÜ rektoraadile.

EPA ehitustööde seiskamine Maarjamõisa piirkonnas

Suureks takistuseks kõnesoleva perspektiivplaani teostamisele näis kujunevat asjaolu, et Maarjamõisa piirkonda oli planeeritud ka Eesti Põllumajanduse Akadeemia väljaehitamine. See oli juba küllalt kaugele arenenud: vastav territoorium oli Tartu linna TSN täitevkomitee poolt EPA-le kinnistatud, valminud oli EPA ehitiste paiknemise generaalprojekt ja rea hoonete individuaalprojektid, ja mis kõige olulisem, ehitustegevus juba käis. Valminud oli EPA üliõpilaste ühiselamu (mis seisab seal tänapäevani). Oma ettekandes 1. detsembril, 1960. a. informeerisin ma arstiteaduskonna õpetatud nõukogu sellest takistavast asjaolust meie perspektiivplaani täitmisel. Esitasin ka näitliku skeemi olukorra kohta, mis kujuneb välja EPA ehitusplaanide ja meie perspektiivplaani realiseerumisel. Selgus, et sel juhul osutuksid EPA ehitised ümberpiiratuks meditsiiniuasutuste poolt. Seega oleks mõlema grupi ehitistel puudunud edasine arenguruum, rääkimata mitmesugustest organisatoorsetest raskustest. Selline perspektiiv kutsus koosolekust osavõtjates esile rea nõrdund sõnavõtte (Ernst Raudam, Leida Keres, Mihkel Kask, Martin Boston jt.). Nõuti EPA ehitustööde lõpetamist Maarjamõisa piirkonnas, mis võeti ka koosoleku otsusesse. Ent selle nõude täitmiseks oli lootust vähe. EPA väljaehitamine Maarjamõisa piirkonnas oli juba liialt kaugele arenenud. Nende tööde teostamiseks oli riik eraldanud suuri summasid. Ja mis kõige tähtsam: NSVL Kommunistliku Partei ja NSVL valitsuse tolleaegne sisepoliitika oli suunatud eelisjärjekorras põllumajanduse arengu toetamisele.

Kõigele vaatamata õnnestus meil EPA ehitustööd Maarjamõisa piirkonnas seisma panna ja vastav territoorium kinnistada Tartu tervishoiu-süsteemile. Appi tuli juhus.

Ühes oma järjekordses kõnes kritiseeris NSVL KP peasekretär N. Hruštšov kõvasti põllumajandusteaduste õppe- ja uurimisasutusi nende pürgimuste pärast linnadesse. Ta leidis, et nende õige asukoht on tootmisbaaside läheduses, suuremate sovhooside ja kolhooside juures. Sellest teesist haarasin ma kinni, sest ka EPA väljaehitamine oli planeeritud linnapiiridesse, keset tervishoiuasutusi ja elamurajooni. Ent peagi selgus, et Tartu tasandil polnud selles küsimuses võimalik midagi muuta. Seda oleks saanud teha vaid ENSV valitsus. Seepärast pöördusin dots. E. Raudami poole, kes tol ajal oli ENSV Ülemnõukogu saadik ning tervishoiu ja sotsiaalkindlustuse komisjoni esimehe asetäitja. Palusin tal taotleda meie perspektiivplaani küsimuste arutamist nimetatud komisjonis. Osava diplomaadina õnnestus see E. Raudamil täiel määral. Mõni aeg hiljem sain ma komisjoni esimehelt I. Jürnalt kirja, milles minult paluti ettekannet komisjoni koosolekul teemal "Arstide ettevalmistamise olukorrast ja selle parandamise võimalustest TRÜ arstiteaduskonnas".

Koosolek toimus 20. veebruaril 1961. a. Tallinnas. Lisaks komisjoni liikmetele oli koosolekule kutsutud ENSV tervishoiuminister A. Goldberg, vabariigi peaarhitekt, EPA ja TRÜ rektoraatide esindajad jt. Oma ettekandes esitasin ma arstiteaduskonna ja Tartu tervishoiuasutuste väljaarendamise perspektiivplaani nii, nagu see oli vastu võetud arstiteaduskonna õpetatud nõukogu poolt 1. detsembril 1960. a. Taas esitasin ma skeemi EPA-le eraldatud territooriumi ebasobiva paiknemise kohta. Muidugi ei unustanud ma alla kriipsutamast N. Hruštšovi üldist seisukohta selliste ehitustööde suhtes. Vaatamata EPA esindaja, haldusprorektor Undi protestidele võttis komisjon vastu meile soodsa otsuse. Selle punktis nr. 2 oli öeldud: "Paluda Tartu linna TSN Täitevkomiteed leida Eesti Põllumajanduse Akadeemia väljaehitamiseks uus sobiv territoorium, sest praegu selleks eesmärgiks fikseeritud maa-ala jääb tulevikus Tartu meditsiiniliste asutuste keskele. Selline olukord raskendab tunduvalt Tartu tervishoiuasutuste ratsionaalset planeerimist, segab raviprofülaktilist tööd ega võimalda ei Tartu meditsiinilistel asutustel ega ka EPA-l edaspidist arengut."

Seega oli see raske küsimus meile soodsalt lahendatud. EPA-le eraldati uus territoorium Tähtvere mõisa taga, mis minu arvates oli isegi palju sobivam ja perspektiivikam kui endine territoorium Maarjamõisa piirkonnas.

TRÜ arstiteaduskonna ja Tartu linna tervishoiuasutuste väljaarendamise perspektiivplaani täitmisest

Tänu arstiteaduskonna dekaani prof. A. Linkbergi aktiivsele tegevusele oli uue kirurgiakliiniku projekt 1961. a. lõpuks üldjoontes valmis, ehkki ka järgmistel aastatel seda veel täpsustati ja laiendati (kardioloogiakorpus).

Algasid intensiivsed ehitustööd, mida kontrollis ja suunas professor A. Linkberg isiklikult ning 1. septembril 1971. a. avas uus, 450 voodikohaga kirurgiakliinik oma ukse nii kliiniliseks kui ka õppe-teaduslikuks tööks. Kahjuks ei saanud prof. A. Linkberg sellest pidulikust sündmusest ise enam osa võtta. Ta suri 10. veebruaril 1970. a. Edasised ehitustööd viisid veel 160 voodikohaga kardioloogiakliiniku valmimiseni 1976. a.

1. etapi ehituste hulka kuulus ka arstiteaduskonna tsentraalse vivaariumi püstitamine Maarjamõisa südamesse. Algselt oli siin tegemist mõisa endise põllumajandushoonega (kanala), mis kuulus tol ajal Tartu Kliinilise Haigla abimajandi koosseisu. Aktiga anti see hoone üle Tartu ülikoolile, kes alustas siin ümberehitustöid vivaariumi rajamiseks.

1. etapi ehitustööde hulka kuulus ka II kategooria apteegi rajamine Poe tänavas ja prosektourikorpus ehitamine koos linna morgiga. Vii-

mane jäi kahjuks ehitamata, ehkki selleks oli ja on suur vajadus. 1961. a. olid selle korpuse projekteerimiseks isegi summad olemas, ent puudus entusiast, kes oleks vajalikke ettevõtmisi ja töid eestvedanud.

Küll aga ilmusid sellised isikud perspektiivplaani hilisemates etappides ettenähtud ehitiste puhul (psühhoneuroloogiahaigla, laste nakkushaigla, kopsuhaigla, uus polikliinik). Tuleb kahetsusega märkida, et kõnesoleva perspektiivplaani täitmine ei läinud kaugeltki mitte 100%-lt. Ehitamata on jäänud nakkushaigla ja endokrinoloogiahaigla, mistõttu mõlemad raviasutused paiknevad tänapäevani ebasobivais ja amortiseerunud hoonetes. Veelgi halvemaks kujunes olukord uute hoonete ehitamisega arstiteaduskonna teoreetilistele kateedritele. Siin pole praktiliselt midagi ära tehtud, ehkki mõnes osas on isegi projektid valminud. Suurel määral on sellise olukorra eest vastutav omaaegse haridusministeeriumi, hilisema kõrgema ja keskerihariduse ministeeriumi juhatuse, samuti ka ülikooli enda juhtkond. Pärast Tallinna Polütehnilise Instituudi väljaehitamist oleks olnud loomulik võtta päevakorda Tartu ülikooli väljaehitamine. Kahjuks ei jõutud sellega kaugemale teoreetilistest diskussioonidest tulevikuülikooli territooriumi paiknemise kohta. Seetõttu ehitati vaid mõni juhuslik hoone linna vabadele aladele (füüsikainstituut, 2 ühiselamut). Ülikooli arstiteaduskonnani selline ehitustegevus ei jõudnudki. Selle tulemusena funktsioneerib enamik arstiteaduskonna teoreetilisi kateedreid ka tänapäeval veel endistes ebasobivates ja amortiseerunud hoonetes.

TRÜ arstiteaduskonna meditsiini kesklaboratooriumi rajamine

See laboratoorium alustas oma tööd TRÜ arstiteaduskonnas 1962. a. Et temast kujunes hiljem välja arstiteaduskonna üks põhilisi teadusliku uurimistöö asutusi — üldise ja molekulaarpatoloogia instituut (ÜMPI, 1979), siis peatun tema saamisloo juures pikemalt. Seda enam, et arstiteaduskonna prodekaanina olin ma sellega otseselt seotud.

Esimest korda tutvusin meditsiini kesklaboratooriumi tööga Moskvas 1957. a., kui ma noore õppejõuna külastasin Moskva I Meditsiini-instituudi patoloogilise füsioloogia kateedrit. Kõnesolev laboratoorium oli moodustatud patofüsioloogia kateedri juurde juba enne sõda. Selle ülesandeks oli võimaldada ja abistada eksperimentaalsetel uurimistöödel kõiki, eriti aga kliiniliste kateedrite liikmeid. Selleks oli sinna koondatud ajakohane aparatuur, mille muretsemine ühele kateedri oleks käinud üle jõu, ja suurte kogemustega kaader. Tulemusena valmis siin suurel hulgal kandidaadi- ja doktoridissertatsioone.

Et meil arstiteaduskonnas kaitsti tol ajal kraade haruharva, siis arvasin, et sellise meditsiini kesklaboratooriumi asutamine võiks ka meile kasulik olla. Pärast naasmist komanderingust pöördusin ma selle ideega tollase TRÜ teadusala prorektori prof. Harald Kerese poole. Ka temale see idee meeldis, sest ta oli väsinud kateedrite lakkamatutest nõudmistest uute aparatuuride ostmiseks, millele ei vastanud ülikooli konkreetsed võimalused. Prof. Keres kutsus kokku arstiteaduskonna kateedrijuhatajate nõupidamise meditsiini kesklaboratooriumi organiseerimise küsimuses. Esinesin seal selgitava ettekandega. Ent toleaegeile kateedrijuhatajale jäi see idee ilmselt võõraks. Arvati isegi, et ma ei muretse mitte sedavõrd teaduskonna pärast, kuivõrd soovin lihtsalt asutada oma uurimislaboratooriumi patofüsioloogia kateedri juurde (prof. Eduard Martinson).

Kolm aastat hiljem arstiteaduskonna prodekaanina lülitasin ma meditsiini kesklaboratooriumi asutamise perspektiivplaani 1. etappi. See kinnitati ühegi vastuhäälleta arstiteaduskonna õpetatud nõukogu poolt 1. detsembril 1960. a. Tegelikult oli tol ajal iseseisva teadusliku uurimislaboratooriumi asutamine keerukas ja küllaltki ebareaalne ettevõtmine. See oli võimalik vaid Moskvast asuva teadustehnolise komitee, nn. Kirillovi komitee loal. Nii nagu mulle räägiti mitmelt poolt Tartu ülikoolis ja Venemaa mõnes meditsiiniinstituudis, oli sellise loa taotlemine Kirillovi komiteelt lootusetu üritus. Ent ka siin tuli appi juhus.

1961. a. algul läksid ENSV kõrgkoolid Ministrite Nõukogu juures moodustatud kõrgema ja keskerihariduse komitee alluvusse, mille etteotsa määrati Madis Pesti. See mees oli Tartu ülikoolis vähe tuntud ja miskipärast esialgu lausa ignoreeriti tema komiteed. Mina aga arvasin, et "uus luud pühib hästi". Kirjutasin kirja M. Pestile, milles ma palusin tal avada arstiteaduskonnale kaks laboratooriumi — meditsiini kesklaboratoorium ja elektrofüsioloogia laboratoorium (viimast oli energiliselt nõudnud prof. Elise Käer-Kingisepp õpetatud nõukogu 1. detsembri 1960. a. koosolekul). Mõni aeg hiljem saabuski minu ja paljude teiste inimesteks M. Pesti käskkiri palutud laboratooriumide avamiseks. Nagu hiljem selgus, puudus M. Pestil tegelikult selleks siiski õigus. Kirillovi komitee tegi talle sellepärast etteheiteid. Ent nähtavasti arvestati M. Pesti väheseid kogemusi uuel tööpostil ja tema väljaantud käskkirja enam muutma ei hakatud.

Elektrofüsioloogia laboratoorium jäi avamata, sest prof. E. Käer-Kingisepp loobus selle juhendamisest. See laboratoorium läks ülikooli teadusprorektori (prof. Johannes Tammeorg) käsutusse. Moodustati uus, biofüüsika laboratoorium. Ehkki ka siin hakati läbi viima arstiteaduslikke uuringuid, ei allunud see enam aga arstiteaduskonnale, vaid TRÜ teadusosakonnale.

TARTU ÜLIKOOI PSÜHHIAATRIAKATEEDER 1970. AASTATEL

Märt Saarma

1880. a. asutati Tartu ülikooli juures psühhiaatriakateeder. Esimesed kateedrijuhatajad E. Emminghaus (kuni 1886. aastani) ja E. Kraepelin (1886–1891) olid maailnamainega psühhiaatrid ja jätsid kustumatu jälje kateedri arengusse. Side saksa psühhiaatriaga püsis ka edaspidi. M. Brezowsky (1918–1941) käis korduvalt Saksamaal ennast täiendamas ja avaldas oma teaduslikke uurimistöid saksa ajakirjades. E. Karu tuli assistendina tööle Tartu ülikooli psühhiaatriakateedri juurde 1931. a. Kateedrijuhatajana töötas ta ajavahemikus 1941–1975. Tema järel töötas kateedrijuhatajana J. Saarma (1975–1983), kes asus tööle psühhiaatriakliinikus 1942. a. Psühhiaatrilises mõtlemises oli kogu selle aja vältel juhtivaks E. Kraepelini poolt väljatöötatud nosoloogiline printsiip, nii on see püsinud kuni viimase ajani. Oma kogemusi ja seisukohti on professorid E. Karu ja J. Saarma edasi andnud rohkearvulistele õpilastele.

Nõukogude Liidu psühhiaatrias toimusid 1970. aastatel küllaltki suured muutused. Domineerisid A. V. Snežnevski ja tema koolkonna seisukohad, mida iseloomustasid laialivalgusus, järjekindlus ja ebateaduslikkus psühhiaatrilises diagnostikas. Iseloomulikuks oli klassikaliste vormide eitamine skisofreenia diagnoosimisel, haiguse hindamise aluseks valiti skisofreenia kulutüübid. Teiseks iseloomulikuks jooneks oli psühhogeensete psüühikahäirete eitamine, eriti hõlmas see neuroose. A. Snežnevskil oli sel perioodil juhtiv positsioon NSV Liidu psühhiaatrias, mistõttu tema seisukohti aktsepteeriti sageli ilma sisulise kriitikata.

Nagu eeltoodust ilmneb, ei saanud Tartu ülikooli psühhiaatriakateeder neid vaateid omaks võtta. Psühhiaatrilises diagnostikas säilis nosoloogiline printsiip, hõlmates ka skisofreenia ja psühhogeensete psüühikahäirete diagnostikat. See vastas igati haiguste rahvusvahelisele klassifikatsioonile. Prof. E. Karu ja J. Saarma pöörasid pidevalt tähelepanu A. Snežnevski kontseptsiooni nõrkustele ja puudustele ning hoiatasid vabariigi psühhiaatreid nende kriitikata omandamise eest. Paralleelselt pühendusid kateedri juhtivad õppejõud psühhiaatrite järelkasvu eest hoolitsemisele ja kaadri kasvatamisele.

1970. aastaid iseloomustab süvendatud tähelepanu psühhopaatoloogilistele probleemidele, mille tulemusena valmis originaalne sümptomaatoloogia ja sündromoloogia süstemaatika,¹ valmisid konkreetsed juhised skisofreenia diagnoosimiseks haiguse põhitunnuse alusel. Väljakujunenud seisukohad leidsid väljenduse reas monograafiates.²

Hulgaliselt ilmus sel perioodil õppevahendeid üliõpilastele, autoriteks professorite kõrval ka kateedri teised õppejõud (H. Väre, L. Mehilane). Need materjalid said sooja vastuvõtu ja laialdase kasutamise osaliseks nii üliõpilaste hulgas kui kogu meie psühhiaatrie seas. Õppevahendid hõlmasid kõiki peamisi psühhopaatoloogia ja nosoloogia valdkondi.³ Süstemaatilist käsitlemist leidsid eraldi õppevahenditena alkoholismiprobleemid (H. Väre).⁴ Neid kõiki iseloomustasid esituse süstemaatilisus, põhjendatus ja selgus. Tööd on hilisematel aastatel ilmunud kordustrükkidena ja on säilitanud aktuaalsuse ka käesoleval ajal.

Psühhiaatrilise kliinilise mõtlemise ühtluse süvendamiseks loodi 1970. aastatel psühhiaatrie vabariiklike seminar-konverentside süsteem. Seal leidsid käsitlemist aktuaalsed diagnostilised, diferentsiaaldiagnostilised, terapeutilised ja organisatoorsed probleemid psühhiaatrias. Seminarid toimusid reeglipäraselt, sagedusega 4–5 seminari aastas erinevates psühhiaatriahaiglates. Osavõtt oli rohkearvuline. Seminarid aitasid liita psühhiaatreid ühtseks pereks ja võimaldasid ühtlustada psüühikahäirete diagnostikat ja tõsta ravi efektiivsust. Seminarid on säilitanud oma elujõu tänaseni.

1970. aastate lõpul tekkis vajadus tõlkida põhilised õppevahendid vene keelde. Peamiselt seostus see vene osakonna laienemisega arstiteaduskonnas (loodi spordimeditsiini osakond), aga ka spetsialiseerumis- ja täienduskursuste organiseerimisega. Venekeelsed õppevahendid võimaldasid ülikoolis õppivaid teistest rahvustest üliõpilasi tutvustada kateedri seisukohtadega. Samal ajal väärib märkimist, et Eestis (Tallinnas, Narvas, Kohtla-Järvel) töötas psühhiaatreid, kes olid meditsiinilise hariduse saanud väljaspool Eestit ja kelle jaoks oli äärmiselt vajalik omandada kohapeal valitsevaid seisukohti.

Tulemuseks oli Tartu ülikooli psühhiaatriakateedri püsimine keskuse- ning psühhiaatrie liitumine küllaltki ühtseks pereks. Vajadus selleks oli olemas, sest real juhtudel kippusid ilmnema Moskva mõjud. Täienduskursused toimusid peamiselt Moskvast ja Leningradis. Tallinna psühhiaat-

¹ J. Saarma, *Haige psühhopaatoloogilise uurimise metoodika*. Tartu, 1976; J. Saarma, *Psühhiaatriline sündromoloogia*. Tartu, 1979).

² J. Saarma, *Kohtupsühhiaatria*. Tallinn, 1970; J. Saarma, *Psühhopaatoloogia*. Tallinn, 1977; J. Saarma, *Kliiniline psühhiaatria*. Tallinn, 1980.

³ J. Saarma, *Psühhiaatriline nosoloogia*. Tartu, 1978.

⁴ H. Väre, *Alkoholism ja narkomaania*. Tartu, 1979.

riahaiglal olid sel perioodil arvestatavad sidemed Moskvaga: prof. A. Tiganov arstide kesktäiendusinstituudi psühhiaatriakateedrist viibis sageli Tallinnas haigeid konsulteerimas.

1970. aastad torkavad silma intensiivse teadusliku uurimistööga. Keskusteks olid psühhiaatriakateeder ja psühhofarmakoloogia problemlaboratoorium, lisaks tegeldi teadusliku uurimistööga aktiivselt ka teistes haiglates. Psühhiaatrite taimelavaks oli ÜTÜ psühhiaatriaring, mille tegevusse lülitusid kõik õppejõud ja teadurid. Tulevased psühhiaatrid said juba õpingute vältel kliinilisi kogemusi, aga ka ettevalmistuse edasiseks tõsisemaks teaduslikuks uurimistööks. Igal aastal lõpetas ülikooli 5–8 psühhiaatriaringi kasvandikku, kes kujunesid täisväärtuslikuks täienduseks psühhiaatrite perele.

Teadusliku uurimistöö temaatika oli laiahaardeline, hõivates peaaegu kõiki psüühikahäirete valdkondi. Prof. E. Karu tööd käsitlesid peamiselt alkoholi oksüdeerumist organismis ja skisofreenia probleeme. Teaduslike uurimistööde käigus pühendati erilist tähelepanu meetodilisele küljele. See oli kontrastiks Nõukogude Liidus läbiviidud uuringutele, kus sellele ei pööratud mitte alati vajalikku tähelepanu.

1950. aastate algul rajas J. Saarma Tartu ülikooli psühhiaatriakateedri juurde kõrgema närvitegevuse laboratooriumi, millest kujunes hiljem psühhofarmakoloogia laboratoorium. Uurimistööde käigus kasutati erinevaid meetodeid, mis pideva arengu tulemusena kujundasid lõpuks kompleksi, mis 1970. aastatel sai üldtuntuks Tartu testpatarei nime all. Kompleksi väljatöötamine ja selle edasiarendamine toimus J. Saarma initsiatiivil ja sisaldas lõpuks järgmisi psühholoogilisi teste: operatiivmälu test, õppimistest, assotsiatsioonikatse, liitmistest, korrektuurtest ja motoorse refleksi katse. Paralleelselt motoorse refleksi katsega jälgiti orienteerumisrefleksi vegetatiivset komponenti: pulsi ja hingamise reaktsioone ning naha galvaanilisi reflekse. Enne uuringu läbiviimist fikseeriti hingamise ja pulsi sagedus ning vererõhu väärtused. Selle kompleksi abil teostatud uuringute teaduslikust väärtusest annab selget tunnistust J. Saarma valimine Ülemaailmse Psühhiaatrite Assotsiatsiooni kõrgema närvitegevuse sektsiooni aseesimeheks, hiljem esimeheks.

Tuleb lisada, et 1950. aastatel minetasid Nõukogude Liidus väga laialdaselt kasutatud kõrgema närvitegevuse uurimise meetodid senise tähenduse, mille tulemusena neid vaadeldaval perioodil teaduslikes uurimistöödes peaaegu ei kasutatud. Tartu meetodite kompleksi iseärasuseks on selle komplekssus ja võimalus hinnata närviprotsesside seisundit erineval funktsionaalsel tasemel. Kõik uuritud näitajad avaldusid arvuliselt, see võimaldas uurimistulemusi statistiliselt analüüsida.

Sellega teaduslike uuringute metodoloogilise külje parandamine ei piirdunud. 1970. aastatel hakati uurimistöödes kasutama kliinilisi skaalasid. J. Saarma koostas Tartu psühhiaatrilise üldskaala, mille alusel

hinnatakse psühhopatoloogiliste häirete sügavuse kõrval ka sotsiaalse adaptatsiooni taset. Koostati ja võeti kasutusele Tartu psühhiaatriline sümptomatoloogia skaala. Rahvusvahelistest kliinilistest skaaladest rakendati uurimistöodes psühhiaatrilise hinnangu lühiskaalat (BPRS), AMP psühhopatoloogilise hinnangu skaalat, Hamiltoni depressiooniskaalat, kliinilise üldmulje skaalat ja tüsistuste skaalat. Psühhiaatrikliiniku haiguslugudesse lülitati neist Tartu psühhiaatriline üldskaala, AMP psühhopatoloogiline üldskaala, tüsistuste skaala ja depressiivsetel haigetel Hamiltoni depressiooniskaala. Nende andmete alusel on ka praegu võimalik analüüsida erinevate ravimeetodite efektiivsust.

Omaette lõigu moodustas psühhiaatriakateedri ja psühhofarmakoloogia laboratooriumi teaduslikus uurimistöös psühhofarmakonide toime analüüs. 1970. aastatel ilmus uusi neuroleptikume, antidepressante ja trankvillisaatoreid. Paralleelselt jätkus ka klassikaliste ravimeetodite (insuliinravi, elekterkonvulsioon ja ammooniumkloriidravi) rakendamine. Neuroleptikumidest uuriti vaadeldaval perioodil detailsemalt metofenasiini, tioproperasiini, triperidooli, levomepromasiini, pimosiidi ja semapi toimet. Antidepressantidest said lähema uurimise osaliseks imipramiin, amitriptüliin, parsteliin, inkasaan, trimeprimiin, trasodoon ja pürasidool. Uuriti põhjalikult kliinilise seisundi ja kõrgema närvitegevuse ning vegetatiivsete funktsioonide dünaamikat ravikuuri käigus. Saadud andmed võimaldasid täpsemalt iseloomustada uuritavate ravimite kliinilist toimet ning täpsustada nende kasutamise näidustusi. Tulemusena täpsustati erinevate psühhofarmakonide kasutamise diferentseeritud näidustused, millega paranes psüühikahäirete ravi efektiivsus.

Vaadeldaval perioodil võeti kasutusele antidepressantide intravenoosne manustamine tilkinfusiooni meetodil. Algselt kasutati anafraniili, hiljem lisandusid imipramiin ja trasodoon. Antidepressantide intravenoosne manustamine parandas ravi tulemusi ja kiirendas efekti saabumist.

Lisaks uuriti lähemalt peritooli toimet vaskulaarsete ja teiste orgaaniliste ajukahjustustega haigete ravis, nootroopsete ainete kasutamist dementsusega haigetel, alkoholismihaigete kõrgema närvitalitluse ja kliinilise seisundi iseärasusi vastavalt haiguse raskusele ja nende dünaamikat ravi käigus, sealhulgas ka psühhotroopsete ainete kasutamise võimalust. Psühhofarmakoloogia laboratooriumis töötasid teiste teadurite kõrval L. Toomaspoeg ja O. Toomla. Nende uurimissuunaks olid immunoloogilised protsessid psüühikahäirete korral ja ravi käigu dünaamika seotatuna kliiniliste iseärasustega. Põhiliseks uuritavaks kontingendiks olid skisofreenia-, neuroosi- ja alkoholismihaiged. Uurimistulemused aitasid täpsustada nimetatud psüühikahaiguste patogeneesi.

Teadusliku uurimistööga olid seotud kõik psühhiaatriakateedri ja psühhofarmakoloogia laboratooriumi kaastöölised. Tihedad sidemed olid ka farmakoloogia ja biokeemia kateedriga. Teaduslik uurimistöö ei piir-

dunud ainult Tartuga. 1970. aastate algul viidi spetsiaalselt koostatud küsimustiku alusel läbi psühhiaatriline epidemioloogiline uuring 9 Eesti rajoonis. Nende andmete kogumisest ja töötlemisest võtsid osa paljud psühhiaatrid. Tulemusi tutvustati spetsiaalsel konverentsil, mille kogumik ilmus märgisega: "Ametialaseks kasutamiseks."

Teadusliku töö produktiivsus kajastus ka kaitstud väitekirjade arvus. 1975. a. kaitsesid doktoriväitekirja H. Väre ja M. Saarma. Kandidaadi-väitekirju kaitsi 6: V. Vahing (1971), L. Mehilane (1972), J. Liivamägi (1974), V. Kon (1974), M. Taal (1978) ja A. Adamsoo (1978). Kõik väitekirjad valmisid J. Saarma juhendamisel. See näitab ilmekalt, kuivõrd suurt tähelepanu pöörasid psühhiaatriakateedri juhtivad õppejõud rahvusliku kaadri teadusliku kvalifikatsiooni tõstmisele.

Vaadeldaval perioodil piirdusid teaduslikud kontaktid peamiselt NSV Liiduga. Laialdaselt kasutati võimalusi teaduslike ettekannetega esinemiseks üleliidulistel ja liiduvabariiklikel kongressidel ja konverentsidel. Võeti osa ka Nõukogude Liidus toimunud rahvusvahelistest konverentsidest (Nõukogude Liidu ja Soome ühissümposiumid, Nõukogude Liidu ja Tšehhoslovakkia ühiskonverentsid), seda küll peamiselt tänu E. Karu ja J. Saarma autoriteedile üleliidulises ulatuses. Rahvusvahelistest konverentsidest väljaspool Nõukogude Liitu võttis ettekannetega osa J. Saarma.

Reeglipäraselt ilmusid publikatsioonid ülikooli, vabariiklikes ja üleliidulistes kogumikes ja ajakirjades. Rahvusvahelistes ajakirjades (*Blutalkohol*) ilmusid E. Karu tööd alkoholismi probleemidest. J. Saarma ja tema kaastööliste publikatsioonid ilmusid mitmetes kogumikes ja ajakirjades välismaal.

Siiski jäid kontaktid maailma psühhiaatriaga 1970. aastatel küllaltki tagasihoidlikuks ja ebaregulaarseks. Tartu ülikooli psühhiaatriakateedri seisukohtade erinevus üleliiduliselt domineerivatest vaadetest ja suhteliselt hõredad kontaktid muu maailmaga tingisid teatud isoleerituse kujunemise. Kateedrijuhatajate tegevus psühhiaatrite rahvusliku kaadri arendamisel, psühhiaatria õpetamisel ja kindlate seisukohtade kujundamisel psühhiaatrilises sümptomatoloogias ja sündromoloogias ning psüühikaiguste diagnoosimisel näitab, et ka ideoloogilise surve tingimustes oli võimalik töötada ja säilitada teatud iseseisvus. Võimalikuks sai see tänu üleliiduliselt ja rahvusvaheliselt hinnatud teadlastele ja isiksustele, nagu seda olid E. Karu ja J. Saarma.

TARTU ÜLIKOOLI 1970. AASTATEL LÕPETANUD EESTI POLIITIKAS

Eduard Vääri

Eesti kui iseseisva riigi välis-, sise- ja majanduspoliitika lõpetati pärast Nõukogude armee sissetungi ja sõjaväe toetusel organiseeritud riigipööret 21. juunil 1940. a. Kiiresti likvideeriti poliitilised institutsioonid, nendes töötanud või nendega seotud inimesed vallandati, vahistati, saadeti asumisele või hävitati füüsiliselt. 22. juunil 1941. a. Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel alanud sõja käigus langes Eesti peagi Saksa võimu alla. Mõnedest näilistest vabadustest hoolimata ei tohtinud Eestil olla ka Saksa ajal mingit poliitikat. Seda püüdsid siiki teha Jüri Uluots, Johan Pitka, direktoriumi juht Hjalmar Mäe ja kindralinspektor Johannes Soodla. Panus tehti kolmandale võimalusele ning loodeti, et Saksamaa kokkuvõrsemise käigus taastatakse iseseisvad riigid, nagu oli lubatud 14. augustil 1941. a. F. D. Roosevelti ja W. Churchilli poolt allakirjutatud 8-punktilises deklaratsioonis, nn. Atlandi hartas. Et lääneriigid ei pidanud Atlandi harta põhimõtetest kinni, vallutas Nõukogude Liit kogu Ida-Euroopa, sealhulgas ka Eesti.

Eesti taasliitmise järel Nõukogude Liiduga 1944. a. sügisel ei olnud eestlastel peaaegu mingeid võimalusi poliitikaga tegelemiseks. Ääremaa-de rahvaste esindajaid ei vajatud ega usaldatud nõukogude diplomaatias. Välismaa tarbeks ning demokraatia mängimiseks oli siiski vahetevahel välisasjade rahvakomissar või välisminister. Selliseid tiitleid kandis aastail 1944–1950 Hans Kruus. 1960. aastast täitis sümboolse välisministri ülesandeid Arnold Green.

Tartu Riiklikus Ülikoolis oli pärast sõda väga vähe kommunistlikke noori ja kommuniste. Peaaegu ainukesed olid Venemaa eestlaste järeltulijad või sõja ajal Nõukogude tagalas ehk Punaarmees olnud noored. Nende tegevust võib mingil määral pidada poliitikaks, sest nad viisid otseselt ellu nõukogulikku poliitikat. Tuntumad nendest olid Raimond Auling, Sulev Jänes, Johannes Kalits, Arnold Kõörna, Leonhard Päi, Heinrich Tiido, Ilo Sildmäe jt.¹ Nendele lisaks olid ametikohtadele pandud Venemaalt saabunud tegelased. Nende seast kerkis nii linna kui ülikooli mastaabis esile Heinrich Tiido, kes oli kurikuulsate mandaatkomis-

¹ K. Siilivask, "Poliitilisest võitlusest Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1950–1970". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 27 (1993), lk. 24–31.

jonide esimees ja kodanlike natsionalistide paljastamise koosolekute korraldaja.

Hiljem said vähesel määral poliitikaga tegelda selleks hoolikalt valitud usaldusväärsed välis- ja majanduskommentaatorid (Herbert Vainu, Vambola Pöder, Vello Ladva, Toomas Alatalu jt.). Nende ülesanne oli kuulajale ja lugejale seletada ja põhjendada Nõukogude Liidu ja Kommunistliku Partei välis- ja sise poliitikat. Sellega käisid kaasas rünnakud ja negatiivsed hinnangud kapitalistlike riikide kohta. Samal ajal olid kommentaarid siiki olulised selle poolest, et nendest saadi informatsiooni teistest maadest ja rahvastest. Mitmekordsetest tsensuuridest hoolimata sattus tekstidesse fraase, mida võidi mitmel viisil tõlgendada. Et tsenseerimist kergendada, lõpetati otsesaated raadios ja lindistatud tekste töödeldi eriti põhjalikult. Tsenseerimise ülesannet täitis ka filmide dubleerimine, mis viis mõnikord filmide sisu moonutamiseni. Eelabinõudest hoolimata sattus kommentaaridesse nn. ideoloogilisi vigu, mille eest karistati nii autoreid kui toimetajaid. Karistustena rakendati vallandamist, esinemiskeeldu ja noomitust. Nooremas eas saavutasid teatud populaarsuse osavalt koostatud tekstidega Vambola Pöder, Toomas Alatalu ja Gabriel Hazak, kes kõik olid ülikooli kasvandikud.

1960. aastateks oli üles kasvanud ja ülikooli jõudnud põlvkond, kellel polnud kogemusi Eesti Vabariigist, mälestusi Saksa-aegsetest rahvuse säilitamise püüdlustest ega Stalini-aegsetest repressioonidest. Vanemate inimeste jutustusi peeti liialdusteks. Noorust peibutava atribuutikaga magustatud pioneeri- ja komsomolitöö oli loonud õnneliku nooruse müüdi. Arvati, et kõik halb oli vaid minevikus, ees ootab üliõnnelik tulevik. Seda müüti aitasid toita ka N. Hruštšovi (NLKP I sekretär aastail 1953–1964) poolt isikukultuse hukkamõistmine, ellu jäänud väljasaadetute naasmine kodumaale ja majandusliku olukorra üldine paranemine. Koolides selgitati, et igaüks peab kuuluma komsomoli, kui ta tahab edasi õppida, hea töökoha saavad ainult komsomoli- ja parteikuuluvusega noored. Komsomoli hakati käsutama kui üht etappi iga noore elus. Et õpetajate kaader oli vaheldunud, suruti noori komsomoli ka ähvarduste ja vägivallega, sest koolide töö hindamisel oli olulisel kohal komsomoli kuuluvate noorte protsent. Koolidesse püüti saada komsomoliklasse, ülikooli komsomolikursusi. Sel alal osutusid ülikoolis edukaiks inglise filoloogid. Eestis algas massiline astumine Kommunistlikku Parteisse. See oli eesti rahva vaimne murdumine ja iseseisvusaatest loobumine. Toimuv oli hukatuslik seetõttu, et murdumine toimus noorsoo hulgas naiivse põhjendusega kaitsta oma rahvuse huvisid parteis osalemisega. Oma väikesi süümepiinu püüti kuidagi põhjendada samal ajal, kui kasutati Kommunistlikust Parteist saadud hüvesid. Kuldsete kuuekümnendate ideoloogid on näinud palju vaeva oma renomee puhastamisel, kuid see on lootusetu ettevõtmine, sest tehtut ei saa olematuks muuta, see tuleb

lihtsalt omaks võtta. Kuuekümnendail jäid paljud aga ka endiselt passiivseiks ning leidsid tähelepandamatu rakenduse, kuigi nende võimed eeldasid palju rohkemat. See osa kandis endas ka iseseisvusaadet ja andis seda oma lastele. Suhteliselt väike osa leidis poliitilise väljundi passiivses või aktiivses teisitimõtlemisses ja muidugi Kommunistlikust Parteist kaugelhoidmises. Tuntuks on saanud Mart-Olav Niklus, Tunne Kelam jt. Teisitimõtlejad sattusid mitmesuguse tagakiusamise alla. Nende kõrval rühkisid parteiredelil ülespoole või püsisid seal Vaino Väljas, Klara Hallik-Pantelejeva, Tiit Käbin, Ando Leps, Ants-Enno Lõhmus, Eerik-Juhan Truuväli, Mikk Titma jt., nagu seda kinnitavad teatmeteosed.

1964. a. sai NLKP esimeseks sekretäriks, hiljem peasekretäriks, L. Brežnev, kelle valitsemisajal likvideeriti peaaegu kõik demokraatiale viitavad vabadused. Piirati igati liiduvabariikide õigusi, rahvuspiirkondadesse suunati plaanipäraselt venelasi, asuti järjekindlalt venestama väike-rahvaid.² Viimase õigustamiseks kujundati nõukogude rahvuste teooria. Selle väljatöötamisest võtsid osa parteilised akadeemikud nii Moskvast kui kohapealt (Eestis Jaan Rebane). Liiduvabariikide konstitutsioonidest eemaldati säte iga vabariigi riigikeelest, millega anti vene keelele ülimuslik koht kõikjal Nõukogude Liidus. Rahvaste venestamise teooriat ja praktikat juhtis ülikoolis praeguseni umbkeelseks jäänud Mihhail Šeljakin. Kõik kulmineerus Tartu Riikliku Ülikooli 350. aastapäevale pühendatud venekeelse piduliku aktusega "Vanemuise" kontserdisaalis 1982. a. sügisel.³ Vähestel väliskülalistel ei jäänud mingit kahtlust, et tegemist on venekeelse ülikooliga, kahtlust ei suutnud hajutada ka nende ametlike saatjate vastupidised kinnitused.

Eelneva taustal on raske seletada eesti noorsoo kaitsemehhanismi ja rahvusidee minetamist. Küllalt suur osa ülikooli lõpetanudid sukeldus partei- ja nõukogude struktuuridesse, jätkates komsomolis alustatud tegevust. Meeleheitlikult püüti omandada vene keel, et karjääri teha ka väljaspool Eestit või venekeelsetes struktuurides Eestis.

Olemasolevate teatmeteoste põhjal on võimalik lähemalt jälgida ka 1970. aastatel lõpetanute hilisemat poliitilist tegevust. Andmeid leidub *Eesti Nõukogude Entsüklopeedias*, ajalehtedes *Tartu Riiklik Ülikool*, *Edasi* (*Postimees*), Tallinna ajalehtedes ja poliitikaalastes teatmeteostes. Väga oluline allikas on Ene Hioni koostatud *Kes on kes Eesti poliitikas*. Selles on 1989.–1990. a. lindistatud intervjuude tekstid, milles on selgesti eraldatavad rahvuslaste ja kommunistide seisukohad Eesti tuleviku küsimus-

² E. Vääri, "Keelteoskus on kultuuri koostisosa". *Ausalt ja avameelselt*. Tallinn: Perioodika, 1988. Lk. 14–16; E. Vääri, "Eesti rahva kriitilistest hetkedest." *Keel ja Kirjandus*, nr. 10 (1988), lk. 628–629.

³ M. Kadastik, "Ühe aktusega aastate jagu häid sõnu." *Edasi*, nr. 215/9943, (17. sept. 1982), lk. 1–3.

tes. Selgesti esitavad omariikluse taotlusi Trivimi Velliste ja Tunne Kelam, kommunistide seisukohti esitab kõige markantsemalt Jaak Allik: "Eesti rahvas tahab suveräänsust. Reaalselt on see saavutatav ainult Eesti praeguse poliitilise juhtkonnaga. Igasugune võimuvahetus lõpeb paratamatult tulistamisega", "Ilma Nõukogude Liidu põhjaliku muutmiseta on kõik jutud Eesti iseseisvumisest lihtsalt bluff. Kaheks nädalaks võib see iseseisvus tekkida, aga see upub uuesti järjekordsesse MRP-sse".⁴ Isikute kohta pakub andmeid U. Karu poolt koostatud *Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992*. Eessõnas selgitab koostaja, et on laiali saadetud küsitluslehti, milles on palutud nii eluloolisi kui muid andmeid. Kõik pole nõustunud vastama. Kokku on teatmeteoses 392 artiklit alfabeetiliselt järjestuses.⁵

Olemasolevate materjalide põhjal eraldus aastail 1970–1980 Tartu Riikliku Ülikooli lõpetanud 32 isikut, kes on olnud või on praegu aktiivselt Eesti poliitilises elus. Arusaadavalt ei ole objektiivseid hindamiskriteeriume, kuid aluseks on võetud pikem ajaline kestvus. Tähestikulises järjekorras on need järgmised: Hardo Aasmäe, Jaak Allik, Arno Allmann, Tõnu Anton, Valdeko Gailit, Jüri Ginter, Igor Gräzin, Illar Hallaste (lõpetamata, jätkab õpinguid), Liia Hänni, Arvo Junti, Tõnis Kaasik, Mart Kadastik, Ülo Kaevats, Jüri Kahn, Siim Kallas, Toivo Kuldsepp, Tõnu Kõrda, Tõnu Laak, Andres Lipstok, Rein Loik, Ants-Enno Lõhmus, Rait Maruste, Raul Mälk, Robert Närska, Siiri Oviir, Peeter Olesk, Jüri Põld, Eve Pärnaste, Edgar Savisaar, Peeter Sookruus, Rein Veidemann, Trivimi Velliste.

Õigusteaduskonna on lõpetanud 11, ajaloo-keeleteaduskonna 10, majandusteaduskonna 8, matemaatika-füüsikateaduskonna 2, bioloogia-geograafiateaduskonna 1 eespool loetletuist (teaduskondi on tänaseks ümber nimetatud). Lisaks ülikoolile on A. Allmann ja T. Laak lõpetanud NLKP Keskkomitee Ühiskonnateaduste Akadeemia (mõlemad 1983. a.), R. Mälk ja P. Sookruus Leningradi Kõrgema Parteikooli (vastavalt 1985. ja 1984. a.), I. Hallaste on lõpetanud EELK Usuteaduse Instituudi (1982. a.)

Suhteliselt tagasihoidlikud on loetletud isikute teadussaavutused. Teadusdoktori kraadi on omandanud I. Gräzin, kandidaadikraadiga on H. Aasmäe, J. Ginter, L. Hänni, T. Kaasik, Ü. Kaevats, J. Kahn, T. Kuldsepp, R. Maruste, E. Savisaar ja R. Veidemann. Kandidaadikraadid on omandatud suhteliselt kiiresti, kuid sügavaks teaduslikuks tööks pole võimeid või tahtmist jätkunud.

1970. aastate lõpetanutele on eriti populaarne olnud NLKP. 27 isikut on sellesse kuulunud 8 kuni 30 aastat. Aastail 1987–1990 lõpetas enamik oma

⁴ E. Hion. *Kes on kes Eesti poliitikas*. Tallinn: Olion, 1990. Lk. 31–32.

⁵ *Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992*. Koostaja U. Karu. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1992. Lk. 3.

kuuluvuse Kommunistlikku Parteisse, EKP-nimelises organisatsioonis jätkasid tegevust J. Allik ja V. Gailit. Eelnevad andmed on ka tabelis 1.

Tabel 1. Tartu ülikooli 1970. aastatel lõpetanud Eesti poliitikas

	Eesnimi, nimi	sünni- aasta	lõpetamis- aasta	kuulumine NLKP-sse
1.	Hardo Aasmäe	1951	1974	1974–1989
2.	Jaak Allik	1946	1972	1971–1990, EKP
3.	Arno Allmann	1950	1974	1974–1990
4.	Tõnu Anton	1953	1976	1978–1990
5.	Valdeko Gailit	1949	1979	1979–1990, EKP
6.	Jüri Ginter	1954	1977	1979–1990
7.	Igor Gräzin	1952	1975	1975–1990
8.	Illar Hallaste	1959	1979, 1-ta	
9.	Liia Hänni	1946	1970	
10.	Arvo Junti	1953	1976	1976–1989
11.	Tõnis Kaasik	1949	1971	1978–1987
12.	Mart Kadastik	1955	1978	1981–1987
13.	Ülo Kaevats	1947	1972	1976–1990
14.	Jüri Kahn	1953	1977	1981–1990
15.	Siim Kallas	1948	1972	1972–1990
16.	Toivo Kuldsepp	1945	1972	1972–1988
17.	Tõnu Kõrda	1952	1976	1976–1990
18.	Tõnu Laak	1950	1974	1974–1990
19.	Andres Lipstok	1957	1980	1980–1990
20.	Rein Loik	1950	1973	1977–1989
21.	Ants-Enno Lõhmus	1936	1975	1960–1990
22.	Rait Maruste	1953	1977	1971–1989
23.	Raul Mälk	1952	1974	?–1990
24.	Robert Närska	1938	1975	1979–1990
25.	Siiri Oviir	1944	1975	1977–1990
26.	Peeter Olesk	1953	1977	
27.	Jüri Pöld	1956	1979	1979–1990
28.	Eve Pärnaste	1951	1974	
29.	Edgar Savisaar	1950	1973	1982–1990
30.	Peeter Sookruus	1950	1973	1979–1990
31.	Rein Veidemann	1946	1974	1972–1989
32.	Trivimi Velliste	1947	1971	

Käesolevas kirjutises ei tehta mingeid hindavaid üldistusi, mistõttu piirdatakse üksnes faktidega. NLKP põhikirjas (EKP-l ei olnud oma põhikirja) olid partei liikmete tegevus ja ülesanded täpselt reglementeeritud.

1971. a. Tallinnas trükitud põhikirja I peatükis "Partei liikmed, nende kohustused ja õigused" on punktid "d" ja "e" sõnastatud järgmiselt: "Partei liikmed on kohustatud ... d) tundma õppima marksistlik-leninlikku teooriat, tõstma oma ideelist taset, kaasa aitama kommunistliku ühiskonna inimese kujundamisele ja kasvatamisele, energiliselt võitlema kodanliku ideoloogia mistahes ilmingute, eraomandusliku psühholoogia riismete, usuliste eelarvamuste ja muude minevikuigandite vastu, kinni pidama kommunistliku moraali põhimõtetest, seadma ühiskonna huvid kõrgemale isiklikest huvidest; e) aktiivselt kandma töörahva hulkadesse sotsialistliku internatsionalismi ja nõukogude patriotismi ideid, võitlema natsionalismi ja šovinismi igandite vastu, sõna ja teoga kaasa aitama NSV Liidu rahvaste sõpruse tugevdamisele sotsialistliku leeri maade rahvastega, kõigi maade proletaarlaste ja tööinimestega."⁶ VI peatükis "Partei-algorganisatsioonid" on järgmised põhimõtted: "... ustavus kommunismile, armastus sotsialistliku kodumaa, sotsialismimaade vastu ... kõigi NSV Liidu rahvaste sõprus ja vendlus, leppimatu suhtumine rahvuslikku ja rassilise vaenu ilmingutesse; leppimatu suhtumine kommunismi vaenlastesse, rahu ja rahvaste vabaduse vaenlastesse."⁷

Eelesitatud näidete laadilisi kohustusi võttis endale iga Kommunistlikku Parteisse astuja vabatahtlikult ning isikliku avalduse alusel. Et põhikirja sätted olid vastuolus üldtunnustatud inimõiguste ja eesti rahvuslike huvidega, see oli ammu teada.

Sellal, kui suur osa 1970. aastate kasvandikke oli omaks võtnud NLKP põhikirja sätted ja neid usinalt täitis, levis 1987. a. alates rahvuslik vabadusliikumine. See sai alguse 23. augustil 1987. a. Tallinnas Hirvepargis toimunud rahvakoosolekust, jätkus Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutamisega 12. detsembril 1987. a. Tallinnas (Tartu partei- ja linnajuhid tegid kõik võimaliku muinsuskaitseliikumise takistamiseks Tartus). Rahvajuhiks kujunes Trivimi Velliste, keda ründasid valitsus- ja parteivõimud, samuti ajakirjandus. Velliste kohta sepitseti teadlikult kuuldusi ja võltsitud dokumente. 1.–2. aprillil toimus Tallinnas Eesti loominguliste liitude juhataste ühispleenum, millest võtsid osa mitmed varasemad Tartu ülikooli kasvandikud. 14.–17. aprillil 1988. a. peeti Tartu muinsuskaitsepäevad, mis kasvasid rahvuslikuks meeleavalduseks. Esimest korda toodi avalikkuse ette sinimustvalge rahvuslipp ja protesteeriti Nõukogude vägede viibimise vastu Tartus. Ka seekord näitas oma suuri poliitikuvoimeid T. Velliste, keda toetasid ülikooli vanema põlvkonna esindajad, üliõpilasnoorus ja väga paljud tavalised Tartu kodanikud.

⁶ *Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei põhikirja*. Tallinn: Eesti Raamat, 1971. Lk. 9–10.

⁷ *Ibid.* Lk. 50.

13. aprillil 1988. a. tegi E. Savisaar Rein Järliku telesaates "Viiekümneand" ettepaneku luua Rahvarinne. Selle juhtimise haarasid enda kätte kommunistid (E. Savisaar, M. Lauristin, R. Veidemann jt.), kes püüdsid nõukogude võimule anda kohapeal inimlikumat nägu. Rahvarindega liitus aga ka palju rahvuslikult mõtlemaid inimesi, kes omandasid peale muu ka poliitilise tegevuse kogemusi. Rahvarindest kasvas välja Keskerakond, milles arendavad poliitilist tegevust praegu E. Savisaar, A. Junti, S. Oviir, R. Veidemann jt. vaadeldava aja ülikooli lõpetanud. Rahvarindes osalevaid on ka Koonderakonnas (J. Allik). Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Parteisse on jagunud vähe 1970. aastatel lõpetanud. Selle põhjuseks oli viimaste kuulumine Kommunistlikku Parteisse, vastandudes seega ERSP rahvuslikele põhimõtetele ning iseseisvustaotlusele. ERSP-sse kuuluvad või on sellega seotud E. Pärnaste, I. Hallaste, T. Velliste ja P. Olesk. Ükski neist pole kuulunud Kommunistlikku Parteisse. Liberaaldemokraatlikku Parteisse kuulub A. Lipstok. Vasakpoolsesse rühmitusse "Vaba Eesti", mida juhtis juhtkommunist I. Toome, kuulus T. Kuldsepp.

Riigikogu valimistel 20. septembril 1992. a. saavutas suurt edu (29 mandaati 101-st) "Isamaa" rühmitus, milles olid juhtivad 1980. aastatel lõpetanud noored (M. Laar, L. Vahtre, J. Luik jt.). 1970. aastate kasvandikest mahtusid rühmitusse T. Velliste ja I. Hallaste.

Poliitikat tehakse muidugi esmajoonel Riigikogus ja valitsuses, kuid ka saatkondades, rahvusvahelistes organisatsioonides, majandusasutustes, pankades, omavalitsustes, põllumajanduses, haridus- ja kultuuriasutustes. Siiski on eristatavad riikliku ja kohaliku tähtsusega poliitikud, kuigi seoses valimistega toimub kohavahetusi. Vaadeldud 32-st 1970. aastatel lõpetanust on poliitikumaine minetanud A. Allmann, T. Anton, V. Gailit, J. Ginter, T. Kaasik, M. Kadastik, Ü. Kaevats, J. Kahn, T. Laak, R. Loik, R. Maruste, R. Närskä, J. Põld ja P. Sookruus.

Kõike eelnevat kokku võttes võib öelda, et valdavalt Kommunistlikus Parteis omandatud kogemustega Tartu ülikooli 1970. aastate kasvandikud ei suutnud poliitikas saavutada suuremaid tulemusi. Eesti Vabariigi taaskeskestamisel ja poliitika kujundamisel haarasid initsiatiivi teisitimõtlejad ja protestinoored kas Eesti Muinsuskaitse Seltsi või Rahvarinde kaudu. Enamik 1970. a. lõpetanuid leidis rakenduse majanduses, panganduses, äris, hariduses või kultuuri alal.

Kui võrd ettekande kirjutise vormistamise ajaks on selgunud Riigikogu 1995. a. 5. märtsi valimiste tulemused, saab esitada need, kes Riigikogu liikmetena võivad mõjustada Eesti poliitikat. Vaadeldud 32-st 1970. aastatel lõpetanust valiti Riigikokku 9: Jaak Allik, Igor Gräzin, Liia Hänni, Arvo Junti, Siim Kallas, Tõnu Kõrda, Andres Lipstok, Siiri Oviir ja Edgar Savisaar.⁸

⁸ *Postimees*, nr. 65/1265 (21. märts 1995), lk. 7–8.

Kirjandus

- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*. I, II, IV. Tallinn: Valgus, 1968–1972.
- Siilivask, K. "Poliitilisest võitlusest Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1950–1970". *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, nr. 27, 1993. Lk. 24–31.
- Vääri, E. "Keelteoskus on kultuuri koostisosa". *Ausalt ja avameelselt*, Tallinn: Perioodika, 1988. Lk. 14–16.
- Vääri, E. "Eesti rahva kriitilistest hetkedest". *Keel ja Kirjandus*, nr. 10, 1988. Lk. 628–629.
- Kadastik, M. "Ühe aktusega aastate jagu häid sõnu". *Edasi*, nr. 215 (9943), 17. september 1982. Lk. 1–3.
- Hion, E. *Kes on kes Eesti poliitikas*. Tallinn: Olion, 1990.
- Karu, U. (koostaja). *Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1992.
- Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei põhikiri*. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.
- "Riigikogu mandaatide jaotus". *Postimees*, nr. 65 (1265), 21. märts 1995. Lk. 7–8.

TARTU ÜLIKOOLI TEGEVUS NÕUKOGUDE LIIDU KÕRGHARIDUSSÜSTEEMIST ERALDUMISEKS

Milvi Hirvlaane

Ülikool on aegade tuuled üle elanud väiksemate või suuremate kahjustustega tänu oma konservatiivsusele ja universaalsusele. Tema arengut on mõjutanud mitte dissidentlikkus ja avantürism, vaid põhjendatud julgus ja ettevõtlikkus ning initsiatiivikus. Ülikooli eraldumine Nõukogude Liidu kõrgharidussüsteemist ja oma autonoomia taastamine oli võimalik ainult Eesti üldriiklike ja -rahvalike probleemide lahendamise kaudu.

Alates 1988. aastast oli täheldatav ülikooli rolli kasv Eesti valuküsimuste ühiskonnale teadvustamisel, eksperthinnangute andmisel tähtsamate probleemide lahendamiseks ja ülikooli esindajate osalemine poliitikas. Samal ajal algas ka ülikooli otsustav tegevus kõrghariduse reformimisel ning ülikooli enda autonoomia taastamisel.

Ülikooli kompromissitum ja aktiivsem osa on kahtlemata üliõpilaskond. Üliõpilaste aktiivsuse kasv oli täheldatav juba varem. Nii tegutses aastatel 1979–1983, algul “Kodulinna”, hiljem “Noor-Tartu” nimetuse all tuntud ajalootudengite ühendus Lauri Vahtre ja Mart Laari eestvõtmisel. Seda võib lugeda Eesti Vabariigi taastamise ajal isamaalist rolli mänginud muinsuskaitse liikumise eelkäijaks.¹ Teine tuntud tudengite ühendus oli 1984. a. filoloogiatudengite poolt loodud luuleteater “Valhalla”, kelle ettevõtmiste hulka kuulus ka 1986. a. oktoobris ülikooli peahoone õuel nn. akadeemiliste vabaduste nõudmine (esimesi poliitilisi meelevaldusi tol ajal) ja Gustav Adolfi lumest mälestussamba ehitamine. Fosforiidikampaania ajal etendasid nad Kassitoomel Seattle’i kava (äratuntava vihjega indiaanlaste olukorra kõrvutamisele meie olukorraga) jne. Nende teeneks tuleks lugeda akadeemiliste üliõpilasuühenduste taastamise algatamist.² Mõlemad ühendused taotlesid isamaalist kasvatust ja vastandasid end põhimõtteliselt komsomolile, äratasid huvi Eesti kultuuriloo vastu ja teadvustasid seda, mis oli veel luku taga. Sealt kasvas välja noore intelli-

¹ Lauri Vahtre, “Nüri võitlus lohega”. *Vikerkaar*, nr. 12 (1988), lk. 61–65.

² Anu Tonts, ““Valhalla”. Kümme aastat hiljem”. *Postimees*, 14. oktoober 1994.

gentsi põlvkond, kes 1990. aastatel astus riigitüüri juurde. Tudengite tegevus, kohates esialgu küll vastuseisu ja karistamist vastavalt ajastu mallile, ei saanud oma mõju avaldamata jätta ülikoolile tervikuna.

Vaadeldavas perioodi jääb Nõukogude Liidu kõrgharidusreform ja demokratiseerumisprotsessid kogu ühiskonnas. Seetõttu ei toimunud väljumine NSV Liidu kõrgharidussüsteemist mingi ukse-enda-tagantkinnilöömise stiilis, vaid algas ühe või teise korralduse ignoreerimisest või omapoolsete seisukohtade võtmisest nii kõrghariduse kui ühiskonna kui terviku põletavamates küsimustes. Ülikool oli olnud ju üks nendest institutsioonidest okupeeritud riigis, kelle tegevust jälgiti ainsa partei poolt kiivalt ja kelle tegevusega püüti ka poliitiliselt manipuleerida. Sellepärast on eriti oluline tunnetada, millal ülikool eelistas laveerimisele oma seisukohtade kindlat väljatoomist ning millal tunnetas, et on välisest survest vaba.

Kui sirvida Tartu ülikooli nõukogu protokolle aastatel 1985–1986, siis märkame, et see kollegiaalne juhtorgan tegutses veel kõikide seni kehtinud mängureeglite järgi.³ Ometi on ka õppejõudude poolel märgata "liikumist". Uutmise ja avalikustamise sildi all otsiti teid autonoomiale ja muutustele. Esmapilgul tavaline, kuid sügava sisuga oli professor Rem Blumi poolt 1986. a. kokku kutsutud filosoofilise mõtlemiskultuuri omandamise alane nõupidamine. Sama aasta kevadel avaldati ülikooli lehes üliõpilaste omavalitsuse projekt.⁴ Selles nähti üliõpilaste õiguste laiendamist paljudes küsimustes. Kõrg- ja keskerihariduse uutmise põhisuundade projekti ilmumine samal kevadel⁵ nõudis ülikooli initsiatiivi ja ettepanekuid, mida ka hulgaliselt tehti. Novembris⁶ avaldati projekt üliõpilaste esindatusest õppe-kasvatustöö organeis ja omavalitsuslikest funktsioonidest õppetöös. See sai aluseks üliõpilaste esindatusele ülikooli ja teaduskondade nõukogudes. Nii on 1987. a. ülikooli nõukokku valitud 10 üliõpilast. See oli küll uuendus, kuid mitte ainult ülikooli enda riisikol põhinev.

1987. aastal on tulnud uusi momente ülikooli seisukohtades. Kuigi esimene samm kandis ikka sõnu: "... paluda ENSV KHM astuda vajalikke samme TRÜ rahvusvaheliste teaduskontaktide laiendamiseks ...",⁷ on selles olemas ka protest rahvusülikooli suletuse vastu. 1987. a. on tähiseks selles valdkonnas — toimus esimese ilma liidulise vahendusega otselepigu sõlmimine teadustöö ja üliõpilasvahetuse alal Tartu ja Turu ülikooli vahel. Tõsi, aasta lõpuks tehti ka Moskvast vastav järeleandmine, kuigi

³ TÕA. N. 1. S. 1249. L. 234–244; S. 1259. L. 144–159, 185–191.

⁴ *Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ)*, 16. mai 1986.

⁵ *TRÜ*, 13. juuni 1986.

⁶ *TRÜ*, 6. nov. 1986.

⁷ TÕA. N. 1. S. 1269. L. 103–176.

otsesidemete alal nn. sotsialismimaadega. VMN-i liikmesmaade teadusliktehnilises programmis osalevatele kõrgkoolidele anti õigus teemapepingute sõlmimiseks otse. Seda kasutati aktiivselt.

Ka kõrgkoolireformist (1987. a. märts) otsiti eelkõige võimalust ülikoolis endas küpsenud ideid realiseerida. NSV Liidu kõrghariduse minister G. Jagodin oli nimetanud küll peamise ülesandena uuesti läbi vaadata hariduse sisu: tööplaanid, programmid, milles asetada rõhk ainetele, mis kujundavad üliõpilasest eelkõige oma eriala tundva spetsialisti. Aga veel detsembris nuriseti ülikoolis selle üle, et ministeeriumi saadetud riiklikus õppeplaanis on arstidele ette nähtud ikka 120 tundi NLKP ajalugu + 28 tundi iseseisvat tööd. Aga pediatraia eriala meditsiinilise bioloogia ja geneetika üldmaht (148 tundi) jagunes: 28 tundi loenguid + 88 tundi laboratoorseid töid + 32 tundi iseseisvat tööd, mis on aga programmi arvelt.⁸ Nii et endiselt ei klapi teod sõnadega, eriala andmine peab endiselt punane olema.

Tudengkond tõstatas 1987. a. tabuteemad: sõjalise õpetuse reformimine, üliõpilasmaja tagastamine, ja pani komsomoli "pressi alla" — kas on üldsegi vaja sellist "esindajat" üliõpilaskonnale. Esimeses küsimuses ei olnud veel olulisi muudatusi tulemas, kõik taandus palvele: teha ettepanekud NSVL KHM kaudu NSVL kaitseministeeriumile. Resümeeena jääb tudengitele kohtumiselt rektoriga kõlama: sõjaline õpetus jääb, seda ei saa ülikool ise muuta. Kevadises Tartus hakkavad silma tudengite kollased särgid fosforiidi kaevandamise vastu Rakveres. Selle taga olid ajaloo- ja filoloogia-, aga ka juuratudengid. 2. aprillil korraldati õigusteaduskonna ja ajaloo osakonna üliõpilaste lahtine komsomolikoosolek kavandatava fosforiidikaevandamise teemadel. Ülikooli juhtkond reageeris sellele rektori käskkirjaga 8. aprillist 1987. a. komisjoni moodustamisega ülikoolipoolse seisukoha kujundamiseks Rakvere fosforiidimaardla planeeritava kasutuselevõtmisega seotud küsimustes.⁹ Üliõpilaste protestiaktisioon jõuab uute fosforiidimaardlate rajamise vastaste loosungiteni mairongkäigus. Selle peale peeti küll endiselt parteikoosolekuid nn. kommunistlikust kasvatuses ja selle puudujääkidest jne., aga karistusi välditi. *Õhtuleht* nimetas ülikoolis toimunut vana kombe järgi terminiga "natsionalism". Komisjoni töö tulemusena valmis 24. aprillil 1987. a. TRÜ nõukogu otsus, kus sõnaselgelt nõuti NLKP KK ja NSVL MN ühismääruse 11. septembrist 1985. a. selles küsimuses äramuutmist, seega tühistamist.¹⁰ Nõukogu otsus avaldati ülikooli lehes ja saadeti Ministrite Nõukogu, EKP KK ja ENSV Teaduste Akadeemia aadressil.¹¹ Otsusele

⁸ TRÜ, 4. dets. 1987.

⁹ Rektori kk. nr. 69. 8. apr. 1987.

¹⁰ TUA. N. 1. S. 1270. L. 293–294, 330–334.

¹¹ TRÜ, 8. mai 1987.

on alla kirjutanud rektori ajutine kt. prof. Jüri Kärner. Ülikool oli seega väljunud omaenda probleemide ringist ja nii autoriteetse teadus- ja õppeasutuse seisukohta ei saadud mingil juhul eirata, nagu hiljem selgus.

Üheks valdkonnaks, kus ülikoolil oli lausa kohustus kaasa rääkida, oli haridus. TRÜ nõukogu andis 30. aprillil 1987. a. hinnangu pedagoogilise ettevalmistuse tasemele ülikoolis¹² ja tegi oma ettepanekud kooli ümberkorraldamiseks Eestis.¹³ Järgmisena tuleb päevakorda kõrghariduse enda reformimine. 1987. a. 31. augustil toimunud uue õppeaasta esimesel ülikooli nõukogu koosolekul otsustati professor Viktor Palmi ettepanekul moodustada komisjon, kes töötab välja ettepanekud kõrgkooli autonoomia alal. Selle komisjoni seisukohti aitas välja töötada teaduskondadevahelise teoreetilise seminari "Ühiskondlike ja majanduslike uuenduste sotsiaalfilosoofilised probleemid" semestri avadiskussioon "Ülikooli autonoomia vajadused ja võimalused" prof. V. Palmi juhtimisel. ENSV KHM teatel oli 13. märtsil 1987. a. Moskvast vastu võetud viis kõrgkoolimäärust, millega pidi kaasnema veel 44 juhenddokumenti, mida aga tuleb veel kaua oodata. Alates 1. septembrist oli ülikoolil endal õigus kateedrite loomisele või likvideerimisele, rektori aruande ärakuulamisele ja valimisele konkursi korras. Ülikoolis eksperimendiga tegelevatel teaduskondadel (õigus-, majandus- ja matemaatikateaduskond) oli õigus muuta ka riiklikke õppeplaanide vastavalt vajadusele. TRÜ oli juhtiv kõrgkool, mille alusel kõrgkoolide atesteerimisel kaasnes I kategooria.

Ülikooli nõukogu otsus 30. oktoobrist 1987. a. ("Vajadusest radikaalselt suurendada kõrgkoolide iseseisvust ja õigusi ning täielikult likvideerida bürokraatlik reglementeeritus ja formalism kõrgkoolide juhtimises")¹⁴ võttis kokku nõudmised ülikooli autonoomia taastamiseks. Nõukogu otsuse adressaadid ei olnud mitte ainult Eesti ja NSV Liidu juhtorganid, vaid ka kõik Eesti kõrgkoolid ja NSVL Liidu ülikoolid. Olulisemad nõudmised olid: 1) kõrgkoolide õiguste täpsustamine autonoomia ja omavalitsuse küsimustes: selle all on kümme punkti, milles on nõutud spetsialistide ettevalmistamise erialade määratlemise, õppeplaanide koostamise ja korrigeerimise, õppemetoodiliste küsimuste otsustamise, õppekirjanduse väljaandmise, aspirantuuri-, üliõpilaste vastuvõtu küsimuste, lõpetanute töölesuunamise asendamise riikliku tellimusega ning dotsendikutse omistamise õiguse üleandmist kõrgkoolile. Teine punkt kolme alajaotusega käsitles suurema finantsilise iseseisvuse nõuet: täpsustada ainult palgafondi osa kõrgkoolile eraldatud summast, ülejäänu osas otsustada ise, õigust muuta ametikohtade nomenklatuuri, käsutada stipendiumifondi. Kolmandaks olid üldised organisatsioonilised prob-

¹² TÕA. N. 1. S. 1270. L. 295–296.

¹³ TÕA. N. 1. S. 1269. L. 426–432.

¹⁴ TÕA. N. 1. S. 1271. L. 145–155; TRÜ, 6. nov. 1987.

leemid ja teaduslikpedagoogilisi välissidemeid puudutavad õigused. Siin nõuti õigust kehtestada õppejõudude ja teadurite kvalifikatsiooni tõstmise korda, aga ka õigust korraldada teaduslikke nõupidamisi ja konverentse ning vastavat dokumentatsiooni välja anda. Nõutakse, et järsult suurendataks kõrgkoolide õigust töötajate väliskomandeeringute alal, kaasa arvatud dokumentatsiooni vormistamise lihtsustamine teaduslike sidemete loomisel, välislektorite kutsumisel, üliõpilaste vahetusel teiste riikidega, ka akadeemiliste seltside loomise otsustamist kõrgkoolidele enestele. Viimane punkt sellest alajaotusest puudutab rahvuskeeli käsitlevate väitekirjade vormistamist, aga see kõlab veel vanas alandlikus toonis nii: "... Nõukogu pöördub NL KHM poole palvega taotleda Kõrgemalt Atesteerimiskomisjonilt luba rahvuskeeli käsitlevate väitekirjade vormistamiseks samas keeles." Selle punkti paluv toon ja "liiga vähe palumine" langeb välja otsuse üldisest iseloomust. Viimase suurema alalõiguga tehakse ettepanekud ülikooli aruandluse lihtsustamiseks ja mõttetu formalismi vähendamiseks selles.

Tartu ülikooli nõukogu otsusega ei seista mitte ainult ülikooli enda eest, vaid ka teiste kõrgkoolide, eelkõige ülikoolide autonoomia taastamise eest kogu Nõukogude Liidus. Sellega vallandati ka teiste kõrgkoolide otsingud enesemääratlemiseks ja hariduse ning harituse tuleviku aktiivseks analüüsimiseks. "*Perestroika*" võimalusi maksimaalselt ära kasutades see ka õnnestus. Võitlus algas ka "*Glavliti*"-nimelise asutuse tsensuuri alt vabanemiseks. Keeldude mahavõtmine küüditamist käsitlevatelt publikatsioonidelt elavdas oluliselt ajaloolaste ja juristide uurimistööd massirepressioonide alal. Väliselt kulges elu ülikoolis 1987. a. paraku veel sissetallatud rada mööda: maiaktus ja -demonstratsioon ning oktoobriaktus ja -demonstratsioon (sel korral küll esmakordselt ainult peahoone ümber, ilmselt kartsid kompartei tegelased jälle loosungeid, mis maiparaadi järel "nõudsid" mitmeid noomimiskoosolekuid). Aasta lõpul toimunud parteikonverentsil kõlasid ikka endiselt: teadustöö ja komsomoli "parteilise suunamise" ning "kommunistliku kasvatus" ning kaadri teoreetilise ja poliitilise harimise kõrval ülesanded kogu ülikooli tegevuse suunamisel: ülikooli juhtimisel, välissidemete laiendamisel jne. Nii et võim oli endiselt "partei ja valitsuse" käes ainult kerge kosmeetikaga demokraatia suunas.¹⁵ Kui ülikooli nõukogus 29. mail 1987. a. kuulati informatsiooni Moskvast VAK-i kolleegiumil arutatud TRÜ erialanõukogude tööst, siis vaatamata VAK-i kolleegiumi üllatavalt positiivsele hinnangule täiendati Paul Kenkmanni ettepanekul parteikomitee nimel otsust punktiga "parteigrupi osast erialanõukogus" ning lisati 6 inimest nõukogudesse juurde.¹⁶

¹⁵ TRÜ, 29. dets. 1987.

¹⁶ TUA. N. I. S. 1269. L. 353–381.

1988. a. esimene samm normaalse akadeemilise elu taastamisel oli nn. erifondi likvideerimine ülikooli teadusraamatukogus. Erifondist pärinevatel raamatutel säilisid ka üldfondis teatud erinõuded: teadusliku kraadiga õppejõududel ja teaduritel oli diplomi esitamisel võimalik kohe kirjandust kasutada, sama võimalus ka loominguliste liitude liikmetel, ülejäänutele, sh. ka üliõpilastele, jäid reeglid samaks. Veebruari jääb ka esimeste sammude astumine Voronežis paiknevate ülikooli kunstikogude tagasisaamiseks, nii otsese komandeeringuga sinna kui ka kaudse asjaajamise osas (ülikooli kiri ENSV Ministrite Nõukogusse Bruno Saulile ja Indrek Toomele). Jätkub ka eelmisel aastal alanud võitlus Struve tn. 2 hoone säilitamise eest. Siin on erinevaid arvamusi ka ülikooli siseselt, näiteks arstiteaduskonna nimel tegutsenud komisjon kiidab heaks selle maja lammutamise, mille vastu aga teised energiliselt võitlesid. Hakkavad paotuma enam välissuhtluse vāravad, juba aprillis julgetakse ajalehes kiidelda: "välismaalasi iga päev".¹⁷

Ülikooli nõukogu alustab oma uut semestrit prof. Hans Trassi ettekandega ENSV Plaanikomitee tellimisel koostatud uurimusest "Kirde-Eesti sotsiaal-majanduslikust olukorrast ja perspektiividest", milles osales arvukalt ka ülikooli erinevate erialade teadlasi. Sellele tööle sai osaks hea hinnang. Prof. V. Palm märgib aga üldist teravnevat poliitilist olukorda ja samuti omapärast reageeringut TÜ nõukogu otsusele autonoomias. Ta teeb ettepaneku alustada uue ülikooli põhimääruse ja uute õppeplaanide koostamist. Samuti informeerib ta ülikoolis tegutseva "*Perestroika* toetajate klubi" tegevusest professor Rem Blumi juhendamisel. Tudengite pool tõstatab küsimuse, kas ei saaks hakata hinnanguid andma juhtivtöötajate esinemistele. Mõeldud oli Karl Vaino seisukohti.¹⁸ Järgmises nõukogus vaagitakse oma eelmisel aastal vastuvõetud autonoomia otsuse täitmist ja tutvustatakse ENSV KHM vastust sellele.

Loominguliste liitude pleenum 1.–2. aprillil 1988. a. tekitas ka ülikoolis eel- ja järellainetust. Ülikooli ennast puudutati seal otseselt seoses klassikalise filoloogia ja eesti ajaloo kateedri puudumisega rahvuslikus ülikoolis. Uued tuuled olid hakanud puhuma. Muinsuskaitsepäevadel Tartus 11.–14. aprillini 1988. a. toodi välja sinimust-valge lipp. Üliõpilaskonna "äratamisega" tegeles luuleteater "Valhalla" ja Akadeemiline Muinsuskaitse Selts. Üliõpilased Jüri Luik, Eerik Kross ja Tiit Pruuli esitasid üleskutse akadeemilise üliõpilaselu taastamiseks.¹⁹ Ülikooli nõukogu päevakorda hakkavadki tasapisi tulema seltside ja korporatsioonide taastamise teemad ja dokumendid. Ülikooli tiiva all sündis ka Eestimaa Rahvahariduse Selts, Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, samuti

¹⁷ TRÜ, 1. apr. 1988.

¹⁸ TŪA. N. I. S.1280. L. 8–10.

¹⁹ TRÜ, 27. mai 1988.

Õpetatud Eesti Seltsi taastamine.²⁰ Informeerituse parandamiseks ülikoolis alustati 24. mail 1988. a. ülikooli juhtkonna infotundidega.²¹ Samas alustati veel 16. mail 1988. a. Moskvast tulnud käsu korras marksism-leninismi riigieksami sisseviimisega.²² Ometi osalesid ülikooli õppejõud ja üliõpilased aktiivselt küüditamise mälestuspäeva miitingul 14. juunil 1988. a. Raekoja platsil ja teistel poliitilistel massiüritustel, viimased vastandusid täielikult "punastele ainetele".

1988. a. tähtsündmuseks oli rektori valimine, esmakordselt pool-sajandi järel. Ühelt poolt lõppes rektor Arnold Koobi surmaga 18 aastat kestnud etapp ülikooli ajaloos, teiselt poolt ei olnud uue rektori valimine mitte ainult hädavajadus, vaid ka omaette sündmus, mille tähendust ei saa eirata. Rektori valimine oli kõrgkooliuuenduse üks komponent (aluseks NSV Liidu KHM käskkiri nr. 418 12. juunist 1987. a.), aga sellega algas ka tõsisem ümberkorralduste jada uue juhtkonna nägemuse järgi, kelle rektorilaud oli puhas antud ja saadud lubadustest, eelmistest raamidest ja kitsendustest jne. 21. juunil 1988. a. valiti kolme kandidaadi seast rektoriks professor Jüri Kärner. Rektori inauguratsioon toimus 31. augustil 1988. a., esmakordselt kinnitati rektori kaela ametikett. Ametiraha statuut kinnitati ülikooli nõukogus.²³

Prof. J. Kärner kinnitas rektorikandidaadina, et: "... ülikooli autonoomia tuleb taastada. Selleks tuleb võitlust pidada eelkõige ametkondade võimuga: oma ametkonnaga kuni Moskva hariduskomiteeni välja ... veel tõsisem on inimeste, terve ülikooli väsimus, loidus asju ette võtta, edasi viia. Miks? Ülikool on küüru vajunud keeldude-käskude koorma all. Kui võtame ülikooli kohana, kus õpetatakse ja tehakse fundamentaalteadusi, siis ei ole ühelgi instantsil õigus ülikooli õpetada. Väsimusest on vaja jagu saada ja samuti lasta kateedritel ise vabalt oma probleeme seada: määrata hariduse sisu ja vorm, komplekteerida kaader, üliõpilased jne. Juhtkond ei peaks sellesse kuidagi sekkuma, tagama vaid baasi, sealhulgas ajakohase finantseerimise, normaalsed elu- ja töötingimused ... Ühtegi ülikooli reformi ei saa teha ülaltpoolt. ... Edasiminekuks oleneb meist endist. Selline ajutrust nagu on ülikool, saab ise oma probleemidega hakkama."²⁴ Ülikooli ees seisvaid ülesandeid, ka õppejõudude represseerimise avalikustamist ning selle tulemusena inimestesse jäänud hirmust ja vihkamisest ülesaamist analüüsis uus rektor professor J. Kärner õppeaasta avaaktusel. "... On vaja üle saada ülikoolisisest usalduskriisist rektoraadi ja õppejõudude, õppejõudude ja üliõpilaste vahel ... Tuleb

²⁰ TRÜ, 3. juuni 1988.

²¹ TRÜ, 23. mai 1988.

²² TRÜ, 13. mai 1988.

²³ TÕA. N. 1. S. 1281. L. 1–10.

²⁴ TRÜ, 17. juuni. 1988.

lahti saada solvavast stiilist, mis viimastel aastakümnetel on olnud juhtidele omane. Oma sõnade ja tegude kokkulangematus püütakse varjata pealehüppamisega, kõrgendatud tooniga, läbisõimamisega ... Kui me oleme käsumeetodist vabad, siis on usalduskriisist ülesaamiseks esmajoonel vaja teo ja sõna ühtsust ... teiseks on vaja anda tegutsemisvabadus õppetöökorralduses, mitte kasutada nivelleerivat süsteemi, vaid ... ka ainesüsteemi. Kolmandaks, et suuri otsuseid vastu võtta, tuleb nõu pidada ...”²⁵

Augustis 1988. a. avaldati nn. Molotovi-Ribbentropi pakti lisa-protokoll tekst eesti keeles.²⁶ Järjest enam avalikustati ajaloolisi materjale, millest varem julgeti rääkida vaid sosinal. Üliõpilaste ja õppejõudude välissidemed avardusid. Eesti keele staatuse küsimuses pöördus TRÜ nõukogu ja parteikomitee (!) *Edasi* kaudu Eestimaa elanikkonna poole.²⁷ Mais ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi juurde moodustatud eesti keele staatuse töögrupp juhtisid küll Viktor Vaht ja Vladimir Beekmann, kuid sinna kuulus ülikoolist prof. Eduard Vääri, kes kaitses tuliselt eesti keele riigikeeleks kuulutamist, nagu ülikooli nõukogugi.

31. augustil 1988. a. läkitati kiri NSV Liidu rahandusministeeriumi valuutamajanduse peavalitsusele, et ülikool saaks valuutaarve avada Väliskaubanduse Panga Tallinna osakonnas. Selle vajalikkust nähti mitte ainult väliseestlaste poolt Kanadas ja Rootsis ülikooli arendamiseks kavandatavate valuutafondide loomise tõttu, vaid ka ülikooli enda poolt teenitud valuuta kasutamisel teadusliktehnilise baasi väljaarendamiseks, stažeerimiseks, rahvusvaheliste ürituste korraldamiseks, et mitte loota enam Moskvale.

23. septembril 1988. a. avaldas üliõpilaste algatusrühm “Ülikool relvavabaks!” üleskutse nõudmisega sõjalise õpetuse tingimusteta kaotamisest kõrgkoolides ja üliõpilaste sõjaväkke ning kordusõppustele kutsumise lõpetamist.²⁸ Need olid täiesti uued tuuled ülikoolis. Samas ei lahenenud veel kõik päevapealt. Nii ilmus ülikooli lehes sõjalise õpetuse kohta rektori käskkirj,²⁹ mis esialgu vaid reformis ja mahendas sõjalist õpetust. Sellele reageerisid üliõpilased boikotiga. See ei olnud ainus boikott, järgmine algas 24. oktoobril 1988. a.

Ülikooli nõukogus otsustati 30. septembril 1988. a. professor Ain-Elmar Kaasiku ettepanekul lõpetada elavate inimeste portreede autahvliile panek ja ülipikkade käskkirjade ja kirjutiste avaldamine riiklike pühade puhul. Ridamisi oli ülikooli nõukogus toetusavaldusi õigusteaduskonna nõukogu poolt tehtud ettepanekutele seadusandluse küsimustes. Sel korral

²⁵ TRÜ, 1. sept. 1988.

²⁶ *Rahva Hää*, 10.–11. aug. 1988.

²⁷ TUA. N. 1. S. 1280. L. 18–22; *Edasi*, 7. sept. 1988.

²⁸ TRÜ, 23. sept. 1988.

²⁹ TRÜ, 14. okt. 1988.

oli nõukogule esitatud seadluse projekt "Vastutuse kohta koosolekute, miitingute, tänavarongkäikude ja demonstratsioonide organiseerimise ja läbiviimise kehtestatud korra rikkumise eest ENSV-s". Seda peeti nii poliitiliselt kui ka õiguspoliitiliselt ebaõigeks, seda eriti sõjaväele volituste andmisel avaliku korra kaitseks.³⁰ Ülikooli töötajatel ja üliõpilastel oli veel värskelt mees 2. veebruar 1988. a., mil Tartu rahu mälestusmiitingul Vanemuise tänaval seisis relvade, kilpide ja koertega varustatud miilits ja sõjavägi rahuliku rahva vastas. Ka õigusteaduskonna nõukogu otsust "Stalinismist ja selle inimvaenulike tagajärgede likvideerimisest" ja kriminaalkodeksi seaduse täiendamise kohta toetas ülikooli nõukogu üksmeelselt. "Kohtuvälistest massirepressioonidest Nõukogude Eestis 1940. ja 1950. aastail" projektide arutamisel nõudis ülikooli nõukogu Ülemnõukogu Presiidiumi esitatud projekti tagasivõtmist ja uue koostamist.³¹

Oluline on ka ülikooli nõukogu otsus 28. oktoobrist 1988. a. NSV Liidu seaduse "Muudatustest ja täiendustest NSVL konstitutsioonis (põhiseaduses)" projekti kohta. 6 punktist koosneva pikema analüüsiga otsus suhtub eitavalt kõnesolevasse projekti, kutsudes seda tegema ka oma õppejõude ja üliõpilasi. TÜ seisukoht saadeti rotaprinti trükisena (100 eks. eesti ja vene keeles) paljudele adressaatidele.³²

Ka ENSV keelseaduse projekti puhul ütleb ülikooli eesti keele kateeder sekka oma mõjuka sõna. Valuliselt reageeritakse keemikute poolt 21. novembril 1988. a. prof. V. Palmi initsiatiivil aulasse kutsutud koosolekul *Pravdas* ilmunud tendentsliku informatsiooni kohta, mis moonutab olukorda Eestis. Nõutakse ENSV Ülemnõukogu XI koosseisu erakorralisel, VIII istungjärgul 16. novembril 1988. a. vastuvõetud suveräänsusdeklaratsiooni teksti täielikku avaldamist NSVL juhtivates ajalehtedes. Kiri saadeti lisaks *Pravda* toimetusele ka NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele Mihhail Gorbatšovile. TRÜ nõukogu otsusega 25. novembrist 1988. a. anti kriitiline hinnang akad. Gustav Naani desorienteeriva artikli kohta *Pravdas* ja nõuti tema tagandamist ENE peatoimetaja kohalt. See otsus läkitati ligi 10 adressaadile Eesti ja Moskva massiteabevahendites.³³

30. septembril 1988. a. võeti ülikooli nõukogus vastu Tartu Ülikooli põhikiri³⁴ ja esitati ülikooli kollektiivile tutvumiseks ülikooli lehes. Kõige olulisema sõnumina võiks lugeda p. 2. määratlust: ülikool seab oma tegevuse aluseks "*Magna Charta Universitatum Europaerum*" põhiprint-

³⁰ TÜA. N. 1. S. 1281. L. 73–89, 91–93, 95.

³¹ *Ibid.* L. 156–158.

³² TÜA. N. 1. S. 1281. L. 159–162; TRÜ, 4. nov. 1989.

³³ TRÜ, 2. dets. 1988.

³⁴ TÜA. N. 1. S. 1281. L. 73–89; TRÜ, 9. dets. 1989.

siibid ning loob tingimused nende rakendumiseks. P. 1. on märgitud, et Tartu Ülikool Eesti NSV riikliku kõrgkoolina allub Eesti NSV Riiklikule Hariduskomiteele. Mingeid eraldi alluvussuhteid ega ametlikke suhteid NSVL KHM-ga ei ole märgitud, v.a. koostöösidemed NSVL ja välismaa kõrgkoolidega. Ka õppe- ja asjaajamiskeelena märgitud eesti keel (p. 6.) on igati asjakohane. Ülikooli põhikirja projekti kallal oli töötatud kõigis allasutustes kevadest saadik. P. 27. 8. järgi omistab ülikool oma õppejõududele dotsendi ja professori kutse ja kinnitab ülikooli juures tegutsevate kaitsmisnõukogude poolt omistatud kandidaadi- ja doktorikraade. Põhikirja 88 punkti 11 peatükiga reguleerivad kogu ülikooli tegevust. Võib-olla käesoleva teema seisukohalt ongi Tartu ülikooli põhikirja vastuvõtmine ülikooli enda poolt isegi tähtsam kui selle kinnitamine valitsuses, sest tegelikult hakati vaikselt elama juba nende printsiipide järgi, ignoreerides varasemat subordinatsiooni.

1988. a. 1. detsembril veel ametlikult emakeelse rahvusülikooli aastapäeva ei tähistatud. Küll märgiti seda päeva väliseestlase, meditsiiniajaloolase dr. Ilo Käbini loenguga arstiteaduskonnas ja Eesti Üliõpilaste Seltsi taastamispidustustega. Ka teised üliõpilasseltsid hakkasid tasapisi taastuma, Tartu akadeemiline pere täienes vilistlastega, kes tulid tudengitele appi akadeemiliste seltside taastamisel. Ülikooli ajaleht pühendas oma 1989. a. 4. numbri³⁵ tervikuna EÜS-ile. Aga aeg ei olnud veel nii kaugele jõudnud, et selle eest "sakutada" ei oleks saanud. 14. veebruaril 1989. a. kutsuti kokku parteiaktiivi nõupidamine, kus esimene pool oli pühendatud ülikooli päevaküsimustele, aga teise küsimusena oli arutusel demokraatia ja pluralism ülikoolis, sh. "TRÜ" erinumber EÜS-ist, põhiliselt küll Indrek Tarandi artiklis "Siin ma seisan ja teisiti ei või!" esitatud seisukohad. Seekord aga lõppes lugu teisiti. Mingit karistust ei järgnenud. Küll leiti aga, et lõpuks on vaja lahti saada hirmust, mis meiega aastaid kaasas käinud, hirmust meist kõrgemal ametipostil olevate isikute ees. Dots. Marju Lauristin tegi ettepaneku toetada pluralismi kujunemist ülikoolis kui demokraatliku uuendamise olulist ja viljakat tingimust, ajalehes peaksid takistamatult ilmuma akadeemiliste ühenduste materjalid, mille sisu eest vastutavad nemad ise ja enam ei kasutata ei administratiivseid ega parteilisi karistusmeetodeid nende autorite vastu. Ta kutsus üles võitlema stalinismi ja stagnatsiooni retsidiivide vastu nii ülikooli siseelus kui vabariigis tervikuna. Aga arvestades reaalselt ühiskondlikku situatsiooni Eestis, peeti vajalikuks rõhutada poliitilise vastutustunde olulisust kõigis avalikes esinemistes, mis puudutavad rahvussuhteid. Samal aktiivil, vastates küsimusele ülikooli põhikirja edasise saatuse kohta, andis rektor edasi ENSV MN esimehe I. Toome seisukoha, et ülikool võiks kinnitamist ootamata asuda ise oma põhikirja realiseerima. Üliõpilaste grupp

³⁵ TRÜ, 10. veebruar 1989.

"Ülikool relvavabaks!" tegutses vaibumatu intensiivsusega, saades innust teiste NSVL kõrgkoolide ühisaktsioonist sõjanduse kateedrite pikeerimisel 27. veebruarist 5. märtsini 1988. a. Selleteemaliste artiklite autorite (Kalev Vilgats, Alar Pandis) vastu algatatud parteilise karistamise katse avalikustati ja lõpetati.

Tundub, et NSV Liidu Hariduskomitee püüdis ka omalt poolt päästa, mis päästa annab, et rahvusülikoolid ei libiseks välja tema haardest. Ülikooli nõukogus 3. märtsil 1989. a.³⁶ teatas rektor NSVL HK otsuse 15. veebruarist 1989. a. saabumisest, mille järgi 23 kõrgkooli, sh. TÜ, said õiguse ise hakata dotsendi- ja professorikutset andma. 1987. a. alates oli see õigus VAK-ilt üle läinud NSVL KHM-ile. Esimene kutsete andmine toimus ülikooli nõukogus 26. mail 1989. a. ja esimese ülikooli nõukogu poolt omistatud professorikutse sai Peeter Tulviste.³⁷ Samas nõukogus (3. märts 1989. a.) kinnitati ka audoktorite valimise kord ja valiti 7 audoktorit emakeelse ülikooli 70. aastapäeva puhul. Audoktorite valimine oli toimunud esimest korda okupatsiooni ajal ülikooli 350. aastapäeval. Nõukogus kinnitati ka eesti ajaloo ja praktilise eesti keele kateedri moodustamine. Päevakorras olid rahvusteaduste õpetamise ja uurimise perspektiivid. Professor Huno Rätsep tegi ka ettepaneku taastada õppetooli ja lektori mõisted. Nõukogu soovitas ajaloo- ja filoloogiateaduskonnal leida võimalused 1990. aastat üleminekuks ainesüsteemile. Suurendati vastuvõttu rahvusteaduste alal, nii üliõpilaste kui ka aspirantuuri ja doktorantuuri alal, suurendades samal ajal ka õppejõudude arvu. Aga samas taotleti ikka veel, et väitekirju rahvusteaduste alalt saaks teadusliku kraadi omistamiseks esitada eesti keeles. Otsustati ka ajaloolaste ajakirja *Kleio* muutmise pidevalt ilmuvaks väljaandeks. Ajakiri kavandati 1987. a., esimene number valmis 1988. a., ajakiri ilmus 1989. a.

Sõjanduse kateedri sulgemise küsimus oli pidevalt tudengite surve all. Sulgemiseni veel ei mindud, loodeti, et seda tehakse Moskva poolt ülikoolist sõltumata. Küll aga astuti samme Nõukogude armees teenivate eestimaalaste kaitseks. TÜ meesüliõpilaste 500-liikmeline koosolek pöördus ENSV MN poole vastavate sammude astumiseks valitsuse tasandil, k.a. rahvuslike väeosade loomise ettepanekuga. Samas läkitati ka partei- ja komsomolijuhtide allkirjadega kiri Leningradi Sõjaväeringkonna Sõjatribunalile leedu noormehe Sakalausase vabastamiseks sõjatribunali karistusest. Ka TÜ nõukogu 28. aprilli 1989. a. arutelu sõjalisest õpetusest ja sellele järgnenud arutelud ei viinud veel kateedri likvideerimiseni.

Ilmselt ei ole oma ajastu jaoks ületähtsustatud ka Marju Lauristini, Mihhail Bronšteini, Viktor Palmi ja Igor Gräzini valimine NSV Liidu rahvasaadikuks. Nende tegevus Moskvast MRP salaprotokollide amet-

³⁶ TŮA. N. 1. S. 1290. L. 86–89.

³⁷ TŮA. N. 1. S. 1281. L. 234.

likuks tunnustamiseks, Eesti ja kogu Baltikumi muude oluliste probleemide õiglasemaks lahendamiseks oli kindlasti oluline, kaasa arvatud vene teadlasringkondade kaasatõmbamisel demokratiseerumise toetuseks. 1989. a. hakkab tasapisi kujunema olukord, kus ülikoolis seni valitseval positsioonil olnud partei- ja komsomoliorganisatsioon, aga ka ametiühing, hakkavad kaotama oma ainuvalitsemist ülikooli nn. parteilisel juhtimisel ja esindamisel. Taastatud akadeemilised organisatsioonid soovisid saada tagasi oma konfiskeeritud varasid ja "punaste" organisatsioonide ruume ja finantse, kuna viimaste kätte olid läinud 1940. a. likvideeritud akadeemiliste organisatsioonide varad. 12 akadeemilist üliõpilasorganisatsiooni teatavad oma kirjaga 29. märtsist 1989. a., et nad loobuvad senise sini-puna-valge üliõpilasmütsi kandmisest ja võtavad kasutusele uuesti valgemusta servaga Skandinaavia üliõpilasmütsi.³⁸

Ümberkorraldused jõudsid ka nn. ühiskonnateaduste privilegeeritud seisundi kaotamiseni. Ülikooli nõukogu otsusega 31. märtsil 1989. a. asuti ühiskonnateaduste ja filosoofia õpetamise reorganiseerimisele, lähtudes vajadusest tulla ülepolitiseeritud kursustelt tagasi akadeemilisele tegevusele. Öeldi välja, et sellist ainet nagu teaduslik kommunism, mida uurida ja õpetada, ei ole olemas. Alates 1. septembrist 1989. a. kaotati vastav kateeder TÜ-s ja ka selle õppetegevus. I kursusel hakati õpetama sotsioloogiat ja poliitikateadust — selle jaoks oli kateeder loodud 1. märtsil, samuti poliitikateaduste grupp filosoofia kateedri juures. Üldjuhul hakatakse poliitilist ökonomiat õpetama II, ajaloolisi aineid III, filosoofiat IV kursusel + vabalt valitavad erikursused. NLKP ajaloo kateeder sai nimeks sotsialismi ajaloo kateeder, saades niimoodi tervikust osaks, enne kui ta unustuse hõlma pühitati. Ka NSV Liidu ajaloo kateeder hakkas 1. märtsist kandma NSV Liidu rahvaste ajaloo kateedri nime, enne kui tast sai lähijaloo kateeder.³⁹

Ülikooli Rahvarinde asutamiskonverents 18. aprillil 1989. a. püstitas nõudmised: normaalse akadeemilise elu kindlustamiseks ülikoolis tuleb administratsioonil võtta seisukoht sõjajärgseil aastail poliitilistel ja religioossetel põhjustel tehtud õppejõudude ja teenistujate vallandamise ning üliõpilaste väljaheimise otsuste kohta, represseeritud tuleb poliitiliselt rehabiliteerida. (Esimene selline rehabiliteerimine toimus TÜ nõukogus 26. mail 1989. a. õigusteadlase Edgar Talviku teadusliku kutse ja kraadi taastamiseks.) Sõjalise õpetuse ja armee kohta on tervelt 13-punktiline nõudmine, sealhulgas sõjalise õpetuse ja tsiviilkaitse lahutamine akadeemilisest õppetööst ja vabatahtlikuks muutmine, tingimusteta naisüliõpilastele sõjalise õpetuse lõpetamine, eesti poistele armeeteenistus Eestis, rahvusliku ohvitserkonna ja eesti kutseliste sõjaväelaste ettevalmista-

³⁸ TÜA. N. 1. S. 1281. L. 232.

³⁹ TÜA. N. 1. S. 1281. L. 139, 161; TRÜ, 7. apr. 1989.

mine, alternatiivteenistuse sisseviimine, sõjaväelennuvälja likvideerimise nõue ülikoolilinnas, lähtudes rahuaja tingimustest — Baltikumi demilitariseerimise nõue. Kolmas nõue oli ametiühingute reorganiseerimisest kutseühinguteks ning vabanemine korrumpeerunud funktsionääridest ja passiiivsetest ning formaalsetest liikmetest.

1989. a. aprillis alustas tegevust ülikooli teabetalitus ja hakkas ilmuma uus ajakiri *Ülikool. Acta Publica Universitatis Tartuensis*. Ülikooli ajaleht *Tartu Riiklik Ülikool*, EKP TRÜ komitee, TRÜ rektoraadi, ELKNÜ TRÜ komitee ja TRÜ a/ü komitee häälekandja, lõpetas sellise pealdise all ilmumise 28. juunil 1989. a.⁴⁰ ja alustas 1. septembrist nime all *Universitas Tartuensis. Ülikooli ajaleht*. Ülikooli nimi "Tartu Ülikool" ennistati ülikooli põhikirjaga, ametlik ümbernimetamine tuli ENSV hariduskomiteelt 22. juunil 1989. a.

Ülikooli roll rahvusülikoolina, tema missioon rahvuse, kultuuri, keele ja intelligentsi arendamisel teadvustati rektor J. Kärneri kõnes 1989. a. 1. septembri aktusel. Samas püstitati ka ülesanded astmelisele haridusele üleminekul ja ainesüsteemi rakendamisel, täiendõppe, fakultatiivkursuste ja välisvahetuste suurendamise osas. Esmakordselt oli alla kirjutatud koostöölepingud 8 välisülikooliga, varem olid sõlmitud lepingud juba 8 ülikooliga, ettevalmistamisel järgmised koostöölepingud. Oxfordi ülikooliga küll lepingut sõlmitud ei olnud, kuid stipendium seal õppimiseks oli olemas. Väliskomandeeringute arv kasvas (varem oli tavaline 50–60 väliskomandeeringut aastas, 1988. a. oli neid 265, 1989. a. 9 kuuga 478), välismaal õppis 1989. a. 3 üliõpilast USA-s, 11 Soomes, Helsingis jne.

Rektori käskkirjaga nr. 140 20. septembrist 1989. a. moodustati teemaatilise konverentsi "Ülikooli tulevik" organiseerimiskomisjon (J. Kärner, Mati Salundi, Aivi Ross, Jüri Saarniit, Agu Tamm, Peeter Vihalemm, Henn Voolaid). Komisjon moodustas 16 alakomisjoni. Ülikooli leht publitseeris pidevalt komisjonide ja teaduskondade poolt väljatöötatud projekte. Ajalehes ilmus Heino Türrpu juhitud matemaatikute algatusrühma poolt väljapakutud akadeemiliste teaduskraadide süsteemi põhimääruse projekt ülikooli autonoomia realiseerimiseks. Ülikooli lehe veergudel nõudis prof. Eduard Vääri aasialiku mõtlemisstiiliga kaasnenud "imetabaste käskude-keeldude" avalikustamist, mis on küll salajased ja pool-salajased, aga ometi jätkuvalt toimivad euroopaliku mõtlemise teele asunud ülikoolis: igasugused vananenud eeskirjad ja dokumendid on vajalik tühistada (ekspertiisiaktid, parteilised iseloomustused, välismaalastele ülikooli tutvustamise eeskirjad, välismaale, aspirantuuri, doktorantuuri mineku poliitilised reguleerimised jms).

Ülikooli tuleviku probleemid ei olnud ainult ülikooli endaga seotud, seda jälgisid tähelepanelikult, avaldasid arvamusi ja moodustasid töö-

⁴⁰ TRÜ, nr. 22/1570 (lõpetanute leht).

rühmi ka teised õppe- ja teadusasutused. Nagu märkis Peeter Olesk, on ülikoolil ka vastutus vaimse avalikkuse ja ühiskonna ees oma otsuste tegemisel. Ülikooli teaduspotentsiaali kasutamine esmajärjekorras oma tuleviku planeerimisel on kahtlemata suur samm edasi. Ülikooli tuleviku konverents toimus 20.–21. novembrini 1989. a. Konverentsi lõppdokumendis olid soovitusel ülikooli edasiseks tegevuseks.⁴¹ Konverentsiga ei lõppenud aga komisjoni tegevus. Peatoimkonna aseesimees Mati Salundi jätkas veidi väiksema toimkonnaga rektori juhtimisel tegevust. Põhiprobleemid tuli ette valmistada ülikooli nõukogule otsuse vastuvõtmiseks.

1989. aastal tähistati okupatsiooniaastail esmakordselt emakeelse rahvusülikooli juubelit. Juubeli eel likvideeriti ülikooli hoonetest ilma suurema tseremoonitsemiseta kõik Lenini kujud, pildid jne., need paigutati pilgu alt kõrvale esialgu parteikomitee ruumidesse, sealt hiljem muuseumi. Ülikooli ajaloo muuseumi korraldatud konverentsiga "70 aastat Eesti Ülikooli" alustati materjalide avaldamist repressioonidest ülikoolis läbi kolme okupatsiooni. Vaikselt läks 1989. a. hingusele Üliõpilaste Teaduslik Ühing. Poliitilised organisatsioonid likvideeriti. 11. detsembril 1989. a. lõpetas tegevuse ülikooli komsomol, 1990. a. kevadel partei ja ka vana ametiühing. Sõjanduse kateeder likvideeriti rektori käskkirjaga 2. märtsil 1990. a. Eelmisel aastal oli juba lõpetatud tüdrukute sõjaline õpetus. NSVL kaitseministri Dmitri Jazovilt saabunud dokumendi põhjal oleks kateeder tulnud alates 1. septembrist sulgeda, ülikool ennetas seda mõne kuuga.

Eesti hariduspoliitikast peaks märkima, et 1990. a. algul toimunud kohtumisel ülikoolis tunnistas haridusminister Rein Loik, et ilma deklarierimata on haridusministeerium ise end hakanud pidama vabariiklikuks ministeeriumiks. Moskvast saabuvald pabereid ja nõudmisi alla ei saadeta ja täidetakse ainult neid nõudeid, millest leitakse kasu olevat. Ka NSV Liidu haridusminister soosivat arvamust, et liiduvabariigid peaksid ise oma tee leidma. Ülikooli nõukogu otsus peaks ülikooli tegevust reguleerima. Ometi võeti ülikoolis küllaltki rõõmustavalt vastu NSVL MN määrus "Kutsete ja kraadide omistamise korra" 30. detsembrist 1989. a. (saabus ülikooli alles 16. veebruaril 1990. a.), kus lubatakse jälle dissertatsioone kirjutada ja kaitsta emakeeles ja kandidaatideid ei pea VAK-i saatma, ainult diplom tuleb veel VAK-ist. Ka doktoritööde nõuded on pehmemaks lastud, võis kaitsta ka rahvuskeeles. Toimikud läheksid ikka VAK-i venekeelsetena, jääks 4 kuud kandidaadi- ja 8 kuud doktorikraadi kinnituse ootamiseks. Kuid mikrofilmimise nõudest ei olnud loobutud. 1. juulist 1990. a. kehtiv VAK-i uus põhimäärus võimaldas kaitsmisi kuni 20. detsembrini 1990. a. Tegelik pilt ülikoolis näitas, et veel 1990. a. veebruaris kaitses Arne Merilai filoloogiakandidaadi kraadi saamiseks venekeelse

⁴¹ *Universitas Tartuensis* (UT), 27. dets. 1989.

kandidaaditöö "*Estonская ballada 1900–1940. gg.*". Viimane VAK-i kinnitusega kaitsnud eestlane oli Aleksander Adojaan 12. juunil 1991. a. Ülikooli valitsuse otsusega 29. augustist 1991. a. lõpetati kraadide taotlemine Moskva kaudu. Tartu ülikooli diplomi nr. 1. sai Andrus Ausmees 1. detsembril 1991. a. (filosoofiadoktor füüsika alal) eesti keeles kaitsnud dissertatsiooni eest. Eesti Vabariigi seadus 31. juulist 1990. a. (nn. Saviisaare määrus) võimaldas suuremat tegevusvabadust kaitsmisnõukogude loomisel, kaitsmistingimuste ja -korra väljatöötamisel — eelisõigusega ülikoolidele. Mõlemaid määrusi võrrelnud teadussekretär Veera Ant märkis, et probleeme tekitab erialade ettekirjutamine, milles EV-s saab kraadi anda. Samuti arvas ta probleeme tekkivat tagasiminekul eesti keelele nõukogudele lisaliikmete ja oponentide saamisel väljastpoolt. Lahendamata oli ka diplomite küsimus, samuti kus ja millistel tingimustel meie kraade arvestama hakatakse.⁴²

Et aeg oli vahepeal toonud palju olulisi muutusi, tehti ümber ka ülikooli põhikiri ja avaldati arvamuste avaldamiseks ülikooli lehes. See põhikiri kinnitati ülikooli nõukogus 29. juunil 1990. a.⁴³ ja jõustus samast päevast. 1988. a. ülikooli nõukogus vastuvõetud põhikiri kiideti küll Eesti hariduskomitees väga heaks, kuid jäigi ringlema hariduskomitee ja MN-i koridoridesse. Ilmselt selle põhikirjaga, mille alusel asuti tegutsema, tuleks punkt panna piiri tõmbamisel ülikooli väljumisest NSV Liidu kõrgharidussüsteemist.

Üldistades eespool toodut, tundub, et ülikoolis ilmnesid samasugused ühiskondlikpoliitilise elavnemise nähted nagu kogu Eesti ühiskonnas, kuid mõnevõrra aktiivsemalt. Paljud ülikooli kollektiivi liikmed olid seotud ajutrustiga, kes ei vedanud kogu uuenemisprotsessi mitte ainult Eestis, vaid ka NSV Liidu lammutamist. Tudengkond, nagu noorus ikka, oli paljude asjade puhul oma ettevõtmistega taganttõukajaks. Ka seni ainupositsioonil olnud parteid ja komsomoli kasutati esialgu ära oma seisukohtade viimiseks nende instantsideni, kelle kõrvad olid avatud ainult neile organisatsioonidele, hiljem hakati nendega üha vähem arvestama kuni täieliku ignoreerimiseni ja nende likvideerimiseni. 1986.–1988. aastani püüdis ülikool veel ära kasutada kujunenud suhteid ja sidemeid NSV Liidu keskorganitega, 1989. aastal hakkas ta järjest aktiivsemalt välja libisema nendest raamidest, mis hoidsid teda NSVL kõrgharidussüsteemis ja 1990. a. aastal tegeldi juba täiesti enesestmõistetavalt oma autonoomiast lähtuvalt ülikooli tuleviku kujundamise, oma õppe- ja teadustegevuse ümberkorraldamisega vastavalt kaasaja ja tuleviku nõuetele ning arvestades maailma ülikoolide positiivseid ja negatiivseid kogemusi. Õppe- ja teadustöö integratsioonini jõuti 1990. a. lõpul, mil teadus-

⁴² UT, 14. sept., 22. juuni 1990.

⁴³ TÕA. N. I. S. 1299. L. 229, 270–279.

laborid viidi kateedrite juurde.⁴⁴ Teaduskondade struktuuri ümberkorraldamine, usuteaduskonna taasavamine, sotsiaalteaduskonna loomine ja paljud struktuurimuutused nõudsid veel mitu aastat aega. 1990.–1991. a. pööras ülikool oma põhitähelepanu ülikoolsisestele ümberkorraldustele, olles veendunud, et ülikooli töötajad ja kasvandikud suudavad oma poliitilise ja diplomaatilise tegevusega, ilma ülikoolipoolse sekkumiseta, lahendada Eesti kultuuri ja hariduse päevaprobleemid ja tulevikuküsimused.

Avalikkuse tähelepanuorbiiti sattus ülikool veel oma nõukogu otsusega 30. augustist 1991. a.,⁴⁵ mille alusel saadeti valitsusele kiri põhjendusega "... 1946. aastal Tallinnas asutatud ENSV Teaduste Akadeemia, ENSV keske teadusasutuse personaalakadeemiaks reorganiseerimise vajadusest ja TA instituutide, asutuste ja organisatsioonide üleandmisest Tartu Ülikoolile ja teiste ülikoolide alluvusse alates 1. jaanuarist 1992". Otsusel oli Eesti teaduspoliitika kujundamisel oluline tähtsus.

Allikad

Rektori kk. nr. 69. 8. apr. 1987.

TÜA. N. 1. S. 1249, 1259, 1269, 1270, 1271, 1280, 1281, 1290, 1299, 1300.

Kirjandus

Edasi, 7. sept. 1988.

Rahva Hää, 10.–11. aug. 1988.

Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ), 16. mai 1986.

Tonts, A. "“Valhalla”. Kümme aastat hiljem". *Postimees*, 14. okt. 1994.

TRÜ, 13. juuni. 1986.

TRÜ, 6. nov. 1986.

TRÜ, 8. mai. 1987.

TRÜ, 6. nov. 1987.

TRÜ, 4. dets. 1987.

TRÜ, 29. dets. 1987.

TRÜ, 1. apr. 1988.

TRÜ, 13. mai. 1988.

TRÜ, 23. mai. 1988.

TRÜ, 27. mai. 1988.

TRÜ, 3. juuni. 1988.

TRÜ, 17. juuni. 1988.

⁴⁴ TÜA. N. 1. S. 1300, L. 446–458.

⁴⁵ TÜA. N. 1. S. 1281. L. 250, 257.

TRÜ, 1. sept. 1988.

TRÜ, 23. sept. 1988.

TRÜ, 14. okt. 1988.

TRÜ, 7. apr. 1989.

TRÜ, 4. nov. 1989.

TRÜ, 9. dets. 1989.

Universitas Tartuensis (UT). 27. dets. 1989.

UT, 14. sept., 22. juuni. 1990.

Vahtre, L. "Nüri võitlus lohega". *Vikerkaar*, nr. 12, 1988. Lk. 61–65.

MÄLESTUSED

MEENUTUSI PROFESSOR ALEKSANDER UCKEST

Elmar Karu

Tartu ülikooli arstiteaduskonna kujunemisele on jälle jätnud professor Aleksander Eberhardt Ucke tegevus. Ta juhatas 1920.–1921. ja 1929.–1933. a. TÜ kohtuarstiteaduse ja 1921.–1929. a. üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia instituuti. Ta oli minu õpetajaks mõlema instituudi juhatajana.

Ma teenisin 1921. aastast Eesti kaitseväes. 1925. a. õnnestus mul velskri töökoht Tallinna sõjaväehaiglas ümber vahetada kohaga Tartus teises suurtükiväegrupis. Samal aastal asusin töö kõrvalt õppima Tartu ülikooli arstiteaduskonda. 1928/1929. õppeaastaks olin jõudnud kolmandale kursusele, kus ühe põhilise õppeainena oli kavas üldpatoloogia ja patoloogiline anatoomia, mida luges prof. A. Ucke. Loengud olid saksa keeles, patoloogilise anatoomia suures auditooriumis. Et minu hommikune tööaeg langes kokku õppetööga, ei õnnestunud mul (kuigi loengutel käisin jalgrattaga) regulaarselt loengutest osa võtta, kuid praktikumidest ja lahangukursustest ma ei puudunud. Ka selgus, et prof. A. Ucke juures töötas väike rühm üliõpilasi, kes tegelesid patohistoloogilise laboratoorse tööga või olid seotud muude teoreetiliste probleemidga. Prof. A. Ucke huvitus ka minu ülesannetest kutsetöös, minu perekonnast ja õppimistingimustest ja soovitas tulla ringi tegevusest osa võtma. Üsna lühikese aja pärast soovitas ta mul esineda ringis sõnavõtuga “Kopsutuberkuloos”. Selle ettekande esitasin kevadsemestri keskpaiku. Olulisi kriitilisi märkusi ta sel puhul ei esitanud. Vahepeal olin astunud üliõpilasseltsi “Liivika” liikmeks. Seal esitasin selle töö mõnevõrra täiendatult uuesti. Referaadi tekst ei ole säilinud.

Jõudnud 1929/1930. a. neljandale kursusele, selgus, et prof. S. Talviku surma tõttu oli kohtuarstiteaduse instituudi juhatajaks üle toodud professor A. Ucke, kes varem (1920–1921) oli seda instituuti juhatanud. Et A. Ucke loengud olid keskpäeval, sain sellest õppetööst hästi osa võtta. Prof. A. Ucke luges kohtuarstiteadust topograafilise anatoomia auditooriumis. Ta luges väga tasase häälega, aeglaselt, mistõttu loenguid oli hea

konspekteerida. Et meie küllalt suur kursus (92 inimest) selleks ajaks oli kahanenud alla 30 inimese ja et osa üliõpilasi loengutelt tihti puudus, oli loengu külastatavus sageli madal, praktilistest töödest ja lahangutest osavõtt hea. Kohtuarstiteaduse instituutis ei olnud prof. A. Uckel eriala-üliõpilaste ringi veel loodud. Prof. A. Ucke töötas kohtuarstiteaduse instituutis kuni 1933. aastani.

SUMMARIES

TARTU UNIVERSITY AND ITS PAST

Peeter Tulviste

The history of Tartu University has probably been dealt on a great deal more than that of many other and perhaps older universities. The reason for this could be the political aspects which shaped the understanding of history in the decades of Soviet rule in Estonia.

Founded in 1632 by the Swedish King Gustav II Adolf the university continued in Tartu as a Russian University from the year 1802, after an almost 100 year long pause caused by the shift in power. This issue has given rise to political arguments favouring one or other of the two dates. During the soviet period the later data was favoured and official university history was written with a bias towards the aspects and people connected with Russia. The unofficial history, on the other hand, kept alive memories of the much older university with its many other important links and aspects. Thanks to its knowledge of unofficial history Estonian society managed to keep alive the ideas of democracy and independence, with the result that when the time came it was able to restore the Estonian Republic and many of its institutions incl. TU.

The history of the university has also remained actual during the recent years of regained independence — the restoration of the situation demolished by the conquerors requires a good knowledge of the past.

An interesting tendency in many recent publications concerning our academic history is the attempt to portray the developments of the Soviet period as the constant struggle of the academic society against the totalitarian regime. This can not be true — there are enough skeletons hidden in the cupboards of TU.

What might be the future trends and preferences in the analysis of TU's history? In the context of European unification it might perhaps be the scientific connections, academic exchange etc., but perhaps also a more balanced approach to the Russian period in the history of TU.

THE UNIVERSITY ARCHIVES FROM 1918 TO 1944

Tatjana Šor

In the article a detailed characterization of the formation of the above mentioned archives during this period, but also of the systematisation of the material in the funds (Fund 2100) of the Estonian History Archive is given. The schemes depict the structure of the University in 1925 and 1936

SOME STATISTICAL DATA WITH COMMENTS, CHARACTERIZING THE STUDENTS ADMITTED TO TU BETWEEN 1919 AND 1944

Lauri Lindström, Toomas Hiio

The study is based on the data published in the 1994 *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944* which contains information on 20 093 individuals (among them 6546 women). In the present work an attempt is made to characterize the discussed group according to national, social and educational background, but also to give a survey of individual fates in the turbulences of the 20th century.

THE FIRST CONGRESS OF ESTONIAN STUDENTS AND ALUMNI AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF THE NATIONAL UNIVERSITY

Mare Viiralt

The essential role of the first congress of Estonian students and alumni in the evolution of ideas about the Estonian university during the revolutionary 1917 has been dealt with only briefly up to now. The congress was assembled on March 25–27, 1917 by the body of representatives of the Estonian student organizations in Tartu (led by the Society of Estonian Students). During 3 days nine oral papers were presented. Villem Ernits (*stud. phil.*) and Johannes Vilms (*stud. med.*) were, more than anyone else, responsible for setting a course towards a national university. V. Ernits emphasised the necessity to establish a separate Fenno-Ugric Department (in the Faculty of Philology)

including 7 chairs, and the so called general Estonian Chairs in the Faculties of Law, Medicine and Natural sciences.

J. Vilms stressed the principal change in the needs of Estonian society and concluded that Estonia needs its own national university. Ideas and projects for the new university were discussed and specified by the Estonian National Congress on July 3–4, 1917 in Tallinn.

LANDESUNIVERSITÄT IN TARTU IN 1918

Sirje Tamul

On February 24th 1918 the independence of the Republic of Estonia was declared in Tallinn and at the same time German troops occupied Tartu. The German military administration founded the German Provincial University of Tartu (*Landesuniversität zu Dorpat*).

The German authorities, for whom the opening of the *Landesuniversität* was a matter of prestige, managed to employ extremely well qualified teaching staff. Among the 32 German professors there were famous scientists such as philosopher M. Wundt, medic J. Grober, meteorologist A. Wegener, historian F. Curschmann etc.

After the November Revolution in Germany in 1918 the German *Landesuniversität* was closed and the Estonian "Tartu University" (*Tartu Ülikool*) was opened on December 1, 1919.

JOHAN KÖPP IN ESTONIAN CULTURE

Sulev Vahtre

Johan Köpp (1874–1970), who worked mainly in educational and religious fields, remains one of the most important figures in the development of twentieth-century Estonian culture. During the Soviet occupation J. Köpp as a theologian and a church leader was officially denounced in his own homeland. Although Estonian authors in exile have recognized the value of his work, a detailed monography covering his achievements has not yet been compiled.

Johan Köpp's activities can be divided into three main periods:

- 1) Pastor at Laiuse (1909–1922);
- 2) Prorector (1923–1928) and Rector (1928–1937) of Tartu University;
- 3) Bishop of the Estonian Evangelical Lutheran Church (1939–1957), Archbishop (1957–1964), in exile since the autumn of 1944.

From 1917 to 1919 Johan Kõpp played a leading role in the formation of the Estonian Evangelical Lutheran Church as a self-ruling, independent, free public church. Thanks to him the young Estonian Republic adopted a set of church regulations well formulated for the times and which could also be viewed as a good example for other countries. Johan Kõpp's participation in the evolution of the Estonian national university was guided by the principle that the university must be an autonomous scientific and educational institution.

Johan Kõpp was also a productive Estonian church historian and investigator of national culture, his publications are still often cited. His memoirs deserve a place among the Estonian literary classics. He is acknowledged as a man who was guided throughout his life by a strong sense of Christian morality.

THE ESTABLISHMENT OF THE CHAIR OF THE ESTONIAN LANGUAGE AT TU

Valve-Liivi Kingisepp

The chair of the Estonian language was established at Tartu University in 1919, when Estonian became the official teaching and organizational language of the University. The University started to educate the Estonian language researchers and Estonian teachers for schools. The first professor of the Estonian language was Jaan Jõgever, who had been the Estonian language lecturer prior to his appointment. He was also the dean of the Historical-Philosophical Faculty. The curriculum in the Department of Estonian philology at Tartu was modelled on that of the University of Helsinki: each student could choose four subjects at three different levels — *laudatur*, *cum laude approbatur* and *approbatur*. The curriculum of the Estonian language studies was first published in 1922. Jaan Jõgever lectured on the history of Estonian phonetics, Estonian dialects, the language of traditional songs, the etymology of Estonian vocabulary and on the history of the written language. Jaan Jõgever died on the 6th of November 1924. His tenure as the first professor of the Estonian language at Tartu University had lasted for five years.

PROF. V. SINAISKI — AN OUTSTANDING GRADUATE FROM TARTU UNIVERSITY

Peeter Järveldaid

Born in Russia in 1876 V. Sinaiski graduated from the Faculty of Law at Tartu University in 1899. As a student of J. Passek, V. Sinaiski continued in his

teacher's discipline — Roman law. Before WW I, V. Sinaiski taught at Warsaw and Kiev Universities and after the Revolution became an emigré in Riga, Latvia.

In Riga prof. Sinaiski played an active role in the establishment of the Latvian University, lecturing mostly in civil law, but also participating in the work to build up the Latvian legal system.

Prof. Sinaiski's career in Riga is noteworthy also for the new research methods he developed in legal folklore, the theory of legal culture, and also in the history of Roman law.

JUHAN VAABEL — THE FIRST ESTONIAN IN THE CHAIR OF FINANCIAL LAW AT TARTU UNIVERSITY

Peeter Järvelaid

The story of J. Vaabel's life is similar to that of his close friend A.-T. Kliimann brought to the reader in the previous article.

Entering Tartu University at the beginning of the 1920s, he enjoyed the possibilities the state and department had created for young researchers to prepare them for a professorship. J. Vaabel studied in Prague and Paris (later also in Geneva, Switzerland) before becoming the first Estonian to hold the chair of financial law. At the same time he also worked in the Ministry of Economics of the Estonian Republic.

For a number of reasons (in a way similar to these of A.-T. Kliimann, but also perhaps due to some false political accusations in 1934) J. Vaabel chose the side of the Soviets in 1940 when Estonia was occupied. Surviving in the war in the Soviet Union, J. Vaabel continued his career as a professor of financial law at Tartu and Tallinn Universities but also in the state office and as a vice president of the Estonian Academy of Sciences. Yet he could not escape the backlashes of the political witch-hunts of the Stalinist era, nor did he prosper in the scientific world.

ANDREAS BJERRE — THE FIRST PROFESSOR OF CRIMINAL LAW AT TARTU UNIVERSITY

Marju Luts

The Swedish criminal psychologist Sören Andreas Bjerre (1879–1925) was the first professor of criminal law at Tartu University when it was reopened as an Estonian national university in 1919.

A student of Johan Thyren and Franz von Liszt, Andreas Bjerre primarily taught the theory of the sociological or modern school in criminal law. He had an essential influence on the authors of the Estonian criminal code (1929). The sanction system of the new code was obviously written in reception of the sociological school.

In addition to the criminal law A. Bjerre also taught the philosophy of law at Tartu University in 1920–1925. The judicial conception of Estonian lawyers and attorneys was greatly influenced by him.

During his Estonian period A. Bjerre laid the foundations for a completely new discipline in this region — criminal psychology. In this subject A. Bjerre gave many lectures and seminars and also supervised student research in criminal psychology.

PRESENTATION AT THE 75TH ANNIVERSARY OF ESTONIAN UNIVERSITY

Ilmar Rebane

The last public presentation of prof. Ilmar Rebane concentrates on the developments in the Law Faculty of Tartu University during the inter-war period. The main stress can be placed on the attempts to create a national staff of law teachers and the participation of the latter in the building up of Estonia's legal system. During the 1920s and 1930s 25 master's degrees were awarded at the university and 9 doctoral thesis were defended.

A short overview is also given of the situation after the WW II, which left the faculty with only a handful of staff due to emigrations and repressions (of 30 people only 6 were still in Tartu in 1944).

Altogether during the 75 years of the Estonian language teaching 5685 students have graduated from the faculty.

FINNISH STUDENTS AT TARTU UNIVERSITY FROM 1920 TO 1939

Helena Sepp

44 Finnish students studied at Tartu University in the 1920s. As it was impossible at that time to acquire a veterinarian qualification in Finland, 36 of the Finnish students were studying at the Veterinarian Faculty. Four of the

students who had been enrolled in the twenties continued their studies in the next decade. The number of Finnish students to enter Tartu University in the thirties amounted to 55. As many as 51 of them were grant-aided students funded by various student organisations or by the Estonian state, their studies in Tartu confined to just one or two terms. The overwhelming majority of the grant-aided students were studying Fenno-Ugric languages at the Faculty of Philosophy. Most of them concluded their studies back in Finland, with a *cand. phil.* or M. A. degree. Nine of the students subsequently defended their theses later and were awarded a doctor's degree. All in all, the number of Finnish students studying in Tartu during the given period was ninety-nine.

EDGAR KRAHN (1894–1961) AS RESEARCHER AND PROMOTER OF MATHEMATICS AT TARTU UNIVERSITY (100 YEARS FROM BIRTH)

Ülo Lumiste

Edgar Krahn whose 100th birthday elapsed on October 1, 1994, was one of the most outstanding mathematicians to be born and educated in Estonia and to work here in the period between the First and the Second World Wars. For this occasion a memorial book *Edgar Krahn 1894–1961. A Centenary Volume*, (Eds. Ü. Lumiste, J. Peetre; IOS Press, Amsterdam; Copubl. The Estonian Mathematical Society, Tartu, 1994) was published, illuminating various aspects of Krahn's life and professional career. The present paper is based on this book and gives a survey of his Estonian period (until February 1941).

In 1912 he and his elder brother Arved enrolled in the Department of Mathematics at Tartu (formerly Dorpat, after the Russification in the 1890s Yuryev) University. In 1918 Edgar Krahn defended his master's thesis, which dealt with some particular problems of differential geometry, and worked (meanwhile Estonia had become an independent country) as a teacher in Tartu and later as a lecturer at the Military School of the young republic in Tallinn.

In 1922 he travelled to Germany in order to continue his studies at Göttingen University under the supervision of R. Courant. His PhD thesis, defended there in 1925, and his paper, published in *Acta Comm. Univ. Tartu* (1926, 44 pp.), contained the famous Krahn inequalities — the multidimensional generalisations of the classical isoperimetric inequality and of the Faber inequality, solving Lord Rayleigh's problem in the theory of sound. Now the latter is known as the Faber-Krahn inequality in international literature.

From 1928 he worked in Tartu as a teacher and as a private docent of the university. Strangely enough he never got a tenure there. One of the reasons for this might have been his German background in the rather closed, ultra-nationalistic atmosphere of the 1930s in Estonia (although according to the

passport he was an Estonian and had tutored and published in Estonian), but also the fact that Edgar Krahn's international stature only became appreciated after the war, when he was living and working in Germany, England and the U.S.A.

COURSES IN FORESTRY AT TARTU UNIVERSITY

Toivo Meikar

In 1920/1921 and 1921/1922 Tartu University offered two one year courses in practical forestry to meet the needs of the newly-independent Estonian state. The main aim of the courses was to educate specialists to meet the demands created by a massive privatisation of forests by the new farmstead owners.

The courses were rather popular (the list of graduates is given).

Since at the same time as it was running the courses the new Estonian university at Tartu was also introducing forestry as an academic subject, the people involved in the preparation of the courses became participants in developing the topic on a broader level. Future professors at the Forestry Department (A. Matthiesen, O. Daniel) solved some of the organizational and educational problems in connection with these courses.

TEACHING OF PHYSIOLOGY AT TARTU UNIVERSITY FROM 1919 TO 1940

Peet-Henn Kingisepp

The establishment of the Republic of Estonia in 1918 gave to the idea of a national Estonian language university a real chance. The preparatory commission for the reopening of the university had to find a professor to fill the vacancy at the Institute of Physiology. The only candidate for this post was Alexander Lipschütz from Bern (Switzerland). He was one of the first foreign professors at Tartu University, starting lectures in physiology and physiological chemistry in September 1919. After his departure to Chile in 1926 his post was taken up by professor Alfred Fleisch, also from Switzerland, from Zürich University. Fleisch was elected to be the head of the Institute of Physiology and professor of physiology and physiological chemistry in 1927 and he worked successfully at Tartu University for 5 years. In December 1932 he returned to Switzerland. A. Fleisch was followed by Maks Tiitso, an Estonian, who got his doctoral degree at Tartu University in 1932 and

started lecturing in Estonian in 1933. He was elected a private docent in 1935 and professor of physiology and physiological chemistry at the Institute of Physiology in 1938.

**PROF. ALEKSANDER EBERHARDT UCKE —
THE FIRST HEAD OF THE INSTITUTE OF FORENSIC
MEDICINE AT TARTU UNIVERSITY
IN THE ESTONIAN REPUBLIC**

Jaan Kasmel, Heinrich Erits

Aleksander Eberhardt Ucke (1864–1945) was born in Samara as the son of a medical inspector. He graduated from Tartu University and in 1891 defended his doctoral dissertation "About the Development of the Pigment Epithelium of the Retina." He worked as an army doctor in Warsaw and Tallinn, later as a diddector in St. Petersburg and Riga. He continued his studies in the fields of pathological anatomy and bacteriology with prof. Reclinghausen and prof. Forster in Strassbourg. From 1920 A. Ucke worked at Tartu University as a deputy professor of forensic medicine. With the permission of the Ministry of Education he taught his classes in Russian and German. Apart from actual teaching he supervised the laboratory courses in forensic medicine (autopsies), being at the same time a deputy head of the Institute of Pathology. From 1921 he became a full professor of pathological anatomy. From 1930 to 1933 *professor-emeritus* A. E. Ucke worked as a full professor of forensic medicine. During that period Gerhard Rooks and Aleksandra Ibrus-Määr defended their doctoral dissertations in forensic medicine.

A. E. Ucke has published approximately 50 scientific papers.

Professor A. E. Ucke's real vocation was not to be a specialist in forensic medicine, but to be a patho-anatomist with a strong micro-biological inclination. He gave his best in teaching Estonia's future scientific staff in forensic medicine as well as in pathological anatomy.

**PUBLIC HEALTH IN THE TARTUMAA DISTRICT IN 1930S
(DOCTORAL THESIS OF MIHKEL KASK)**

Alar Sepp, Helena Sepp

The doctoral thesis of Mihkel Kask, defended in 1933, concentrates on the situation of public health in the Tartumaa district of Estonia. The work

possesses a special importance, since it remains as one of the fundamental sources of information about everyday life in the Estonian agrarian society.

M. Kask classifies the general situation in public health as dissatisfactory. The author of the present article gives a short description of the historical work, points out the solutions which M. Kask himself saw to the problems and gives a contemporary perspective of the work.

TEACHING OF HYGIENE AT THE UNIVERSITY OF TARTU THROUGHOUT THE CENTURIES

Astrid Saava

The independent chair of hygiene at Tartu University was founded in 1895, although the issues of preventive medicine were of interest from the first years of the university. In 1802 medical police, health care and forensic medicine formed the discipline of state medicine, which was taught initially at the chair of anatomy and physiology (1803–1820), and then again at the joint chair of anatomy and state medicine which was founded in 1842. This paper takes a closer look at the Professors' activities and curricula.

In 1895 the chair of state medicine was divided into two independent parts: hygiene and forensic medicine. The further development of the chair of hygiene (at present the Department of Public Health) may be dealt with the following way: Russian period (1895–1918), the period of the Estonian Republic (1920–1940), occupation period (1940–1991) and the period of Estonia's regained independence (from 1991 onwards). The activities of the chair and the leading role played by the heads of the chair (G. Hlopin, J. Shepilovski, A. Rammul, M. Kask, M. Uibo, A. Jannus, A. Saava) are discussed in more detail.

The reform of the teaching process in recent years and the development of post-graduate education is tied to the health care reforms taking place in Estonia.

THE DEPARTMENT OF PHYSICAL EDUCATION AT TARTU UNIVERSITY

Atko Viru

Studies in physical education at Tartu University started in 1928, when 18 male and 18 female students were accepted from amongst 100 applicants.

Initially the Institute of Physical Culture was subordinated to the Medical Faculty. The first graduates finished in 1931. The second intake was accepted in 1937 and in 1940 22 people graduated.

During the Soviet period the intake to the faculty has remained annual. In 1945 the Faculty of Physical Culture was established (during the years 1954–1963 this facility remained a part of the Medical Faculty).

The Faculty (together with the medical Faculty) participated in the introduction to Tartu University of sport physician course in 1959.

In 1990 the faculty had a staff of 58 teachers, amongst them 5 professors and 23 docents.

In the preparation of students both practical and theoretical aspects of education are valued. Staff are involved in scientific work — see the graph “publications”.

EXPEDITIONS BY NATURAL SCIENTISTS OF TARTU UNIVERSITY FROM 1919 TO 1994

Erich Kukk

Expeditions, carried out by the biologists, geographers and geologists of Tartu University between 1919 and 1994, are the topic of this paper. Already in 1920 geologist H. Bekker visited England to complete his studies. Scholarships from Tartu University enabled outstanding students (E. Kant, E. Lepik, G. Vilberg-Vilbaste) to stay abroad for short periods. The experience gained, but also the acquaintances, facilitated more substantial funding from foreign foundations, and more invitations for co-operation with foreign universities and expeditions. Initially good contacts were established with Scandinavian countries, then with the rest of Europe, and soon also with the remaining world.

The contacts developed up to the beginning of the Second World War. Travelling was impossible during the war. In post-war years two periods can be distinguished: 1945–1987 and 1988–1994. The more serious expeditions of the first period started with the one of zoologists to Komi in 1958, and to Altai and Central Asia in 1959. The First Young Scientists' Expedition to the Soviet Far East, led by Lennart Meri, took place in 1960. Several participants of this expedition later turned out to be among the leading scientists in their field (H. Ling, A. Raik, H. Trass from Tartu University). Relatively few people managed to travel outside the Soviet Union in these years.

During the last years the traditions of the twenties have been revived. Connections with the Scandinavian countries were the first to be restored, now the travels of scientists have reached as far as Australia and Tasmania (V. Masing).

THE ACCOMMODATION PROBLEMS OF TARTU UNIVERSITY IN THE 1960S

Karl Siilivask

With the increasing importance of studies and scientific research work at Tartu University the question of accommodation became acute. There were neither enough lecture halls nor laboratories for research work. The old University library building was in a critical situation due to over-exploitation. The Rector's Office and the Communist Party Organisation started the campaign to improve the situation. A future development plan of Tartu University was worked out. Some results were achieved by the end of the decade, when on May 30, 1969 the Central Committee of the Estonian Communist Party and the Council of Ministers of the Estonian SSR mutually agreed to the regulation "Perspectives of the material-technical basis of Tartu State University." According to this regulation resources were found to make it possible for the University to carry out extensive construction works over the 1970s–1980s. The complaisance of state structures was also increased with the 350th anniversary of Tartu University in 1982.

FOUNDATION OF MAARJAMÕISA MEDICAL CENTER IN THE 1960S

Robert Looga

On December 1, 1960 an extended meeting of the Tartu State University Medical Council approved a perspective developing plan of Tartu medical system for the next 20 years. As the result of this plan new surgery, cardiology, psychiatry, children's diseases, pulmonary and polyclinic buildings were constructed in Maarjamõisa area. In 1962 the Medical Central Laboratory was established, from which in 1971 the Institute of General and Molecular Pathology was formed.

THE PSYCHIATRIC DEPARTMENT OF TARTU UNIVERSITY IN THE 1970S

Märt Saarma

During this period the Department of Psychiatry carried on the traditions relevant to the Tartu psychiatric school, in this way differing from the general trends in the U.S.S.R.

The main subject of the scientific work was the problematics of psychopathologies. The period was rich in monographies. During the decade the Department remained a centre of psychiatric work in Estonia, but also played a remarkable role in the the scientific life of the U.S.S.R. The lack of western connections, but also a different approach from the general Soviet school of psychiatry did in a way cause a sort of closedness. The latter did not become fatal thanks to the work of professors E. Karu and J. Saarma.

TARTU UNIVERSITY GRADUATES FROM THE 1970S IN ESTONIAN POLITICS

Eduard Väari

Estonian internal and foreign policies ceased to be when the government of the Republic of Estonia was overthrown and Soviet power was established in Estonia on June 21, 1940. The situation did not improve during the German occupation in 1941–1944.

When Estonia was reoccupied by the Soviets in the autumn of 1944 the only possible internal and foreign policies were those of the Soviet Union. In the 1960s political commentators were permitted to speak in radiobroadcasts, their task was to explain the internal and foreign policy of the Soviet Union.

In the 1970s the students at the university had grown up under the Soviet regime. They were members of the Komsomol and had adopted a Soviet attitude to life. In 1987 when the liberation struggle began, few graduates of the 1970s took part in it. 32 graduates have become known in politics, 27 of them have been Communist Party members, and only 5 were non-party members who immediately joined the struggle for freedom. Most of the graduates from 1970s took up a wait-and-see attitude and they have not been prominent in politics. A more important role has been played by those who, being non-party and dissidents, engaged in politics without delay to participate in the struggle for the re-establishment of an independent Estonia.

THE ACTIONS OF TARTU UNIVERSITY TO SEVER THE LINKS WITH THE SOVIET SYSTEM OF HIGHER EDUCATION

Milvi Hirvlaane

In 1987–1988 the growth of the University's role in the comprehension of Estonian acute issues, in giving expert appraisals, for carrying out the most important decisions and the active participation of the University's representatives in politics was clearly observed. University council resolution of October 30th, 1987, which included the demand for the restoration of the University's autonomy, was highly important. It was sent to the official powers in Estonia and Moscow, to Estonian higher educational institutions, and also to the Soviet Universities. The University's separation from the Soviet system of higher education was accomplished with the approval of the University's statute on September 30th, 1988. The basis for the actions were the ideas in "*Magna Charta Universitatum Eurapaerum*". In 1989–1990 the main activities were directed at reshaping the University's future, its teaching and scientific activity, while taking into consideration the autonomy of the University, the demands of the present age and the future.